

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE

NEGYVENHETEDIK ÉVFOLYAM

SZERKÉSZTIK :

Dr. BLAU LAJOS Dr. HEVESI SIMON

Dr. FRIEDMAN DÉNES

Dr. WEISZ MIKSA

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST 1930

A Magyar Zsidó Szemle
negyvenhetedik évfolyamának munkatársai
amennyiben dolgozataikat aláírták :

	Oldal
Dr. Bakonyi László, Budapest	224
Dr. Blau Lajos, Budapest	21, 53, 54, 55, 56, 59, 61, 63, 64, 67, 69, 70, 72, 75, 124, 126, 128, 130, 134, 214, 218, 219
Dr. Csetényi Imre, Budapest	48, 104
Dr. Edelstein Bertalan, Budapest	18
Dr. Friedmann Dénes, Ujpest	81
Dr. Fürst Aladár, Budapest	203
Dr. Gábor Gyula, Budapest	2
Dr. Geréb József, Budapest	87
Dr. Goldberger József, Berlin	105
Dr. Kohlbach Bertalan, Budapest	80
Dr. Löwinger Sámuel, Budapest	145
Dr. Schmelczer Izsák, Budapest	15
Stern Samu, Budapest	5
Dr. Waldapfel János, Budapest	84
Dr. Weisz Miksa, Budapest	40, 142
Dr. Zsoldos Jenő, Budapest	109, 184

TARTALOM:

Társadalom.

	Oldal
Olvasóinkhoz	1
Dr. Gábor Gyula: Stern Samu a pesti izr. hitközség új elnöke	2
Stern Samu: Székfoglaló beszéd	5
Dr. Schmelczer Izsák: A hatvanéves fiúárvaház	15
Dr. Edelstein Bertalan: Héber tudományos munkaközösség	18
—n—s. Az Egyenlőség félszázados jubileuma	81
Dr. Waldapfel János: Könyvtárak	84

Tudomány.

Dr. Blau Lajos: A házasság történetéhez	21
Dr. Weisz Miksa: Adalékok a magyar zsidók történetéhez	40
Dr. Csetényi Imre: A kabarokról	48
Dr. Geréb József: Kármán Mór, az ember és a pedagógus	87
Dr. Csetényi Imre: Adalék a budapesti zsidóság történetéhez	104

Dr. Goldberger József: Palesztina magánforrásrajzi térképe	105
Dr. Zsoldos Jenő: A biblia, midras és a zsidó Mikes Törökországi leveleiben	109
Dr. Löwinger Sámuel: Achikar	145
Dr. Zsoldos Jenő: A biblia, a midras és a zsidó Mikes Törökországi leveleiben	184

Irodalom.

Dr. Blau Lajos: Német-zsidó Encyclopedia	53
— — Német-zsidó Lexikon	54
— — Mózes titkos könyve	55
— — A koronácskás biblia	56
— — Hebrew Union College Annual	59
— — Zsidó családnevek	61
— — Babylonia országa	63
— — Bevezetés a latin bibliába	64
— — A vallás tartalma	67
— — A nagylengyel országos zsinat	69
— — Pinkos, Jidis negyedéves folyóirat	70
— — Mendelssohn Mózes összes művei	72
— — Irodalmi Szemle	75
— — Héber Encyclopedia	124
— — Fiebig a talmudról	126
— — Néhány észrevétel a régi Izrael történetéhez	128
— — Zsidó klasszikusok	130
— — Irodalmi Szemle	134
Dr. Fürst Aladár: Magyar írók a bécsi héber sajtóban	203
Dr. Blau Lajos: A zsidóság mint földismereti-ethnológiai problema	214
Dr. Blau Lajos: Magyar városok monografiája	218
Dr. Blau Lajos: Irodalmi Szemle	219

Kütfők.

Dr. Kohlbach Bertalan: A pápai református kollegium levele 1835-ből	80
Dr. Weisz Miksa: Dr. Kayserling M. pesti rabbi levele és rabbiságából folyó kötelességei	142
Dr. Bakonyi László: Miniszteri leiratok	224

TÁRSADALOM.

Olvasóinkhoz.

A nehéz viszonyok között, amelyek a hazai zsidóságra szakadtak, arra törekedünk, hogy hitéletünket a tudás terjesztésével emeljük és bensőbbé tegyük. E cél elérése végett alkottuk meg a *Jabneh* homiletikai és gyakorlati teológiai folyóiratot, valamint a *Szindj* népszerű ismeretek tárát. Hogy kulturprogramunk teljessé váljék, legközelebb megindítunk *Moria* címmel egy negyedéves folyóiratot, melynek feladata lesz, hogy az általános pedagógia érintetlensége mellett azokat a speciális problémákat tisztázza, melyek hitfelekezeti iskoláinkat külön érdeklik. Különösen aktuálissá vált ez most, midőn az Országos Bizottság napirendre tűzte az egységes hitoktatás tantervének megalkotását. Az Országos Iroda, amely a változott viszonyokra való tekintettel hitközösségünk intézményeinek kiépítését széles koncepcióval és erős kézzel indította meg, felkarolta a pedagógiai folyóirat eszméjét is és megjelenését anyagi és erkölcsi támogatással lehetővé tette, amiért e helyen is meleg köszönetünket fejezzük ki. Ugy gondoljuk, hogy az új programmal az utolsó hézag is be lett töltve és most már a magyar zsidóság minden irodalmi eszközzel el van látva, melyre vallási tevékenységéhez szüksége van.

A szerkesztőség munkája sokfelé ágazván el és jelentékenyen megszaporodván, szükségesnek mutatkozott, hogy új erővel gyarapíttassék. Felkértük tehát *Dr. Weisz Miksa* urat, a tapasztalt rabbit és tanárt, aki tetemes gyakorlati tevékenysége mellett széles, nagybecsű irodalmi munkásságot fejt ki, hogy az új szerkesztői tisztséget vállalja. *Dr. Weisz Miksa* ur ajánlatunkat készséggel elfogadta, a Magyar Zsidó Szemle, a *Jabneh*, a *Moria* valamint a héber *Hazofeh* folyóiratoknál, amelyeknek eddig is nagyrabecsült munkatársa volt, ezentul szerkesztőtárs lett. Midőn ezt az örömdetes tényt olvasóink tudomására adjuk, új szerkesztőtársunkat e helyről is szeretettel üdvözljük.

A Magyar Zsidó Szemle szerkesztői.

Stern Samu a pesti izr. hitközség új elnöke.

Irta: **Dr. Gábor Gyula,**
a pesti izr. hitközség főtákkára,
a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája alelnöke.

Hirtelen tűnt fel a hitélet egén. Példátlán a felekezet történetében, hogy valaki pár hónap alatt emelkedjék fel a »nási« méltóság székébe, amit eddig mások, mondhatjuk, amint eddig mindenki, a felekezetnek szentelt évtizedes munkák és eredmények után tudott csak elérni és ahova sokan egy a felekezet javáért feláldozott egész emberéletnek önzetlen fáradozása árán sem tudtak felemelkedni. Mi az oka ennek? Mi egyesítette a pesti izr. hitközség képviselőtestületének bizalmát olyan osztatlanul **Stern Samu** személyében és hogyan történhetett ez feledhetetlen emlékeztető volt elnökünk, Kaszab Aladárnak elhunytá után, mikor a fájdalom okozta kábulatból felécsudott hitközség előtt az elnökjelölteknek olyan fényes sorozata állott, amelyben a politikai élet jelesei mellett a tudománynak, az irodalomnak, a közgazdaságnak s általában a közéletnek annyi kiváló bajnoka volt képviselve?

Nagy eseményeket okaira visszavezetni, mindég érdemes feladata volt gondolkodó elméknek, amelyeket a bölcsészet emelkedett tudománya megtanított arra, hogy véletlenek nincsenek, hogy az események a világ természetszerűségének törvénye alatt állanak s hogy nagy bölcselők és historikusok tanításai szerint minden korok exigenciái megszülik a maguk vezérégyéniségeit. Hivatkozhatnánk Quetelet-re, vagy Buckle-re, de lelkünk szívesebben fordul a hazai föld lelkes poéta-bölcselőjéhez Madáchhoz, aki meggyőző erővel szegezi le ezt az igazságot:

»..... egyént soh'sem
Hozand érvényre a kor ellenében:
A kor folyam, mely visz, vagy elmerít,
Uzója, nem vezére, az egyén. —
Kiket nagyoknak mond a krónika,
Mind az, ki hat, megérté századát...«

Tekintsünk végig azoknak arcképsorozatán, akik a kongresszus óta hitközségünkben az elnöki tisztséget viselték. A fenti igazságot tükrözi vissza minden elnök egyénisége. Minden egyes elnök egy-egy kort jelent, hitközségünk, sőt egész felekezetünk egy-egy epocháját. A zsidóság után szellemi és anyagi művelődésének, óhajainak és szükségleteinek megismeréséhez az, akit a közbizalom az elnöki székbe emel.

Emancipációnk egyenjogositja a magyarországi izraelitákat a keresztény lakosokkal polgári és politikai jogaik tekintetében. Ez a kor a gettóból való kiszabadulás törvényes elismerésének kora. Hazánk akkori zsidósága anyagilag elég jól szituált. Az irány, amely az érvényesülés útját jelzi a zsidók részére, akik a gettóban is megmaradtak a könyv népének, — a tudományos pálya. A pesti izr. hitközség vágyakozása ebben az időben az, hogy az elnöki székben oly ember üljön, aki az egyetemi diploma diszével dicsekedhetik. Így jut az elnöki székbe **Dr. Hirschler Ignác**, a jeles orvos, az emelkedett lelkű, klasszikus műveltségű férfiú, Goethe és Horatius rajongó imádója.

Szabad lévén a tudományos pálya, megnyilván az egyetem aulája a zsidók előtt, új vágy keletkezik a zsidók differenciározottságra hajlamos lelki világa előtt. A zsidóság érvényesülni kíván a politikai élet porondján, mert úgy érzi, hogy a nemzet jogaiban való részessége nem nyert betetőzést az 1867: XVII. t.-c. által és a jogegyenlőség teljes kivívásáérti harc vezére gyanánt egy politikai tényezőt, **Wahrman Mór**t ülteti a hitközségi elnöki székbe. A sorozat többi személyiségei, **Kohner Zsigmond**, **Weinmann Fülöp**, **Adler Lajos** azokat a korokat jelzik, amikor a zsidóság előtt a kommercialis uton elérhető jólét, az előkelő közhivatalok, vagy a csöndes konzervatív polgári otthon képezte a boldogság kíváncsatos eszményét. Azután jött az összeomlás, a háború fergetege után az országra szakadt belső meghasonlás, amikor a zsidóságnak a higgadt, tapintatos, de mégsem meghunyászkodó egyéniség kellett, aki a legnagyobb lelki egyensúlyvesztésben a bölcs mérséklet útján vigye felekezetünket és hitközségünket az egyedül helyes uton, mely a többi nemzetalkotó elemek testvéri ölelő karjai közé vezet. A pesti izr. hitközség megtalálta **Székelly Ferenc**et, ezt a providenciális férfiút. Amikor pedig a nyugvópont felé közeledett a megcsonkított Magyarország lakosságának ezernyi szenvedése és ezek között a legvéresebbre tépett magyar zsidó szívnek fájdalma, szükséges volt hitközségünknek oly férfiúra, aki fanatikus hittel és áldott optimizmussal hirdette, hogy nem pusztulhat el Izrael népe és nem veszhet el a pesti izr. hitközség, amíg a zsidóság el nem veszté Izrael Istenében és követi szent vallásunk parancsolatait. »Donec templa refeceris«. És jött rendeltetészerűleg a templomokat építő **Lederer Sándor**, mint megváltó tant hirdetve: »Vissza a zsidósághoz!«

Új korszak következett ezután, a gazdasági összeomlás korszaka. A vagyonokban és lelkekben elszenvedett mérhetetlen károknak gátat állítani olyan férfiú kellett, aki példát nyújt maga is az önfeláldozásban, akinek semmi áldozat sem sok, ha a hitközség kulturális és emberbaráti intézményeinek megmen-

téséről van szó. És adá Isten a pesti izr. hitközségnek Kaszab Aladárt, a legnemesebszívű emberbarátot. Sajnos, el is vette, időnek előtte, mielőtt gyönyörű elgondolásait valóra tudta volna váltani...

És elkövetkeztek a magyar Izrael legválságosabb napjai. A gazdasági antiszemitizmus féktelen őriületével szemben vezér nélkül állott a pesti izr. hitközség. A magyar zsidóság minden kulturáltsága, magas műveltsége, senki által kétségbe nem vonható kulturfőlnye mind gyenge eszköz maradt a zsidóság megmentésére. Ebben a szomorú korban a magyar zsidóság nem tudott többé a kulturának áldozni, a mindennapi megélhetés keserű kenyeréért folytatott áldozat küzdelem zajában elesített a vágy a tudomány és művészet alkotásai után. »Inter arma silent musae«. S a bajhoz, mely köztudomáslag soha sem jön egyedül, hozzájárult a másik nagy csapás, a gazdasági téren tapasztalt antiszemitizmussal szemben híveink elvesztették hitüket, elvesztették szívüket, s a hitelhagyás épen azoknak a sorában vágott pótolhatatlan rendet, akik eddigelé legerősebben ragaszkodtak őseink szent vallásához. S kellett férfiu, aki a pusztulásnak eme szomorú korszakában megállítsa a romlás szekerét, aki erős lélekkel eléje merjen állni a gazdasági förgőtegnak és oda merje kiáltani: »Eddig és ne tovább«, meg kell mentenünk hitközségünk anyagi erejét, hogy ne teljeseadjék be az atyák mondásának igazsága: »Im én kemách, én tauro«. — »Ha nincs liszt, nincs Tóra«. És a pesti zsidóság utja törvényszerűleg, szinte kikerülhetetlenül Stern Samuhoz vezetett, a gazdasági élet igazi ismerőjéhez és szakértőjéhez. Mert volt a pesti Izrael sorában sok politikus, sok tudós és a közéletnek sok más jelese, ámde a gazdasági életnek gyakorlati ismerőjére volt szüksége a jelennek, arra a férfura, aki meg tudja teremteni a zsidóságot, hogy megmentsé a Tórát. A magunk részéről a tudós bölcselek és historikusok felismert igazságához csak azt kívánjuk hozzáfűzni, hogy az élet törvényeinek szabályait a Mindenható irányítja, aki mindig legközelebb áll hozzánk akkor, amikor legnagyobb a veszély.

Az alábbi sorokból élénk sugárzik mindama sok mélyes gondolat és nemes akaratelhatározás, amelyekkel elnökünk terveit megvalósítani kívánja. Mi csak egyre kívánjuk felhívni az ő bölcs figyelmét. Az Atyák mondásainak fentidézett szakasza csak egyik fele az igazságnak. Ahol nincs liszt, nincsen Tóra. Ámde ne feledje el bölcs elnökünk az igazság másik felét, hogy viszont, ahol nincsen Tóra, ott nincs liszt sem: »Im én tauro, én kemách«. Kölcsönhatásban áll egymással e két igazság s egymást egészíti ki. A Tóra adta nekünk a kulturfőlnye megsejlesztésének lehetőségét. A tudás világító ereje adja meg

testvéreinknek egyelőre a létfenntartás, később talán a Mindenható segédelmével, a jólét módját is. Ne legyen tehát az elnöki programnak az a része, mely hitközségünk gazdasági konszolidációjára céloz, egy olyan időbeli priusz, mely a zsidó kultúra ápolását időben és térben megelőzi, hanem haladjon a két feladat egymást kiegészítve, egyszerre a szent cél felé, hitközségünk és intézményeink, valamint hittestvéreinknek megmentése felé.

Stern Samu m. kir. udvari tanácsosnak, a pesti izr. hitközség új elnökének székioglalója.

Mélyen tisztelt Közgyűlés!

Mélyen meghatva szölalok meg e teremben, ahol a falakról dicső ősök arcképsorozata tekint le reám, akik munkájukkal az utókor háláját vívták ki maguknak azon a magasztos polcon, ahova most engem az Önök bizalma helyezett. Mélyen meghatva és megilletődve érzem át ez ünnepi pillanatban a reám rótt feladat díszét és súlyát.

Keresem a hangokat, melyek érzéseimet kifejezzék. Nem tanultam meg a szónak művészetét és szavaimmal csak azt adhatom, amit lelkem mélyében érzek: a hálának keresetlen kifejezését és a kötelességtudatnak komoly megnyilatkozását.

A munkának egyszerű embere szöl Önökhöz e helyről, amelynek a nagynevű dr. Hirschler Ignác professzortól kezdve, Wahrmann Móron keresztül Kaszab Aladárig, magyar zsidóságunk annyi dicső egyénisége adott dísz és jelentőséget. És elfog a kétkezdés, tudok-e majd méltó lenni hozzájuk, tudok-e majd méltó lenni ahhoz a bizalomhoz, amelyre Önök méltónak találtak engem? Tudom-e majd folytatni azt a munkát, amelyet közvetlen elődöm, Istenben boldogult Kaszab Aladárunk annyi lendülettel megindított, fogom-e tudni pótolni azt, amit benne elvesztettünk és amit még tőle vártunk, jót, szépet, nemeset hitközségünk javára? Mély megilletődéssel hajtom meg fejemet Kaszab Aladár emlékezete előtt...

Itt állok most Önök előtt, egyszerű zsidó polgár, akit ki ragadtak a talán érdemesebb zsidó polgárok sorából, hogy vegyem át vezetését ennek az ősi hitközségnek. Több képességgel és több erővel ékeskedhettek elődeim e magasztos polcon, de több akarás, több buzgalom, becsületesebb szándék nem töltötte el őket sem, mint ahogy én akarom megkezdeni a munkát hitközségünk javára.

Am tul az akaráson, tul a jószándékon van másból is mód om erőt meríteni. Ha körültekintek itt az elnöki emelvényn,

oly tetterős, oly hivatott előjáróságot látok, amelynek ereje bizton megedzi az én becsületes akarásomat.

Itt látom mindenekelőtt az én mélyen tisztelt Barátomat, hitközségünk érdemes elnökhelyettesét, dr. Glücksthal Samut, aki negyven évnek értékes és érdemes közéleti munkájával oly pozíciót vívott ki magának, hogy mindannyian büszkén tekintünk reája. Megvallom: őt illette volna elsősorban az a fontos pozíció, amely most az Önök bizalmából nekem jutott osztályrészül. S ha vállaltam az éppoly szép, mint sulyos feladatot, tettem ezt elsősorban abban a tudatban, hogy továbbra is számíthatunk az ő tetterejére, gazdag tapasztalataira és ragyogó elméjének judiciumára.

Es megnyugvás számomra, hogy itt tudhatom mellettem hitközségünk másik nagyérdemű elnökhelyettesét, dr. Hajdu Marcel mélyen tisztelt barátomat. Nagy és tiszteletreméltó elődök nyomán hűségesen haladva, hatja át az ő lelkes munkálkodása hitközségünk kultuszéletét, s az ő mély érzésű egyénisége, egész gondolkodása s eszmevilága biztosítékul szolgálhat arra, hogy hitközségünk a hitélet erősítésére, a régi tradíciókhoz híven, csak az eddigi uton haladhat tovább. Ezek a tradíciók az én tradícióim is. Gyermekkorom plántálta az én szívémben is a hagyományhű vallásosság mély érzelmeit és boldog vagyok, hogy ama tradíciók jegyében, amelyeket Édesapám hitközségében szívtam magamba, a pesti izr. hitközségnek élére állhatok.

Sorra kellene vennem előjáróságunk minden egyes érdemes tagját, akik külön-külön a maguk ügykörében és együttesen a közös nagy célok egyetértésében arra törekzenek, hogy hitközségünket intézményeiben erőssé és nagygyá emeljék. Köszönöm a belém helyezett bizalmukat és számítva eddig is bevált munkájukra, hatáskörük megóvásával óhajtok velük együtt működni a jövőben.

Ebben az érzésben kívánok összefogni az Országos Irodával is, melynek nagytekinélyű elnökében, báró Kohner Adolfban, kettős értéket tisztelhetünk: nemcsak az Országos Iroda elnökét, hanem előjáróságunk kiváló tagját, aki e kettős minőségben, befelé és kifelé egyaránt diszünkre és javunkra szolgál.

A testvéri együttműködésnek ugyanazt a benső kapcsolót igyekszem még szorosabbra fonni ősi Chevra Kadisánkkal, amelynek nagyszerű vezetőségében s mindenekelőtt érdemes elnökében, Adler Gyulában, hűséges támaszát éreztük hitközségünknek a múltban és kívánjuk érezni a jövőben.

Sulyos feladatokat ró reánk a mai sulyos gazdasági helyzet, oly feladatokat, amelyeket minden odaadó buzgalmunk mellett csak úgy tudunk igazán eredményesen szolgálni, ha

előjáróságunk minden egyes tagja és felekezeti intézményeink összes vezetői összetartásban, egyetértésben, szeretetben és ideálokban eggyé forrva, mint közös egység, szolgálják közös céljaink megvalósítását.

Egység, összetartás, megértés, szeretet: ezt akarom hirdetni az első beköszöntőmben, ezt akarom előmozdítani minden cselekvésemmel, erre akarom kérni valamennyi hittestvérünket, akik az élet mai rettenetes gondjaival küzdve, egyetértést és szeretetet várnak elsősorban tőlünk.

Ezek után pedig programot kellene itt adnom Önöknek. Mélyen tisztelt Közgyűlés! Én nem hirdetek külön programot, én annak a programnak alapján állok, amelynek jegyében közel két évvel ezelőtt a nagy hitközségi választás lefolyt és amelyet a választók szokatlan arányu nagy tömege jónak és helyesnek ismert el azzal, hogy Önöket küldötte be ebbe a képviselőtestületbe és ezt a mai előjáróságot állította a hitközség élére.

A magam szempontjaiból én e program pontjait két jelentős és fontos főcsoportba osztom. A programpontok egyik csoportja azok a pontok, amelyek arra irányulnak, hogy hitéletünket áthevitsük régi hagyományaink melegével, hogy terjesszük és mélyítsük a vallásosság érzését; másik csoportja azok a pontok, amelyek hitközségünk belső rendjét, helyes adminisztrációját, tiszta és lelkiismeretes pénzügyi gazdálkodását vannak hivatva biztosítani. Egyformán fontos e program-pontok mindkét csoportja.

Ha a hitélet fejlesztése és mélyítése áll is mindenek felett, tisztában kell lennünk azzal, hogy a hitközség annál jobban és eredményesebben tudja teljesíteni vallás-erkölcsi feladatait, minél szilárdabb alapra helyezi gazdasági létét és minél gondosabban tud számolni hívőinek sulyos, sulyosan megrázkódtatott gazdasági létével. A felekezettel együttműködő, jó zsidónak és a reális számokkal számoló józan közgazdasági szakembernek szelleme kell, hogy egyaránt áthassa munkánkat és legszebb ambíciót abban fogom látni, hogy ideális programunkat reális munkával segítsem megvalósulásra.

Templom, vallásoktatás, iskola, kórház és jótékonyág van hivatva, hogy hitéletünkben a vallásos erkölcs, kultúra és jó-ság szelleme érvényesüljön.

Nyugodt öntudattal mondhatjuk: a mi templomainkban mindenki megtalálhatja a maga vallásos érzületének kielégülését. Ezen a téren csak fokozott buzgósággal óhajunk tovább működni, mely hálával számítva a mi főtisztelendő Rabbiságunk buzgó közreműködésére és vezető főrabbinkra, dr. Hevesi Simonra, akinek szelleme irányítja Rabbiságunk tevékenységét.

Szomorú szívvel kell látnunk, hogy a hitehagyás még a mai napokban is megdöbbentően mutatkozik sorainkban. Súlyos jelenség ez és mélyreható okai vannak azokban a gazdasági körülményekben is, amelyek felekezetünk tagjai számára fokozottan nehézzé teszik az elhelyezkedést. Belső erősítő munkával kell ezt a folyamatot megakadályoznunk addig is, amíg a közállapotok javulása végre mégis csak bekövetkezik.

Általában is sajnálattal kell tapasztalnunk, hogy a közel 200.000 lélekszámmal pesti hitközségeinkben még mindig van egy tekintélyes réteg, amely nagy ünnepeinken sem jár templomba. Ennek is kétségtelenül részben gazdasági okai vannak. Ezért kívánjuk nagy ünnepeinkre hozzáférhetőbbé tenni templomainkat és óhajtjuk megszorítani az ingyenes nagyünnepi istentiszteletek számát. Azt akarjuk, hogy mindenki eleget tessen vallásos érzületének és hogy ezt az érzületet újra felkeltjük azokban, akik közömbösségbe merültek. Semmivel sem tudjuk ezt jobban elérni, mint az iskola és a hitoktatás útján.

A gyermeknek kell hazavinnie az iskolából a vallásos érzést a szülői házába. Akárhány esetet tudunk, hogy az iskolásleány tanítja meg ismét édesanyját a péntekesti gyertyagyújtásra. És míg az impozáns ifjúsági istentiszteletek a gyermek keresztl, addig a gyönyörűen bevált női istentiszteletek asszonyainkon keresztl vonják be ismét a vallásosság hagyományos érzésével a családi otthont.

Vallásoktatásunk, iskolaügyünk színvonala minden hivatalos fórumunknál kitüntető elismerésre talál. Nagy gondot óhajtunk fordítani talmudtóra-iskolákra is. Az iskolából óhajtjuk kifejleszteni azt az új, erős és önértékes zsidó nemzedéket, amelynek vallásos érzületéhez majdan nem férközhetik a hitehagyás kísértése.

Ezt a célt kívánjuk szolgálmi vallásos kulturánk terjesztésével is. De ugyancsak kiváló gondot kell fordítanunk szociális teendőinkre. E téren kórházunkról kell szólanom elsősorban. Kórházi intézményünk büszkesége ma a pesti izr. hitközségnek. Nagy áldozatkészséggel 1.800.000 pengő költség beruházásával új pavilonokat emelve, régiakat restaurálva, oly színvonalra emeltük kórházunkat, hogy a legmesszebbmenő igényeknek megfelelően tudunk benne gondoskodni betegeinkről. De szolgálmi tudjuk egyúttal a zsidó orvosok új erős gárdájának fejlesztését oly időben, amikor számukra a tudományos kiképzés idehaza még mindig meg van nehezítve. Minél több orvosunkat óhajtjuk kórházainkban elhelyezni, hogy megadhassuk nekik, amit mostoha viszonyaink megtagadnak tőlük: a tudományos és gyakorlati képzés minél tágabb lehetőségét. A mi kötelességünk biztosítani számukra a kiváló képes-

segeiknek megfelelő működési teret, esetleg osztálmegosztással is és hisszük, hogy ezzel nemcsak kórházunk, nemcsak zsidó orvosaink, hanem az egész magyar orvostudomány javát szolgáljuk.

Kötelességeink vannak a jótékonyaság terén is. Jótékonyasági ügyosztályunkra súlyos munkát hárít a felfokozódott köznyomoruság és nem hitközségünkön, hanem a rettenetes gazdasági viszonyokon mulik, hogy mindaz, amit adhatunk, kevés ahhoz képest, amit adnunk kellene. Dícséretesen egészítik ki a jótékonyasági ügyosztály munkáját a körzetek, nőgyesületek és általában a felekezeti egyesületek. Hála és köszönet illeti őket érte éppugy, mint diáksegítő bizottságunkat, mely a külföldre kényszerülő egyetemi hallgatóink támogatását nehéz viszonyokkal küzdve folytatja.

Eredményre törekvő munkánkban nem nélkülözhetjük hitközségünk tagjainak szeretetét és ragaszkodását. Mély sajnálattal kell rámutatnom arra, hogy sokszor éreztük ennek hiányát, nem utolsósorban talán azért, mert hitfeleink széles rétegei nem ismerik eléggé hitközségünk munkáját. Segítenünk kell ezen: — felvilágosítással, propagandával. És számítunk e tekintetben a mi évtizedek óta működő és érdemes felekezeti sajtónk közreműködésére.

De más módon is szorosabbra kell fűznünk a közösség kötelékeit. Programmban vállaltuk, hogy felekezetünk tagjainak minél szélesebb rétegeit igyekezzünk hitközségi életünkbe belevonni. Alapos előmunkálatok vannak folyamatban alapszabályaink e régóta kívánt reformjára és mindent el fogunk követni, hogy mielőbb megvalósíthassuk a hitközségi választójog reformját, hűségesen egyeztetve össze a demokratikus követelményeket vallásunk régi hagyományaival.

Ezek után pedig hadd térjék rá programmpontozataink ama másik csoportjára, amely pénzügyi és gazdasági feladatainkat foglalja magában. Az általános súlyos gazdasági helyzet súlyosan érinti a mi pesti izr. hitközségünket. A tények egyszerű és őszinte szavaival akarom vázolni a helyzetet.

A háboru előtt a hitközség anyagi helyzete biztos alapokon nyugodott. A bevételek nemcsak a kiadások fedezésére adtak szilárd alapot, hanem ezenfelül lehetővé tették, hogy a hitközség a meglévő intézményeit fejleszthesse és új intézményeket létesíthessen. A háboru alatt a hitközség anyagi helyzete megváltozott és a gazdasági egyensúly kezdett megdőlni. A háboru után a helyzet még súlyosabbá vált.

Nehéz viszonyok között kellett ezekben az időkben hitközségünknek megküzdnie a maga erkölcsi és gazdasági feladataival, elértéktelenedtek csaknem összes alapítványaink és

így még nehezebb gondot okozott, hogy leromlott intézményeinket miként lehessen újra felépíteni, tovább fejleszteni. Ha a normális gazdasági ügyvitelt sikerült is ügyvel-bajjal egyensúlyban tartani, újabb alkotó munkára a rendes költségvetés, sajnos, nem adott módot.

Ily körülmények között vett fel hitközségünk — nem a folyó szükségletekre, hanem az égetően szükségessé vált továbbfejlesztő és alkotó munkára — 200.000 fontnyi angol kölcsönt, mert nem zárkozhatott el a maga korszerű feladatai elől és helyesnek vélte, hogy amíg rendes szükségleteinkről a jelen kornak kell gondoskodnia, addig a messzi jövőre kiható alkotásoknak terhei ne csupán a mai generációra háruljanak.

Évi 486.000 pengőt jelent ez a teher, melyet az angol kölcsön tőke- és kamattörlesztéseként kellett rendes kiadásainkba beállítanunk.

Négy és egynegyed millió pengőnyi évi költségvetéssel dolgozunk most és ezidei költségvetésünk már 176.000 pengő hiányt irányzott elő. Ha tényleges gazdálkodásunknak sikerül is ezt a deficitet az idén redukálnia, mégis aggodó gonddal kell tekintenünk a jövő helyzet kialakulása elé, mert időközben újabb terhek is merültek fel.

A háború után tönkrement ugyanis alkalmazottaink nyugdíjalapja, amelyet most törvényes intézkedés folytán 39 éven át, évi 158.000 pengővel kell reorganizálnunk. Ehhez járul még alkalmazottaink kötelező biztosítása évi 14.000 pengővel. És ha még számbavesszük, hogy mostani költségvetésünk bevételi oldalán még ott szerepel 200.000 pengő kamatjövedelem is az angol kölcsön fel nem vett részei után, holott ez a kamatjövedelem a kölcsönfelhasználásának arányában fokozatosan csökkenni fog és végül csaknem teljesen el fog esni, akkor a rideg számvetés arra vezetne, hogy az a deficit, amelyet a mai költségvetés 176.000 pengőben irányzott elő, a jövőben összesen több mint félmillió pengőre emelkednék.

Megnyugtathatom a mélyen tisztelt Közgyűlést, hogy ily horribilis deficit felnövekedésére nem kerülhet sor, sőt már eddig is megtörtént minden, hogy még a 176.000 pengőben 1929-re előirányzott deficit se következék be a maga egészében. De fel kellett sorakoztatnom ezeket a számokat, mert a számok beszélnek és amit mondanak, az komoly megfontolásokra és intézkedésekre készít. Viszont ezek után nem tulajdossz és hangoztatom, hogy a legsürgősebb, a legfontosabb, a legsúlyosabb problémánk ma: hitközségünk pénzügyi egyensúlyának helyreállítása.

Ez a feladat pedig annál nehezebb, mert érezzük, hogy a mai súlyos viszonyok között egy dolog az, amire még gondol-

nunk sem szabad, és ez a kultuszadó emelése. Bármennyire is a kultuszadó a legjelentékenyebb bevételi forrásunk: adót emelni a mai viszonyok közt lehetetlen, dacára annak, hogy hitfeleink ma aránylag kevesebb kultuszadót fizetnek, mint amennyit a háború előtt fizettek.

A békében a kultuszadó összes kiadásainak 40%-át fedezte, ma csak 32-öt 1913-ban 36.000 adózónk összesen 1,175.000.— pengő adót fizetett, most 53.000 adózónk 1,300.000-et. Amíg tehát az adózók száma 47%-kal emelkedett, addig a kultuszadó bevételi tétele 31%-kal esett vissza. Sajnos, a mai gazdasági helyzetben az a kisebb adózás is aránylag nagyobb megterhelést jelent adózóinkra, mint amit a béke normális viszonyai között jelentett. Ezért hangsúlyozom, hogy bármilyen nehéz is hitközségünk pénzügyi helyzete, az egyensúly helyreállításában az adóemelések nem adhatunk szerepet.

Ismerem a panaszokat, amelyek a kultuszadóval szemben felhangzanak. Több mint 50.000 adózó nyilvántartása, adójának kivetése, beszedése, kezelése oly tömegfeladatot ró az adminisztrációra, hogy torlódások, zökkenések elkerülhetetlenek. Ezt az adminisztrációt egyszerűsíteni kell. E célból pedig rá kell térnünk az egész vonalon az adórögzítés rendszerére, vagyis arra, hogy gondos mérlegeléssel s az adózók teherviselő képességének figyelembevételével úgy állapítsuk meg mindenkinek az adóját, hogy ezzel a kultuszadó ügyét bizonyos nyugvóponttra viihessük.

Természetesen az adórögzítésnek ily rendszere mellett is módot kell adnunk a kivetett adónak helyesbítésére, oly esetekben, amikor időközben az adózó viszonyaiban oly szembe-tűnő változások következtek be, amelyek az ilyen helyesbítést indokolták teszük. Külön bizottságot alakítottunk e célra. Ott, ahol láthatóan anyagi romlás mutatkozik, az adóleszállítási kérelmeknek is helyt kell adni, viszont ott, ahol láthatóan anyagi javulás mutatkozik, ahol tehát ennek helye van, a kellő arányosságot helyre kell állítani.

Fokozottan kívánunk gondot fordítani az adóbeszedés módjára és arra, hogy az egyes adózóknál felmerülő fizetési nehézségek objektív méltánylásban részesüljenek. Indokolt esetekben halasztást, részletfizetési kedvezményt, sőt sok esetben adótörlesztést kell engedélyeznünk és amennyire csak lehet, elejét vennünk annak, hogy a közigazgatási behajtás eszközhöz kelljen nyulni. Mindent el akarunk követni, hogy erre sor ne következék. De ez nemcsak rajtunk, hanem az adózók jóakaratán múlik. Hitestvéreinknek is be kell látniok, hogy ami adót fizetnek, ezzel köteleességet is teljesítenek: teimplomot biztosítanak maguknak, zsidó iskolát, és zsidó oktatást a gyer-

mekeiknek, gyógyítást betegeknek és segítséget szegényeknek.

Ha tehát adóból nem kívánunk több bevételre számítani, annál inkább kell igyekeznünk, hogy egyéb bevételeink fokozásával javítsuk helyzetünket. Erre fogunk törekedni elsősorban kórházunknál, mely költségvetésünknek közel 27%-át veszi igénybe. Gazdasági ügyosztályunk ügybuzgósága, karöltve számszékünkkel, a kórház adminisztrációjának minden ágára kiterjedő reorganizálásával már az idén is eredményeket ért el e téren.

A bevételek fokozását akarjuk elérni kaszusz intézményünkénél is, amelyet szertartási ügyosztályunk mintaszerűen kiépített. Nem hitfeleink nagyobb megterhelésére gondolunk e téren, hanem arra, hogy a kaszusz intézményét mindenki számára minél hozzáférhetőbbé tegyük és a forgalom megnövekedésével növeljük a kaszusz jövedelmét. Vallási és gazdasági célt együttesen szolgálunk e téren ugyanugy, mint a templomi és egyéb szertartási bevételeink, továbbá az iskolai és hittandíjak terén.

Végül meg akarunk ragadni minden eszközt, hogy a különféle állami és városi szubvenciókat és dotációkat jogos igényeinknek megfelelően felemeltessük és bevételeinket ezzel is megnöveljük.

Amde az összes számbavehető bevételi tételek fokozása sem lehet egymagában elegendő pénzügyi egyensúlyunk helyreállítására. Parancsoló kényszerűséggel lép tehát előtérbe az a kötelesség, hogy komoly céltudatossággal rátérjünk kiadásaink csökkentésére, a legmesszebbmenő takarékoság elvének érvényesítésére.

Természetesen okszerűséggel és szívvvel kell a takarékoság terén is eljárunk. És ha az egyik oldalon megemlítem, hogy költségvetésünk összkiadásából 46% esik személyzeti kiadásokra és ebből megállapítom, hogy itt is a józan költségmegtakarításokra kell elhatároznunk magunkat, akkor a másik oldalon nem téveszthetjük szem elől, hogy a becsületesen és jól dolgozó tisztviselőknek, tanároknak, tanítóknak, hitoktatóknak, egyáltalában összes alkalmazottainknak helyzetére szeretettel kell gondot fordítanunk.

Gazdasági ügyeink keretében még csak építésügyi programunkról óhajtok röviden megemlékezni. Sok megfontoláson és változaton ment keresztül ez a program, éppen súlyos pénzügyi helyzetünkénél fogva. A mélyen tisztelt Képviselőtestület tagjai a kölcsön felhasználásának eredményeit részben máris láthatják: székházunk kiépítésében, mely mai formában méltán reprezentálhatja hitközségünk erkölcsi súlyát, láthatják

a lipótvárosi új templom megalkotásában, továbbá a zuglói templom telkének megszerzésében, de láthatják kórházunk nagyszerű és korszerű restaurálásában és fogják látni nem-sokára gimnáziumi épületünk befejezésében, amellyel mintaszerű fiu- és leánygimnáziumunk együttes elhelyezését tudjuk megoldani. Egytől-egyig oly alkotások ezek, melyeknek véghezvitele valóban halaszthatatlanná vált.

2,656.000. — pengő áll most még az angol kölcsönből rendelkezésünkre. Ebből az összegből valamelyes részt még igénybe fog venni a kórházi építkezéseknek és a gimnáziumi építkezéseknek teljes befejezése, a fennmaradó összegből pedig elsősorban az a feladatunk, hogy a Dohány-utcai templomunknak a főváros által rendelkezésünkre bocsátott Wesselényi-utcai telkek felhasználásával méltó reprezentatív keretet adjunk.

Csak Wesselényi-utcai építkezésünk megvalósítása után leszünk abban a helyzetben, hogy a még megmaradó összegeknek rendeltetéséről döntsünk. Számolni akarunk e téren hibeink kívánságával, de azzal is, hogy a kölcsön egy részének gyümölcsöző beruházásával csökkentjük az annuitás terhet. Tudjuk, hogy vannak tennivalóink a körzeti templomépítés terén is, és jól ismerjük azt az érdeemes munkásságot, amelyet körzeteink vallásos, kulturális és szociális téren kifejtenek; becsületesen fogunk törekedni, hogy fokozatosan kielégítsük a várakozásokat, a hívők és a hitközség érdekeinek szem előtt tartásával.

Mélyen tisztelt Közgyűlés! Talán tulságosan igénybe vettem már szíves figyelmüket és türelmüket, de úgy érzem, kötelességem volt rámutatnom arra, hogy komoly és reális munkával óhajtom viszonzni azt az igazán kivételes bizalmat, amellyel még hitközségünk alapszabályaink módosításával is engem méltattak az elnöki tisztségre. A megtiszteltetésnek ez a kivételes formája csak fokozza felelősségem érzését.

És ha hitközségünk szűkebb keretein túl, szegény megcsonkított Magyarországnak mai fájdalmas helyzetét nézem és benne külön a mi felekezetiünk helyzetét, még súlyosabban érzem a felelősség terhet, amelyet vállaltam. Ezek a fájdalmas közállapotok késztetnek elsősorban arra az óhajra, hogy tartunk békét és egyetértést az egész magyar zsidósággal, orthodoxiáinkkal épp úgy, mint összes vidéki és fővárosi testvérhitközségeinkkel, de tartunk békét, egyetértést saját hitközségünk berkeiben és óvjuk meg hitközségünk egységét azzal a mozgalommal szemben is, amely statusquo hitközség címén próbálkozik a fővárosban érvényesülni mostan. Nyugodtan állítom, hogy ily statusquo hitközség alakításának gondolatát nem idézheték elő a hitéletben tapasztalt hiányok, vagy kielégítetlen vallásos igények, hanem csakis olyan speciális elégedetlenség

gek, amiknek a vallásos érzéshez semmi közük sincs. A pesti izr. hitközség egysége ősi tradíciók műve, a mai viszonyok között pedig létérdekünk parancsolja, hogy ezt az egységet csorbitatlanul adjuk át utódainknak.

Ha békét akarunk kifelé, békét kell tartanunk befelé. Erre a belső békére soha nagyobb szükségünk nem volt, mint most, amikor felekezetiünk tagjai csak az egység erejével lehetnek képesek helytállni azokkal a súlyos megpróbáltatásokkal szemben, amelyeknek a mai nehéz gazdasági és közállapotok között ki vagyunk téve.

Nem a pesti izr. hitközség elnöke, vagy akárcsak a hitközség egyszerű tagja, hanem a magyar polgár szava szólal belőlem, amikor a polgár egyenlő jogát követelem mindannyiunk számára, akik itt élünk és dolgozunk. A közös munkából a mi munkánk is kiveszi részét. Elfogultság nem tagadhatja meg tőlünk, amit boldogabb, jobb kor már megadott számunkra. Jogunk és munkánk alapján követelem a tanulás és a munka szabadságát mindazok számára, akik munkájukkal és tudásukkal a hazát kívánják szolgálni. Ez pedig nem politika, hanem a magyar polgár egyszerű hitvallása.

Mert a politikának itt, a mi hitközségi életünkben nem szabad és nem óhajtunk teret adni. Künn a közéletben hitközségünk minden tagja vallhat bármely politikai meggyőződést, de ebben a teremben és ebben az épületben, összes intézményeinkben csak egy politikát ismerjünk: hitközségi politikát.

Mínél jobban szorongatnak bennünket a külső életkörülmények, annál hűségesebb odaadással kell erősíteniünk vallásunk intézményeit. Vallásunk tartott fenn bennünket évezredek viszontagságain át. A világ, elszórt tájain számlálhatatlan kis zsidó hitközség plántálta át nemzedékről-nemzedékre vallásunk erkölceit és tanait, amelyek hirdetik, hogy maradjunk hűek Istenünkhöz és szolgáljuk hazánkat minden erőnkkel, minden tehetségünkkel, mindenre készséges önfeláldozással.

Elődeim nemes emléke buzdít és mutatja az irányt. Több mint száz év óta áll a mi hitközségünk a magyar zsidóság élén. Zsidóságunk és magyarságunk sok szenvedés között megállotta a próbát. Legyen ezuttal is szeretet a fegyverünk a gyűlölet ellen. Nyugalom és béke világítsa meg a haladás útját, hit és hazaszeretet vezesse munkánkat. Hiszünk Istenben, hiszünk hazánkban, hiszünk Magyarországot feltámasztásában, hiszünk a régi magyar jog és igazság feltámasztásával a magyar zsidóság szebb és boldogabb jövőjében.

Ezért dolgozni, ezért küzdeni: erre a munkára kérem támogatásukat, bizalmukat és szeretetüket!

A hatvanéves fiúárvaház.

I.

Hitközségünk virágzó intézményei között *egyfelől* fennállása időtartamát, *másfelől* szociális jelentőségét tekintve talán első helyen *fiúárvaházunk* áll.

Az árvákról való gondoskodás, amely legősibb formája a *gyermekvédelemnek* a mózesi törvényekben gyökerezik és a zsidó szeretet legmélyebb forrásaiból fakad. De az elhagyott, veszendő szegény árvát megsegíteni és munkás emberre nevelni nemcsak vallás erkölcsi cselekedet, hanem elsőrendű társadalmi feladat is. A társadalom kötelessége támogatni és fenntartani minden olyan intézményt, amely az árvák megmentésével foglalkozik, mert a nyomor szenvedéseinek és a bűn kísértéseinek kitett gyermek idővel könnyen válhatik a társadalmi rend ellenségévé.

A pesti izr. hitközség fiúárvaházát mégsem a magyar zsidóság kollektív akarata, hanem egyetlen férfiúnak nagyszerű elhatározása és áldozatkészsége teremtetten meg. Fochs Antal, ugyanaz a nagy filantróp, aki siketnéma intézetünket is megalapította, 1869-ben a Holló-utca 4. szám alatt levő, ma is fennálló házat azzal a rendeltetéssel adta át a hitközségnek, hogy az örök időkön át zsidó árvák otthonául szolgáljon. De Fochs Antal az árvaház fenntartásáról is gondoskodni kívánt. Ezt a célt szolgálta második, százhatvanéves koránál kitévő hatalmas alapítványa, amelynek kamatai az árvaház akkori szükségleteit bőven fedezték.

1869. november 28-án, Chanuka előtti napon avatták *jel az új intézményt*, amely egyelőre 12 árvagyermek felvételével kezdte meg működését. Ennél szebb, áldáshozóbb *Chanukas*z *Habajisz-t* keveset jegyeztek fel a magyar zsidóság annalesei.

Fochs Antal nemcsak alapítója volt az árvaháznak, hanem első elnöke is. Mindenre kiterjedő gondoskádóssal, igazi humanitással vezette az intézetet, arra törekedvén, hogy az árvaház — emberi lehetőség szerint — pótolja az elvesztett, vagy sem ismert családi hajlékot. 1874-ben meghalt ez a kitűnő férfiú és utolsó akarata az volt, hogy lélekben konform munkatársa, Deutsch Jakob, vegye át az árvaház vezetését.

Deutsch Jakob páratlan lelkesedést, rendkívüli agilitást és soha meg nem csökkenő munkakedvet vitt magával az elnöki székbe. A kiegyezés utáni Pestnek világvárosi tempóban történt fejlődése kitermelte a pauperizmust, aminek következtében a felvételért jelentkező árvák száma is nőttön-nőtt. Az intézet régi kereteit tágitani kellett s ebbe az építő munkába a fáradszaktól, ötletes, vonzó egyéniségű Deutsch Jakabnak si-

került a zsidó társadalomnak mind szélesebb rétegeit belevonni. Az eredmény nem maradt el.

1880-ban, az *Andrássy-ut és Munkácsy-utca sarkán* tágas kert közepén felépült az árvaház új, modern, higienikus épülete, amely már 100 árvát volt képes befogadni s egyuttal helyet adott az internátussal kapcsolatos *elemi iskoláknak* is. Néhány év elteltével az új épület is szűknek bizonyult s ezért Deutsch Jakab megvásárolta a szomszédos Andrássy-uti villát, amelyben újabb 40 árva talált elhelyezést. A külső fejlődéssel lépést tartott a belső fejlődés is, a testi és lelki nevelés munkájának fokozatos kiépítése. E tekintetben nagyjelentőségű volt a *szűnidei telep megteremtése Tahi-Tóthfalun*, ahol tizennégy holdnyi szabad terület és edző Duna-fürdő szolgálja a gyermekek egészségét.

Rohamos fejlődés újabb mérföldköve: a *jasori árvaház* palotaszzerű gyönyörű épülete, amelyet 1900. december havában avattak fel. Most már két épülete volt az intézetnek és összesen 230 árva fiúnak nyújtott menedéket.

1907. szeptemberében meghalt *Deutsch Jakab* az árvaház nagy építőmestere. Kövek hirdetik acélos alkotóerejét. A volt növendékek százi melengetik szívükben nemes emlékét.

Az elnöki székből *Dr. Basch Gyula* követte, aki bölcs körültekintéssel és nagy szeretettel vitte az intézet ügyeit mind haláláig.

Ekkor 1914-ben, a hitközség előljáróságának bizalma *Vida Jenőt* állította az árvaház élére. Vele új lendület, új szellem került az elnöki székbe. Működésének kezdete összeesik a világ-háború kitörésével, amely a nyomába lépő forradalmakkal és gazdasági válságokkal együtt alapjában rendítette meg és létben fenyegette e nagyszabású intézményünket.

II.

Tizenöt év óta áll *Vida Jenő* árvaházunk élén. Ez a tizenöt év zuditotta ránk a háború katasztrófáját s nyomába a társadalmi és gazdasági válságok hosszú sorát. Ezer sebből vérzett a nemzet s vele vérzett a magyar zsidóság.

Árvaházunkra is kritikus évek következtek. Pénzünk rohamos devalvációjával az intézet alapítványi vagyona is majdnem teljesen elértéktelenedett, a zsidó társadalom megcsökkent áldozatkészsége nem tudta fedezni a felmerülő szükségleteket, pedig a felvételért jelentkezők békebeli kontingense a hadiárva új rétegével gyarapodott. Már-már az összeomlás veszedelme fenyegette árvaházunkat éppen az időpontban, amikor fennmaradására és áldásos működésére nagyobb szükség volt, mint valaha.

Vida Jenőnek soha el nem múló érdeme, hogy a *súlyos válságból* kivette az intézetet és további fejlődése útját biztosította.

Őt igazán az árvák örökké élő Gondviselése állította örökre: *the right man on the right place*. Egy hatalmas közgazdasági vállalat kormányrudjánál nevelődött munkaereje, energiája és széles horizontokat átfogó pillantása. Ehez járult az ő egyéni életének adottsága: *gyermekhora és ifjúsága, mely vallásos zsidó milieuban, telt el*, amely mély nyomott hagyott lelkén. Azért képes igazán együttérzeni az árva gyermekkel, a szegények szegényével. És még egyet. *Vida Jenő* nem azok közé az emberek közé tartozik, akiknél a jótékonykodás felszínes uri passzió csupán, vagy a hűség ugródeszkája. Ő egész szívét és egész lelkét adta oda az ügynek, amelynek szolgálatára vállalkozott. Igazán nem üres frázis, ha azt mondják, hogy az árvaház élete összeforrott az övével. *Az árvaházának szüksége van őreá, ő pedig nem tud megenni az árvaház nélkül, amely neki valóságos szívégye*. Ebből a szeretetből fakad hivatásának végtelenül komoly felfogása, felelősségének mindig eleven tudata, az a páratlan lelkismeretesség, amellyel az árvák ügyeit intézi, a nagyokat éppen úgy, mint az aprólékosakat, mert neki semmi sem kicsiny és jelentéktelen, ami az árváinak sorsával valamiképpen összefügg.

Az intézet megrendült pénzügyi helyzete arra kényszerítette — bármily fájdalmas volt ez reá nézve, — hogy az árvák felvételét korlátozza. De mikor bölcs előrelátással — átmenetileg — lemondott az árvaház extenzív fejlesztéséről, ugyanakkor teljes erővel a belső munka intenzitására, a nevelés minden irányban való tökéletesítésére törekedett. Elsősorban említjük meg, hogy az árvák ellátását minőségileg is, mennyiségileg is jelentékenyen megjavította! Ennek jelentőségét csak az értékelheti kellőképpen, aki tudja, hogy a felvételért jelentkező árvák közül milyen sok a rosszul táplált és fejlődésben elmaradt gyermek. A testi nevelés mellett nagy súlyt vetett a szellemi és vallásnevelésre is. A gyermekeket szigorú ellenőrzéssel munkára és kötelességteljesítésre nevelik, mindenkit egyéni hajlama szerint, amelyet a növendékek pályaválasztásánál mindenkor tekintetbe vesznek. Az árvaház kötelessége — ez *Vida Jenő* nevelési principiuma — a gondjaira bízott árvagyermekből becsületes, munkás polgárokat és jó zsidókat nevelni. Különösen nagy gondot fordít a vallásos nevelésre. A gyermekek minden reggel imádkoznak, a barmicvá tálisszal és tefilin-nel. Az érkezésnél, amelyet rituális kézmosás előz meg, a növendékek mindig kalapban ülnek. A kaszusz ellenőrzése a lehető legrigorózusabb. *A jasori árvaház gyönyörű*

templomában, amelyet Vida Jenő nyitott meg a nyilvánosság-nak, rendszeres Istentiszteletek folynak, természetesen a növedékek részvételével. Röviden Vida Jenő hitvallását így fogalmazhatjuk meg: az árvaház az árvákért van, az intézeti élet központjában az árvagyermeknek kell állnia.

Hogy ennek a felfogásnak gyakorlati megvalósítását következetesen ellenőrizhesse, az intézet vezetői és alkalmazottai mindennap jelentést tartoznak tenni napló alakjában, amely az árvaházi élet legapróbb mozzanatát is híven kell, hogy tükrözze. Vida Jenő minden áldott nap, az ebéd utáni pihenés rövid félóráját szenteli e naplónak, amelyet a légnagyobb figyelemmel és kritikával olvas. Egyetlen szabad vasárnapját pedig kint tölti az intézetben, hogy saját szemével lásson és saját füleivel halljon mindent, hogy elbeszélgessen a gyermekekkel és hallgassa kívánságaikat. Ilyenkor arcának markáns vonásai a szeretet meleg mosolyában olvadnak fel.

A hitközség előjárósága és az ország zsidósága megnyugvással és büszkeséggel látja árvaházunk vezetését Vida Jenő erős kezében.

Dr. Schmelzer Izsák, Budapest.

Héber tudományos munkaközösség.

Kapcsolatban a boroszlói zsidó teológiai szeminárium 75 éves jubileumi ünnepségével, mely az elmúlt év november 2-án és 3-án folyt le fényes külsőségek közt, mélytartalmu tudományos előadások, nagyszámu üdvözlő beszédek és díszlakomák kíséretében — az az eszme vetődött fel, hogy a zsidó főiskolák-nak szellemi kapcsolatba kellene lépniök egymással. Annyi közös tudományos érdek vár gondozásra, annyi kérdés megoldásához kevés és gyenge az egyes iskolák ereje, annyi komoly feladat vihető csak egyesült erővel keresztül, hogy szinte külön indokolásra nem szorul ily szellemi munkaközösség megteremtésének szükséges volta.

Az alkalom nagyszerű volt, hiszen a szeminárium jubileumára sok országból gyűltek egybe volt tanítványok, kik közül ma már nem egy, maga is elismert tekintély a tudományos világban, továbbá más rabbiképzőintézetek tanárai és kiküldöttei. Többek közt ott voltak *Balaban*, *Schorr* és *Weiss* tanárok a varsói zsidó tudományos intézet, *Blau* Lajos igazgató s az alulírott a budapesti Ferenc-József rabbiképzőintézet, *Duschinsky* kurátor a londoni Jews' College, *Elbogen* tanár a berlini Hochschule, *Guttmann* tanár a boroszlói szeminárium, *Hoffmann* rabbi, kurátor a berlini rabbiszeminárium, *Krausz* Sámuel tanár a bécsi rabbiképző képviselőjében, *Redisch* tanár Pécsből, *Braude* rabbi Lodzból stb.

A mi rabbiképzőnk igazgatóját kérték fel a gondolat megpendítői a megbeszélés összehívására és vezetésére. Ez november 4-én meg is történt. Az elnök megnyitó beszédében rámutatott arra: milyen hasznos és szükséges valamennyi zsidó tudományos intézet egybekapcsolódása társas munkára, a tudomány közös ápolására.

A megbeszélés középpontjában három főprobléma állt:

1. a zsidó tudományos főiskolák munkaközössége;
2. a zsidó tudományos intézetek és szervezetek közti kapcsolat létesítése;

3. kongresszus egybehívása a zsidó tudomány fejlesztése tárgyában.

E három követelmény fontosságát minden résztvevő elismerte és az egyes pontokhoz értékes újmutatásokkal szolgáltak.

Rámutattak a diákok számára való alkalmas tankönyvek hiányára, tudományos gyakorlatra szolgáló, a forrásmunkákból vett szövegek szükségességére, megvitaták a felvételi feltételek és a tantervek kérdését és azt a gondolatot pendítették meg, hogy ezeket lehetőség szerint egységesíteni kellene; meg kellene továbbá beszélni elsősorban azokat a feladatokat, melyek az egyes intézetek tapasztalataiból és szükségleteiből adódnak. Így különösen a talmudtanulás modern módszereire és a vallás-tanításra való praktikus előkészítés követelményeire mutatnak rá. Felvetődött azonkívül a tanár- és a tanítványcsere eszméje is.

A 2. pont megbeszélésénél ráutalnak azokra a nagy közös feladatokra, melyek egyes egyének erejét felülmúlják, így főleg arra a sürgős szükségre, hogy a zsidó irodalom alapszíve, mint a szentírás és a talmud számára tudományos értékű szövegkiadásokat rendezzenek.

A 3. pont tekintetében mindenki megegyezik abban, hogy a zsidó tudományos kongresszus egybehívásának előkészítésére más oldalról már megindított mozgalom minden lehető támogatást megérdemel. Ilyen nagygyűlés alkalmával az első és második pontban felállított feladatok is megoldást találhatnak.

A megbeszélés eredményeképpen a következő határozati javaslatot fogadták el: A jelenlevők sürgős feladatnak tekintik, 1. hogy lehetőleg közel időben eszközöltessék az összes fennálló zsidó-teológiai intézetek és szervezetek egybekapcsolódása (tudományos munkaközösségre);

2. hogy a zsidó tudományos tanintézetek képviselői időről időre közös feladataik megbeszélésére találkozzanak;

3. hogy a zsidó tudományos kongresszusnak más oldalról már megpendített ügye minél hamarabb testet öltön.

A fenti kívánságok megvalósítása céljából ideiglenesen egyelőre öt tagból álló szűkebb bizottságot választottak, mely később más, jelen nem volt tudósokkal és főiskolai tanárokkal egészíti majd ki magát. Ennek a bizottságnak elnökül Blau Lajos rektort, tagjaiul Braude, Duschinsky, Guttmann és Krausz delegátusokat választották. Elbogen vállalta az írásbeli teendők, elsősorban a levelezés ellátását.

Végül egyhangulag az az óhaj jutott kifejezésre, hogy a munkaközösség gyűlését minél hamarább, lehetőleg a jeruzsálemi egyetem judaisztikus intézetének évi kuratoriumi ülésével kapcsolatban hívják össze, mivel a kuratoriumban amugy is az említett intézetek tulnyomó része képviselve van. A munkaközösség ilyen üléseig ez a bizottság tegye meg mindama előkészületeket, melyek szükségesek, hogy a legközelebbi találkozásnál már hozzáfoghassanak a tényleges munkához.

Az alakulást elhatározó gyűlésről szóló jegyzőkönyvet Elbogen már megküldte mind a főiskoláknak és zsidó tudományos intézeteknek azzal a felszólítással, hogy e munkaközösséghez csatlakozzanak és a határozatok tekintetében állást foglaljanak, illetőleg új kezdeményezésekre is felhívják a figyelmet. Csatlakozásukat Blau Lajosnál jelentsék be. Sokan máris jelentkeztek.

A köriratban arra is figyelmeztet, hogy egy tekintélyes könyvkiadó cég máris hajlandónak nyilatkozott ilyen fentemlített gyakorlati szövegek és forrásmagyarázatok kedvező feltételek mellett való kiadására, ha nem nagyon távol időben megfelelő tervet dolgoznak ki. Bibliamagyarázatok, héber történelmi források, héber költészet szövegeiről van szó, kivonatokról a héber bölcsészet, a kabbala; az etikai irodalom műveiből tetszetős, könnyen kezelhető, rövid bevezetéssel, kevés szövegkritikai vagy magyarázó megjegyzéssel ellátott kiadványokról, mint amilyenek minden más tudományágban is rendelkezésre állnak. A bevezetést és a jegyzeteket ajánlatos volna héberül szerkeszteni, ami által valamennyi ország számára egyöntetű lehetne a kiadás és a diákoknak módjában állana a könyvet csekély áron megrendelni. Ilyen szövegkiadások ügyében sürgős előterjesztéseket és indítványokat vár az elnökség, hogy a munkaprogrammot minél előbb összeállíthassa s a kiadóval a szerződést megkötthesse.

A boroszlói jubileum e munkaközösség megalapítása révén nemcsak mint fontos határnapja egy alkotásokban gazdag multnak, de mint kiinduló pontja egy hatásaiban még ki sem számítható áldásos jövőnek szerepel majd a zsidó tudomány és szellemi fejlődés történetében.

Budapest.

Dr. Edelstein Bertalan.

TUDOMÁNY.

A házasság történetéhez.

(Preisker H., Christentum und Ehe in den ersten drei Jahrhunderten. Eine Studie zur Kulturgeschichte der alten Welt, Berlin, 1927. VIII., 250 lap.)

Ez a mű az alcimnek megfelelően az ókori házassággal általában is foglalkozik. Az első szakasz a hellenista-római pogányság és a zsidóság házassági felfogását ismerteti. Azután rátér tulajdonképi tárgyára. Ez a második szakasz szól a kereszténység kezdeteiről (Jézus, az ösközség, Pál apostol), a későbbi öskereszténységről s végéről, a korai katolikus korról, a szektákról stb. Saját szempontunkból, a keresztény felfogás bírálatának mellőzésével, néhány észrevételre szorítkozunk, melyekből újból világos lesz, hogy a zsidó nézetekre a külső nézetekkel való összehasonlításból fénysugarak esnek. A tételt általánosan így lehet megformulálni: *Aki csak a talmudot tanulmányozza, a talmudot sem érti meg.* Áll ez a tétel a zsidóság egész irodalmáról, sőt minden életjelenségeiről, de ez alkalommal a talmudról lesz szó, a tételt tehát reá korlátozzuk. A mű sorrendjében fogunk haladni.

A kereszténység fellépése korának ismertetésében azt mondja P., hogy ez a kor igen eleven és sokszínű volt. A műveltség széles körökbe hatolt be, az irodalmi termékek azelőtt nem sejtett terjedelmet nyertek. Eleven a vándorprédikátorok tevékenysége. Rhetorok, filozófusok, literátusok lépnek fel mindenfelé. Iskolákban és ünnepi gyűlekezetekben, a piacon és az utcákon, valamint magánmulatságokon kíváncsi és készséges hallgatókra akadnak; mint életművészek és próféták befolyást gyakorolnak a kor élettartására. A Kelet előretör a Nyugatra és eleven propagandát csinál szellemi sajátosságának (1—2. lap). A zsidó próféta már évszázadokkal e kor előtt szónokolt a templomhegyen, szombati és ünnepi gyűlekezetekben, a piactéren, és az utcákon, általában mindenütt.

hol sokaság volt. Nem szükséges tehát feltételezni, hogy a zsidó vallás terjesztésére kívülről kapták az impulzust, mégis feltehető, hogy a kor általános szokása a zsidó misszió módjára élénkítőleg hatott. Viszont a zsidó propaganda is hatással lehetett a nemzsidó propagandára. Bármint van, némi összefüggés állhat fenn a két jelenség között.

Ez részletekben is mutatkozik. Feltűnő talmudi tétel pl. a következő: »Jobb egy óra bűnbánattal és jó cselekedetek gyakorlásában ezen a világon, mint a jövő világa egész élete.«

(Ábóth 4, 22. *יפה שעה אחת בתשובה ומעשׂ ביעולם הזה וכל ימי העולם הבא*)

Hogyan? hisz az egész földi élet csak előkészület a túlvilági életre? Ha az Ólam Habá a földi jövő világot jelenti, akkor is megmarad a fenti kérdés. Valószínűleg stoikus hatással állunk szemben. A Stoáról P. (16. l.) egyebek közt a következőket mondja: »Gewiss sind Vermögen, Gesundheit, Haus, Freunde, Vaterland nur etwas, das der Stoiker als ihm nur geliehen ansieht; er hängt sein Herz nicht daran, und er trägt ihren Verlust als etwas, das ausserhalb des Bereichs des eigentlichen Glücks ist. Aber hat er erst diese Unabhängigkeit gewonnen, so geht er doch mit Verantwortung an die Aufgaben dieses Lebens heran, wie ja »dies irdische Leben die einzige und vollgültige Gelegenheit zur Betätigung der geistigen Kraft und Freiheit ist.« Az utolsó mondat, amely *Bonhöffer*, Epictet und das N. T. c. 1911-ben megjelent munka 365. lapjából van idézve, összevág a talmud mondásával formailag és lényegileg, habár az utóbbiban a zsidó felfogásnak megfelelően a »bűnbánat és a jótettek« helyettesítik a szellemi erőket és a szabadságot. Az a felfogás, hogy a földi javak csak kölcsön vannak adva, szintén megtalálja párhuzamát Beruria, B. Méir felesége mondásában, aki két fiának halála alkalmából férjét azzal nyugtatja meg, hogy a gyermekeket »Isten csak kölcsön adta és visszavette« (Midrás Mislé 31, 1, ed. Buber 108).

Epictet elismeri a nemi élet jogosultságát, de azt követeli, hogy a méltóság őriztessék meg, a bölcs láthassa a szép nőt, anélkül, hogy érzékiség szállja meg. A mértékletesség fekezze meg az érzékiséget. A házasság célszerű és hasznos. Célja nem a vágy vagy a gyönyör, hanem gyermekek nemzése. Aki a nemi közösséget nem gyermekek nemzése céljából gyakorolja, vétkezik. A tudatos nemzési aktus ellenben szent. Házasságkötés és gyermeknemzés az emberi jogok közé tartozik, sőt az emberi kötelességek közé. Ezeket és hasonlókat mondtak Epictet, Plutarchus, Musonius, kiket P. a 19. lapon idéz. A gyermektelenség, vagy a kevés gyermek bűn az istenek

ellen, mert az állam utódokat kíván. *Biztos, hogy ellenkező nézetek ellen szállnak sikra.* Megértjük a talmud bölcsseit, kik azt mondják, hogy »szaporodjatok és sokasodjatok« (Mózes I, 1, 28) az első parancs (Jeb. 6, 1; Kidd. 59a) és hogy a zsidó Törvénykönyvekben a szaporodásról külön szakasz szól, mire semmiféle más Törvénykönyvben nincsen példa (1. pl. Maimonides Törvénykódexét).

A római császárság korában általánossá vált erkölcsellenesség ellenhatásként jelentkezett az erkölcsbölcsészlet, amely a nemi tartózkodást hirdette, a gyermeknemzésre irányuló aktust azonban szentnek minősítette. Ezt pedig csak a házasságban ismerte el. Az esszeusok egy része, mint ismeretes, az abszolút abstinencia mellett volt és házasságra nem lépett. Nem valószínű, hogy hellenista befolyás alatt állottak, inkább feltehető ily irányú általános keleti áramlat, amely a zsidókhoz is eljutott és amely ellen a rabbinizmusz sikra szállt. A házasság ellenzése nem *genuin* zsidó felfogásból ered, a szaporodás *hangsúlyozása* mégis csak ellenhatásként érthető meg. Nemzeti szerencsétlenség esetén közel volt a megsemmisülés gondolata. Jeremiás azért inti a száműzötteket, hogy vegyenek feleségeket maguknak és fiaiknak, nemzzenek gyermekeket, szaporodjanak és ne kevesbedjenek (29, 2) és R. Jósua lebeszéli Jeruzsálem elpusztulása után a népet, amely elhatározta, hogy nem nőül többé (Bába B. 60b). Az elefantinei szentély lerombolása után (5. század ante) a férjek nem érintették többé feleségeiket (Pap. 1, 20. sor, ed. Sachau). Ezek a jelenségek azonban ép azt bizonyítják, hogy a zsidó nép felfogása a házasság, illetve a szaporodás mellett volt. A házasság célja pedig a gyermek volt, nem a szexuális gyönyör. Így érthető R. Jósze mondása (150 körül): »Öt nemi aktust végeztem és öt plántát ültettem«.

(Sabbath 118b.) *חמש בעלות בעלתי ושעתי חמשה ארום בישראל*

Öt tudós fia volt. Figyelemre méltó a kitétel »plántát (cédrust) ültettem.« Plutarchus (coniug. praec. 42, 144 B., ed. Bern I, 352, 16 kövv., idézve Preiskernél 19. lap, 42. jegyzet) azt mondja: »Az athéniek háromszoros szántást ünnepelnek... Ezek között a házasságban való vetés és szántás ideje gyermekek nemzésére a legszentebb.« A nemi aktust csak a gyermeknemzés céljára szabad végezni. »Ezért a férfi és a nő óvatosan használja és ne vessen, ha nem akar belőle gyümölcsöt.« A palesztinai irástudó, ki oly országban élt, hol a plántálás (szőlő, olajkert) volt a fő, a plántálás képet használja, Jeremiás is a kertplántálást ajánlja, mivel ez volt a zsidó jellegzetes foglalkozás és nem a vetést. Mellékesen megjegyezhetjük,

hogy egy képletes kitételben a feleség szántóföldnek is nevezzük. Kethubót 1, 6 (12b) נִסְתַּחֲפָה שִׁירָה »elpusztított földje«, azaz viólatatott menyasszonya. A kép egyezik az athéniekével. Lásd még Kidd. 70b: »Ki nem méltó feleséget vesz, mintha szántottak volna és vetettek volna sőt.« Ez értekezés keretét áttörné, ha a házasságra és a szaporodásra vonatkozó talmudi nézeteket idézgetnénk, a mondottak is eléggé bizonyítják, hogy a talmud nézetei külső befolyások elhárítására irányulnak és hogy ezek a külső nézetek helyezik az igazi világosságba.

Stobaios, Plutarchus, Musonius a házasságban lelki közöiséget látnak, illetve követelnek. »Nem az előkelő származás, gazdagság és testi szépség teszük lehetővé és mélylé a közöiséget, hanem a lelkek rokonérzése« (idézte 24. l.). Érdekes analógia Abba Sálul nyilatkozata: »Aki a sógornőt (jebáma) szépség vagy gazdagság miatt veszi el, mintha fajtalanságot követne el« (Jebámóth 39b). A származásra azonban a zsidók sokat adtak, noha a derék nő dicsőítésében (Példabeszédek 31. fejezet) csak a nő dolgossága, jósága és istenféltelme szerepel.

A Stoa azt az elvet állította fel, hogy a nő a műveltségre éppoly képes, mint a férfi, következésképp férfi és nő egyenlők. Az egyenlő műveltség és erény elismerésén alapszik a férfi és nő egyenlő értékelése. De azért még *Seneca* is lenézi a nőket, a legenyhébb, amit róluk mond, az, hogy könnyelműek (26. lap). Miért veszik a talmudtól rossz néven ugyanazt (Sabbath 33b נִשְׁמָה דְּתַנָּן קְלִיָּה), ami oly erkölcsbirónak, mint *Seneca*, meg van engedve? Különben az *Aristeas* levél (250) ugyanezt mondja. Ami egyébiránt *Senecánál*, mint említettem, a legenyhébb, mert a nőről, mint állatról is beszél. Mivel a férfi és nő egyenlő értéke az egyenlő műveltségen alapszik, vita tárgya lett a nő művelődése (ugyanott). Azt vetették ellene, hogy műveltség által »a leányok arcátlanok, házi hivatásuk iránt közömbösek lesznek, sőt elutasítják maguktól.« Nincs semmi új az ég alatt. Érdekes, hogy ez a vita a zsidóknál is folyt, még pedig a tórátanítás, tehát nemzeti műveltség és görög műveltség tekintetében (J. Pea I; v. ö. Misna Szóta 2 Ben Azzai, R. Eliezer, R. Jósua vitáját a nők tórátanításáról).

A morálfilozófusok a szülői tiszteletet is hirdették, akkor is engedelmeskedni kell, ha nehéz dolgot követelnek, az oly szülőknek is, akik erkölcsileg súlyedtek. De ha erkölcstelen dolgot kívánnak, meg kell az engedelmességet tagadni (*Seneca*, Musonius, Epictet idézte 30–31). A szülők tisztelete tekintetében a talmud bölcssei a legmesszebbmenő követeléseket állították fel, külön törvényszakasza a Kibbud Ab va-Em, de ők is azt mondják, hogy a törvényszegésre szóló parancsot nem

szabad teljesíteni, következésképp Mózes III. 19. 3. verséből (Jebámóth 6a). Analógia, ha nem is tételezzük fel, hogy az egyik a másikat befolyásolta.

Porphyrius az emberek két osztályát különbözteti meg, a házasokét és a nőtlenekeit. Az utóbbiak magasabban állanak, természetesen, ha teljesen abstinensek, aszkéták. Aszkéta tanácsait csak oly emberhez intézi, »ki gondolkozott azon, hogy kicsoda, honnan jön és hova megy« (35. lap). Ez a formula, »honnan jössz és hova mész«, található 200 esztendővel Porphyrius előtt Akabja ben Mahalalel mondásában (Abóth 3, 1): »Tekints három dologra és nem fogsz vétkezni: honnan jössz, hová mégy és ki előtt fogsz számot adni tetteidről« stb., így bizonyára Porphyrius régebbi filozófusoktól vette át. Lehet, hogy Akabja is csak a már forgalomban lévő görög mondásnak zsidó fordulatot adott.

Preisler ismerteti a kultuális tisztaságot római és más papnőknél, azután így folytatja: »In einigen Fällen wird auch von Priestern sexuelle Abstinenz gefordert, doch sind das Seltenheiten. Die *Aszeta* des eleusinischen Hierophanten kann nur darin bestanden haben, dass er sich während der Festperioden und der Vorbereitungszeit hierfür von geschlechtlichem Verkehr mit seiner Frau fernhält« (42. l. idézte Rohde, Psyche I, 5–6. kiadás, 285. l. 1. jegyzetéből. V. ö. 49. lapot is). Frappáns analógia a főpap elkülönítéséhez feleségétől 7 nappal Jom Kippur előtt (Jóma 1, 1). Lehetne a kérdést mélyebben is kutatni, jelesül azt, hogy mi a pszichológiai alap és mióta volt szokásban a főpapot hét nappal az engesztelő nap előtt elkülöníteni? Ezt azonban csak külön értekezésben lehetne tenni.

Az egyiptológusok megállapították, hogy az egyiptomiak a legjámborabb nép volt a világon. A mi szerzőnkél azt olvassuk a szíreknél (47. lap): »Von besonderer Bedeutung ist die geschlechtliche Ascese in dem syrischen Kultus. Das darf nicht verwundern; denn »zu allen Zeiten war Syrien die Heimat einer glühenden Frömmigkeit.« Palesztina déli szomszédja Egyiptom, északi szomszédja Szíria. Érthető, hogy a zsidó nép is jámbor volt, valószínűleg legalább oly jámbor, mint szomszédai. Ezt mellékesen, mert itt egyébről akarunk beszélni. A nemi askézis ellentéte is járta a pogánykultuszokban. »Die heilige Prostitution ist in keinem Lande so entwickelt gewesen als in Syrien«, mondja Cumont, a keleti vallások nagy ismerője (Die orientalischen Religionen stb. 137. lap). A Dea Syria templomaiban ez nem fordult elő, sőt szentélyében a tavaszi ünnepkor sok férfi kasztráltatta magát és nőkké változtatták magukat. »Bei rauschender Musik, beim Gesang heiterer

Lieder, beim gellenden Klang der Basken, bei der Raserei der Gallen kommt über viele aus der zuschauenden Menge wilde Raserei, wirbelnder Wahnsinn, sie reißen sich die Kleider vom Leibe, stürzen sich unter lautem Schreien in die Mitte und verstümmeln sich selbst. Von Stund an tragen sie Frauenkleidung und nehmen auch weibliche Beschäftigung auf» (18. lap, Lucian és Apuleius alapján).

Erthető, hogy Mózes V. 23, 2 az, akinek le van vágva a húgycsőve, ki van tiltva Isten gyülekezetéből. A kemény tilalomra az uralkodó szokás mellett szükség volt. A tilalom formája, a »JHWH gyülekezete« kitétel a bálványkultusz szokását, mint ellentétet, tételezi fel. Nem kasztrációról van szó, hanem a membrum levágásáról. Ebbe az összefüggésbe tartozik a másik tilalom: »Férfi ne öltön asszonyi ruhát« (22, 5). Noha a megfordítottja is említve van, hogy asszony ne öltön férfi ruhát, a gyakorlatban mégis leginkább a שפחה כרתה fordulhatott elő a legtöbbször. A ruhacsere szokása innen indulhatott ki. A szírektől hatolt be a zsidók országába. A tilalom megokolása, »mivel JHWH a te Istened utálata ez«, világos célzás a szír bálványisten kultuszára. A zsidóknál kasztráció általában tiltva volt, még az állatokra is kiterjedt, legalább a talmud korában, minek következtében ökor Palesztinában nem is volt, hacsak nem importálták. A szántást is tehennel végezték, minek egyébiránt más oka is volt, t. i. a szegénység, amely miatt a földmives a téhen tejére szorult. Ez is példa arra, hogy a bibliát és talmudot igazában csak a külvilág ismerésével lehet igazában megérteni.

Tudva van, hogy a mandeusok, kik Babilóniában éltek a talmud korában, vallásukban a zsidó vallással rokon vonásokat mutatnak. A mandeusok a házasságot kötelezőnek tartják mindkét nemre nézve, miben a talmudon is teljesnek, amely a szaporodás parancsát a nőkre nem terjeszti ki. A nemházasok elkárhoznak (52 köv. és 262, 264). Házasságtörés és fajtalanság a hét planéta műve, kik nyomorúságot hoztak a világra. A szaporodást nagyjában úgy okolják meg, mint a talmud, hol gyakran hangsúlyozzák ily értelemben Ézsaiás 45, 18. versét: »Nem pusztaságnak teremtetted [a földet], hanem lakásul alkotta.« A mandeusok a legsúlyosabb bűnöknek tartják a hamis esküt, a rablást, a lopást, a gyilkosságot, a házasságtörést, az uzorát stb. Érdekes, hogy nagyjában egyezik a bünlajstrom a Hóseá 4, 2-ben említettekkel: »Hamisan esküdnek, gyilkolnak, lopnak és házasságot törnek.« Ezekiel 18. fejezetében a házasságtörés mellett említve van a rablás és az uzorsa is. Az erkölcsi tisztaság minden vonatkozásban, a gyermekekben való öröm, a szülők tisztelete, vala-

mennyi követelés a superlativuson, a mandaizmusban oly tanok, melyek az egykoru zsidóságban éppúgy megvoltak. Hasonló áll a vallási nagykorúságról. A »Rechtes Ginza« mű Lidzbarski német fordítása a 298. (26 kövv.) lapján ez áll: »Bis zum 15 Lebensjahre wird der Vater wegen der Sünden seiner Kinder zur Rechenschaft gezogen, so er ihnen nicht mit warnender Stimme zugerufen ... sie nicht Gebet und Lobpreis gelehrt, sie nicht die Pfade der Kusta [= Wahrheit, Wahrhaftigkeit, Treue der Gläubigen dem höchsten Wesen gegenüber] und des Glaubens zum Lichtort hat gehen lassen.« (Preisker 54. l.) Ez a zsidó bar-micva, csak az év van kitolva 13-ról tizenöt-re. A 13 év és 1 nap megfelel 14 évnek, mert a talmud szava szerint az év 1 napja egész évnek számít, mint a római jogban az »annus coeptus pro anno concreto habetur.« Minden 14. évben adó szempontjából összeírták a rómaiak a népességet Palesztinában (Egíptonban és más tartományaikban), a nagykorúság tehát 14. évnél állt be. Ennek felel meg a zsidó bar micva, amely velejében nagykorúságot jelent, nem azt, mint ma, hogy csak vallási vonatkozásban nagykorú. Világi és vallási köteleességek nem alkottak a régieknek két külön csoportot, az ember egységes és kötelességei is egységesek. Hogy a bar-micva 13., ill. fenti észrevétel szerint 14 évnél áll be, Palesztinából, mint sok egyéb, Babilóniába is áthatolt, érthető. Kérdés azonban, hogy praetalmudikus korban nem állt-e be a babilóniai zsidóknál a nagykorúság 15 éves korban, mint a mandeusoknál? E mellett szólna az, hogy a mélyföldű, sötét Babilóniában az emberek később érnek meg, mint a magas és napos Szentföldön, amely ezenkívül római hatás alatt állott, melynek »Indictio« korbepszátását, aeráját használta. De magában a misnában is van még nyoma a 15 évnek, mint emberkorszáknak. A misna ugyanis azt mondja, hogy 5 éves a bibliai iskolába, 10 éves a misnaiskolába, 13 éves a parancsolatokra (חכמה) 15 éves a talmudiskolába, 18 éves a házasságra (Abóth 5, 24). Ha csak a 15 éves kerül a talmudhoz, akkor előbb még nem teljes koru, azaz még ifju. A 13 év betoldás lehet a régibb, mondjuk, időszámításunk előtti korban megformulázott tételbe. Erről a misnáról egyébiránt más összefüggésben fogunk még szólni. Mindenesetre érdekes a mandeus analógia.

Felette érdekes fejezet: »A házasság a görög-római népeletben« (55—63). A források; görög és latin feliratok, sirfeliratok, görög papyrusok és osztrakonok. A leggazdagabb anyagot a papyrusok adják, amelyek Egíptomban találtattak, a rajzolt kép e szerint velejében az Egíptomba letelepedett görögök és aránylag kevés rómaiakról szól, de feltehető, hogy a hellenista világban általában nagyjában ilyen volt a nép-

házasélete. Kis összehasonlítás itt is érdekes. A férj az egyik házassági levélben arra kötelezi magát, hogy feleségét ruházni fogja, hogy nem fog vele rosszul bánni, nem fogja gyalázni, nem fogja kidobni (*ekballein*), nem fog más asszonyt a házba hozni és nem fog a hozományból semmit sem eladni. Ezek majdnem állandó formulák. Részletesebb házasságlevélben még említve van, hogy a férj nem tart ágyast (pallaké = שולחן) sem ifjút (paidikos) és nem fog más asszonnyal gyermeket nemzeni (teknopoieisthai), amíg felesége életben van (57). A ruházás a zsidó házasságlevélben is külön említetik az ellátás mellett, mihez a hitvesi kötelesség is tartozik, aminthogy a törvény a *שאר נסות ועונה* kötelességeket állapítja meg. Nincs ellenben szó a rossz bánásról, sem a kidobásról, bizonyára azért, mert ez a régi zsidóknál nem fordult elő. Vajjon az *ekballein* alatt nem értendő-e az elkergetés, azaz a válás? A jelen Kethubában nincs benne az, hogy nem fog más nőt a házba hozni, vagyis elvenni, mivel a többnejűség úgy is meg van tiltva, hogy nem fog a férj ágyast venni, szintén nem lehet benne, mert ezt a kategóriát a jelen törvény nem ismeri. De az ókorban lehetett ilyen kikötést a házasságlevélbe bevenni, sőt voltak is ily kikötések, a többnejűség országaiban bizonyára ma is vannak. A homosexualitás már mózesi tilalom alá esvén, ily kikötés felesleges volt, valamint a házasságtörésre vonatkozó is, mivel halállal sújtott. Figyelmet érdemel a más nővel való gyermeknemzésre való kikötés, a *teknopoieisthai*. A Kethubában nem lehet benne, mert legális formában csak egy második feleség vételére vonatkozhatott, illegális formában pedig általában meg volt tiltva. Nevezetesen azonban, hogy az arameus házasságlevélben, amely az időszámításunk előtt 5-ik századból származik (Papyrus G.), van egy kikötés, hogy a férj »nem mondhatja van gyermekem más-tól, mint Mibtachjától.« (kivel házasságra lép). Nem egészen azonos ugyan a görög formulával, mivel az az értelme is lehet, hogy már a házasság előtt volt gyermeke, melyet vagyoni-jogi célból akar elismerni, de implicite azt is tartalmazza, hogy nem fog más nővel gyermeket nemzeni. Ez az egy pont azt sejteti, hogy a görög papyrusok házasságlevele az egiptomi házasságlevél formulájának hatása alatt áll. Az okmányokat az ország uralja, a büntető záradékról ezt külön értekezésben be is bizonyítottam (Brann-Festschrift).

A házasságot az egiptomi görögök üzleti-jogi szemszögből nézték, ami a válás pertraktálásából is kitűnik. A válás magva a vagyoni rendezés. Már a házassági levélben is ez dominál. Mindkét fél jogosult a válást kívánni, de a férj egyoldalúan nem eszközölheti. Elég gyakran említik, hogy a válást a nő

hajtotta végre. Így részletesen Preisker 59. lap a görög papyrusok alapján. Ehez megjegyzendő az, hogy a férj által egyoldalúan eszközölt válást nem említik, bizonyára azért van, mivel ez ritka eset lehetett Egiptomban, hol a nő vette a férjet, legalább rendszerint, mivel a nő volt az értékesebb házassfél. Továbbá, mint P. is megjegyzi, a házassági levél kikötése »né ekballein« (ki ne dobja a nőt), birsággal sújtotta a férjet. Valószínű, hogy annak kiemelése, hogy a nő eszközölte a válást, azért történik, hogy a válópénz elestét jelezzék. Zsidó szempontból érdekes az, hogy a válás a görögöknél gyakori volt, biztosan még gyakoribb, mint a zsidóknál, a *gyakori válás általános antik jelenség, a zsidó válás kritikája tehát nincs helyén*. A kereszténység a házasságot felbonthatatlannak jelentette ki, azért az ujkorig nem fordult elő. Ennek hatása mai napig tart, de egyre sürűbbek lesznek a válások és kérdés, nem fogja-e elérni az antik világ gyakoriságát. Talán nem is kérdés. Evzeinek után győzött a Mózes törvényén alapuló zsidó felfogás. Ami pedig a válás üzleti (vagyoni-jogi) oldalát illeti, az a zsidóknál a házasságlevélben lett elintézve, hol meg volt állapítva, hogy válás esetén a kethubában kikötött összeg fizetendő, a talmud egyszerűen azt mondja, hogy a *get* felmutatásával az összeg esedékes. A már említett arameus G. papyrus megállapítja, hogy mi jár a nőnek, ha ő kívánja a válást és mi jár neki, ha a férj kívánja. Ebből az is kitűnik, hogy a házasságot mindegyik házassfél felbonthatja. Ez a papyrus az 5-ik századból (ante) való, tehát oly korból, mikor Nagy Sándor még nem vitte be a makedónokat Egiptomba, kik a fennálló szokást átvették. Az okmányt mindenütt az ország uralja, a görög papyrusoknál tehát Egiptom. A demotikus házasságszerződések bizonyára ugyanezt a képet mutatják. Jellemző a zsidó felfogásra, hogy minden nőnek egyenlő hitbért szabott meg a törvény, hajadonnak 200, özvegynek 100 denárt. Ezenfelül is moringolhatott a férj, amit »hozáadás«-nak (töszefeth kethuba) neveztek.

A nemzsidók válását a talmud tárgyalja. Vannak nézetek, hogy nem válhatnak el, vagy pedig kölcsönösen válnak. R. Jochanan (megh. 279.) még ismeri azt a szabályt, hogy a nő válás esetén a moringot (*pherné*) duplán tartozik visszaadni a férjnek, ami egy demotikus okmányban, amely R. Jochanan koránál 800 évvel előbb kelt, is előfordul. Részletesen »A zsidó házasságfelbontás és a zsidó válólevél« c. munkámban I. (1911.), 50. lap. Feltűnő, hogy a palesztinai talmud ezt a kérdést egyáltalában tárgyalja, még pedig nem elméleti célból, mert azt is említi, hogy a pátriarcha elé került ilyen kérdés és ő döntött. Ebből az következik, hogy a *santjöld zsidó terüle-*

tén, a jelen esetben Galileában, a jurisdictiót a nemzsidók fölött is a patriarcha gyakorolta.

A római házasságjog ismertetése után következik »a késői zsidóság« (Spätjudentum), amely alatt a bibliautáni kor értendő. Az anyag három részre van osztva és 34 lapra terjed (66—99.). Az első rész a bölcsesség irodalmára, a második rész a farizeus zsidóságra, a harmadik rész a hellenista zsidóságra vonatkozik. A »bölcsesség« velejében Szirach, a farizeus zsidóságra a Talmud, melynél P. másodkézből veszi az anyagot. Elég jól sorakoztatja fel a rövid mondásokat. Az apró hibák, melyeket itt felsorolok, részben forrásaiból, főképp azonban saját kivonatainak téves olvasásából erednek.

A 72. lapon idézi P. Jebámóth 63a közölt mondat: »Minden zsidó, kinek nincsen felesége, nem ember« Wünsche, Der babylonische Talmud in seinen haggadischen Bestandteilen II, 1. 19. l. alapján. A járatos szövegben tényleg כל יחיד áll. De a mondatnak nincs értelme, miért épen csak a zsidó? A nemzsidó asszony nélkül is ember, a zsidó pedig ily státusban nem ember? A bizonyító vers Mózes I, 5, 2: »himésnőben teremtette őket stb. és adta nekik az Ádám nevét«, tehát a férfi és a nő együtt Ádám. Már most miért lenne nemzsidó férfi egy magában is Ádám (ember), a vers nem tesz kivételt. Különböző is Ádám nem volt zsidó, hanem Ádám volt. Ugyanott R. Eleázár még mást is mond, mindjárt a második mondat ez: »Minden ember כל אדם kinek nincs földje, nem ember, mivel az van mondva (Zsoltár 115, 16.): Az ég az Örökkévalóé, a földet pedig az ember fiának כל בני אדם adta«. Itt már nincs zsidóról szó.

Elég világos, hogy az első mondatban is כל אדם (= minden ember) állt, a coelibatarius cenzor, aki szerzetes vagy világi pap volt, nem tűrhetett azt, hogy ő nem ember, de concedálta, hogy a nőtlen zsidó nem ember. Így került a Talmud szövegébe כל אדם helyett כל יהודי. Nem vesszük a tévedést rossz néven, hiszen Krausz Archäologie II. 25. is így idézte a mondat, sőt amikor a cenzúrára utaltunk (M. Zs. Szemle XXVIII., 1911. 201.), ezt az olvasatot védte (ugyanott 261—2.). Az Archäologie III. 364—5, hol javításaimat felvette, azt a יהודי olvasatot hallgatólag fenntartotta.

Az ismert elbeszélés, hogy R. Gamliel, R. Eliezer, R. Josua jöttek Rómába, idézve van a 74. lapon 1. sorban Wünsche »Der jerusalemische Talmud stb.« című munkájából azzal a hibával, hogy »Aramba« jöttek, ami által az egész értelmetlenné válik. Josia helyett olvasandó Josua. Hogy a Talmud nem ismerése, milyen hibákhoz vezet, látszik a következőkből. 72. l. Pesajim (= Pesachim); 73. 59. j. Jochar (= Jochai); 74. l. 65. j. b. Ilar (= Ilai); 76. l. 26. sor ellenben b. Elai; 75. l. először

Abuha, azután Abahu; 84. l. 140. j. Bacharoth 6. 11. (= Bechoroth). Súlyosabban esnek a latba a tárgyi tévedések.

76. lapon azt olvassuk: »Und mit Hinweis auf Hiob 5, 24. urteilt ein tanaitisches Stück: »Über den, der seine Frau liebt wie sich selbst und ehrt mehr als sich selbst... spricht die Schrift: »Du weißt, dass deine Zeit friedlich ist« (Jebamoth 62b). Az idézett ismert versben sátor (azaz hár) áll, P. »Zelte« helyett »Zeit«-ot olvasott, ami által az egész értelmetlenné vált.

Fiebig P. »Jesu Bergpredigt« (1924.) c. munkája 54. lapja után azt állítja P., hogy levágják a kezét annak, aki nőt fiatalul (unzüchtig) érint. Ez szöveget értendő, mondja Fiebig. Midőn ezt írom, nincs kezemben a szóban forgó munka, de állíthatom, hogy ez nem áll, mivel a csonkítás büntetését a Talmud nem ismeri. Hisz a talitot is kiküszöbölte.

A házasság értékeléséről (83. lap) ezt olvassuk: »Eine höhere Wertung der Ehe als geistiges Band zweier Menschen fehlt gänzlich im Judentum«. Nem található ez a formula: »két ember szellemi köteléke« semmiféle régi forrásban. Ez szerzőnek felfogása a házasságról és egyuttal értékmérője. Nem definiálta a »szellemi kötelék«-et. Mi a tartalma? és miért kell két különböző nemű ember, férfi és nő? De bárnit gondolunk alatta, a régi zsidóság a házasságról alkotott eszményben bennfoglaltathatik, ha nem is választották azt a gondolkodásuktól távolosó *absztrakt formulát*. A rabbinizmus követeli a házasságot, a feleség megbecsülését, a férj szeresse, mint önmagát, és tisztelje jobban, mint önmagát — P. is idézi a mondat, — a férjet ne vezérelje a kék, hanem a gyermeknemzés, hogy a világ, Isten alkotása, el ne pusztuljon, a rabbinikus jog a nőt minden irányban megvédte, többet már nem is tehetett. Legszemből szól a tett, a történet pedig azt mutatja, hogy a zsidók oly bensőséges családi életet éltek, amelyre semmiféle régi vagy új népnél nem akadunk. A modern műveltség, amely ismeri »a két ember között fennálló szellemi köteléket«, a zsidók házasságának bensőségét nem emelte, sőt alázállította. Kant a házasságra ezt a definíciót adta: *Kölcsönös jog a nemirekre*. P. pedig: *Két ember szellemi köteléke*. Sem az egyik, sem a másik nem fedi a valóságot, az egyik túlságosan *realisztikus*, a másik túlságosan *ideálisztikus*. Az ökereszténység egyik árnyalata a *szüzességi házasságot* tartotta az ideális házasságnak. Mindezek nem ebből a világból valók. A rabbinikus felfogásból kifejlődhetik a *szellemi közösség* is, ha erre mindkét fél alkalmas. Egyébiránt a zsidó eszmény a házasságról a legmagasabb kifejezést nyerte abban, midőn Isten és Izráel viszonyát a házasság képével fejezte ki; az Enekek Enekét, a világ-

irodalom legszebb szerelmi dalát, Isten és Izráel frigyére vonatkoztatta.

A hellenista zsidóság, melyről külön fejezet szól (85–99.), szintén a rabbinikus felfogás alapján áll, hogy t. i. a házasság célja a gyermek. Minden egyéb bujaság. Az esszeusok a házasságot elvetették, de egy része vett feleséget, hogy az emberiség ki ne haljon. »A terhesség alatt nem közlekedtek, annak bizonyosságul, hogy nem érzéki gyönyör, hanem gyermekek kedvéért nősültek« (Josephus Bellum II., 8., 13. idézve 86. lapon a forrás megnevezése nélkül). Azt hiszem, hogy ősi szokás volt, hogy a várandós nő nem lehet egyidejűleg feleség. Ez abból látszik, hogy a talmud ezt külön megengedi, talán abból is, hogy a biblia születéseknél mindig azt mondja: bement feleségéhez, terhes lett és gyermeket szült. A szoptató anyát kimélni kellett, ami kicsillan Hósea I, 8-ból: »Elváltas-totta Ló-Ruchámat, fogant és gyermeket szült« (I. M. Zs. Szemle X., 1893, 460). Philo, aki a házasságban általában a mértékletességet követeli, azt mondja, hogy oly nőt, aki meddőnek ismeretes, nem szabad elvenni, különben a nemi közlekedés szenvedély és féktelenség. Aki özvegyet vesz el, kinek meddősége bizonyos, a bűnösök közé számítandó és Isten ellenségének tekintendő» (de spec. legibus III, 36. §., idézve 86). A talmud humánosabb, azt mondva, hogy a házasság érvényes, ha a férj tudta, hogy a nő meddő és mégis elvette (Eben Haezer 67, 6 a forrás). Az ősi törvény azonban az lehetett, hogy nem szabad meddő nőt elvenni. Ez abból látszik, hogy a levirátusnál ily nő nem jön tekintetbe, sőt, ha a sógor elvette és később kitűnik, hogy meddő *אילונית* a sógorházasság érvénytelen (Jebám. 12b és 119a). Igaz, hogy Mózes V, 25, 6 szavával (az elsőszülött, akit szülni fog) okolják meg, de tekintetbe veendő egyfelől a tendencia, hogy a talmud a sógorházasságot minden áron korlátozni kívánja és ezért keres külön okot a megakadályozásra, másfelől pedig az, hogy az ősi törvények éppen a levirátusnál maradtak fenn, mivel ez, mint ritkább eset, nem lett az új felfogás szerint megváltoztatva. Az ősi szabály tehát az volt, hogy meddő nőt nem szabad elvenni, a rabbinizmus azonban, amely a nőket védi, leredukálta a házasság érvénytelenségét arra az esetre, hogy ha a férj nem tudott a meddőségről, még tovább ment, azt mondva, hogy a házasság consummálása esetén érvényes. Azt hiszem, hogy Philo a régi, praetalmudikus felfogást őrizte meg. Igaz, hogy Philo nem jogi formulában beszél, de ez nem az ő stílusa. Philo ismeri azt a szokást is, hogy a meddő nőtől elválnak, a talmud szerint ez az eset tíz évi házasság után áll be. Ezért azt mondja, hogy meg lehet bocsátani a férfiaknak, akik gyermektelenség miatt

sem válnak el, »mivel a szokás hatalma előtt meghajolnak és a sok évi együttélés után lelkükben mély gyökeret vert, rég megszokott szeretet kötelékét feloldani nem képesek« (Philo ugyanott 35. §., idézve 89).

Ugyancsak a 89. lapon azt olvassuk, hogy Philo fenti nyilatkozatával a házasság felbonthatatlansága mellett szállt síkra. Ez nem áll, Philo nem mondott egyebet, mint a talmud, amely szintén megengedi a gyermektelen feleség megtartását, sőt megható, a rómaiaktól kölcsönvett legendával is illusztrálja, hogy t. i. a nő vállán hazavitte, mint neki elvinni megengedett legdrágább kincsét, a bucsulakománál sokat ivott férjét.

Ezután a következőt olvassuk:

»Eine Eigentümlichkeit Philos muss hier noch angemerkt werden. Während im Judentum nur der Mann die Ehe lösen darf, die Frau entlassen kann, kennt der jüdisch-alexandrinische Philosoph offenbar unter römischem Einfluss auch einen Fall, wo die Scheidung von der Frau ausgehen kann. Wenn Männer ihre Frauen los sein wollen und sie zu Unrecht verleumdet haben, sie wären bei ihrer Hochzeit keine Jungfrauen mehr gewesen, und die Frauen bewiesen im Rechtsstreit ihre Unschuld, so steht es ihnen frei, beim Mann zu bleiben oder sich zu trennen (Philo, de spec. leg. III, 82).« A görög eredetiben, melyet nyomdai okokból nem idézhetek, világosan hivatkozás történik a *nomos*-ra, azaz a Törvényre. Ez Mózes V, 22, 13–19-ben foglaltatik, a hagyományban *עַל שְׁמֵי שְׂמֵי* alatt tárgyalatik. E törvény szerint a hamis vádaskodót megfenyítik, 100 ezüst bírságra ítélik és arra, hogy a vádolt nő »felesége legyen és ne bocsáthassa el soha« (19. vers). A Szifre e helyhez nem veti fel a kérdést, hogy ínegtagadhajta-e a nő a férjjel való továbbélésért. A misna és a talmud (Kethub. 44–46, utóbbi helyen egy barajtha) tárgyalják a *móci sém rá* törvényét, ugyancsak a tószefta Keth. 1, 5 (261, 11–16 Zuckerm.), de arról, hogy joga van-e a megvádolt nőnek a további együttélést megtagadni, nincsen szó. Az analógia, a csábító és a violator, kiknek eseteit a tóra (Mózes II, 22, 15 és Mózes V, 22, 28–29) törvénnyel szabályozza, amellet szólnak, hogy a nő is követelheti a válást. A csábítónál ki van mondva: »ha az atya nem akarja leányját a csábítónak adni, a menyasszonyi árt (móhar) fizeti«, a violatornál ez nem áll, hanem az, hogy »fizessen 50 ezüstöt a leány atyjának és legyen az ő felesége és nem bocsáthajta el (nem válhat) soha« (M. V, 22, 29). Ebből a kitételből *ולו היה לאשה* »a nő legyen felesége«, következik, hogy tőle függ. Így a talmud (Keth. 39b), de a barajtha (u. o.) minden megokolás

nélkül azt mondja, hogy úgy a violált, mint az elcsábított megtagadhatja az illetőhöz való férjhezmenést. A hamisan megvádolt nőnél ugyanaz a kitétel áll, tehát a nő itt is megtagadhatja a házasság folytatását. Azonban exegetikai alap nélkül is a józan ész azt diktálja, hogy nem szabad a becsületében ily súlyosan sértett nőt kényszeríteni, hogy férjénél maradjon. A biblia ezt nem említi, mivel ez magától értetődik, hanem csak azt, hogy a férj nem szabadulhat az asszonytól hamis vádjával, célját nem érheti el. Maimuni (Naarah 3. 5) összefogva a violator és a rossz hirt keltő férjet (מורע שרר és מורע אונס) azt mondja egy megokolásban, tehát mellékesen, »hisz lehet, hogy a nő nem akar.« A forrásban (Keth. 40a fent), amelyből a tételt meríti, nincs is szó a hamisan megvádolt nőről, csak a violatorról, az pedig, hogy a nő megtagadhatja a házasságot, ott egyáltalában nincs említve.

Megállapítom, hogy a hagyományban sehol sincs expressis verbis kimondva, hogy a férj által megrágalmazott nő nem köteles nála maradni, azaz, hogy élválhat. Hogy azonban ez volt a gyakorlat, mutatja Philo, aki Hillél fiatalabb kortársa, mondható, hogy praetalmudikus irástudó volt. Egy példa a sok közül arra, hogy milyen régi lehet egy késői korban megjelenő tétel vagy mondás.

Philo és a rabbik egy nézeten vannak, csak ebben a kivételes esetben áll a nő szabadságában a válást követelni. Preisker félreértette Philót, nem tudta, hogy Philo mily esetről beszél. Csak arról az esetről, amely Mózes törvényében is külön szabályozás tárgya.

Pál apostol nézetét a házasságról és a szűzházasságról (angyalházasság) Korinthusok I, 7 adja elő. A 27—38 versekről nagy vita folyik, melyben a γαμίζεω transitív vagy intransitív jelentése is szerepel. Preisker 133, 97. j. az intarsitív értelemmel mellett rabbinikus párhuzammal érvel. A rabbik szerint a házasság a nupturiensek között kötött szerződés, melybe a nő atyjának sincs beleszólása, a gamidzó tehát behatározható is lehet, azaz a házasulandók egymást veszik el. Ez a bizonyíték nem áll meg, mert igaz ugyan, hogy a nő beleegyezése elengedhetetlen feltétel, de a copula formulája csak akkor érvényes, ha a férj mondja és ha a formulában az van kifejezve, hogy a nőt elveszi. Ha pl. azt mondaná, én a férjed leszek, már érvénytelen (Kiddusin 5b lent). Eredetileg a férj vette a nőt; mikor ez rég megszűnt, tovább élt a gondolat a

formában. Így volt Pál korában is, mint rabbitanítvány tehát ily értelemben is használhatta a gamidzein igét.

A válás terminusai a Papyrusokban részben az újtest. és részben Philo és Josephus terminusaival egyeznek (135, 101). Hogy Pál nem volt elég szabatos a válásra való rendelkezéseiben, azt a válólevélről írt munkámban bizonyítottam és P. magyarázatát, Korinth. 7. 11-hez, hogy a vers alsó fele betoldás, nem tartom valószínűnek (135, 102), P. az általam felvetett nehézséget akarja eltüntetni, mit nem tartok sikerültnek. P. azt mondja 159, 3. sor, hogy Mózes egiptomi nőt vett el. Egiptomi helyett olvasandó Ethiopiai (Mózes IV, 12, 1).

Tatian szerint válás csak a nő házasságtörése esetén van megengedve. Ha ez ok nélkül bocsátotta el a férj az asszonyt és az újból férjhez megy, a férj is vétkes a nő házasságtörésében, ő azonban nősiülhet és nem házasságtörő. A nő másodszor nem mehet férjhez. P. nem egészen precíz, egyszer azt mondja, hogy a férj csak ekkor házasodhatik, másszor pedig — egy másuttan — azt, hogy akkor is házasodhatik újból, ha a nőt nem ex fornicatione bocsátotta el. A nő jogfosztását és a férjnek újból való házasságának megengedését zsidó felfogásnak mondja (181). Semmi alapja nincs, hisz zsidó felfogás szerint az elbocsátott nő férjhez mehet.

Tatian Diatessaronjáról van szó, még pedig Máté 19, 3—10 helyéről. Ezt tárgyaltam a Zsidó házasságfelbontás stb. c. munkámban I, 40—46, hol azt bizonyítottam, hogy az ex fornicatione feltétel, mint sammaita köznézet kerülhetett a Máté szövegébe, vagy pedig Máté maga vette be, hogy a köznézettel megegyezzen. Tatian, aki Szíriában élt, sammaita nézetet vallott, még pedig azt is, hogy a fornicatio nélküli történet elbocsátás érvénytelen. Ha tehát az ilyen elbocsátott nő újból férjhez megy, a volt férj is bűnös. Ha azonban fornicatio miatt bocsátotta el, tehát jogosan, ő ártatlan. Zsidó jog szerint a férfi több nőt vehet, a férj tehát minden körülmények között házasodhatik újból. Ezt a jogot meghagyta neki Tatian, noha ő a monogamia álláspontjára áll. Nem volt következetes, mert az ártatlan nő elbocsátása esetén a válás nem lévén érvényes, a férjnek sem lett volna szabad újból megnősülnie.

Tertullian az abstinencia mellett van, az askézisre utána méltó pogány példákat is említ. Rövidség kedvéért csak pár mondatot idézek. »Wer sich möglichst von weltlichen Dingen löst auch über das hinaus, was gefordert wird, der steht gross da vor Gott.« Dem Christen »ist zu raten, sich möglichst auch dessen zu enthalten, was erlaubt ist.« »Zu diesen besonderen Werken über das hinaus, was geboten ist, zu dieser

Abstinenz auch in Dingen, die erlaubt sind, gehört ihm die geschlechtliche Ascese» (192, hol a források fel vannak jegyezve). Ez utóbbi, a nemi tartózkodás, nem zsidó nézet ugyan, de a gondolat, még *formájában* is, emlékeztet a talmudi mondasra קדש עצמך במותר לך (Jebámóth 20a). Tertullian azt is követeli, hogy a feleség férje minden halálnapján imádkozzék annak lelkéért és áldozzon, remélheti, hogy a feltámadáskor vele ismét egyesülhet (194). A zsidó *Jahrzeit* az ékorból ered, de hogy asszonyok tartottak volna férjeik után Jahrzeitot, nem említtetik sehol. Nem tartom még sem kizártnak, hogy előfordult. T. a keresztény és pogány vegyes házasságot kárhoztatja. P. szerint ugyanazokkal az okokkal, melyeket a zsidók (Philo de spec. leg. III, §. 29; Pesikta 144b; Kidd. 70b) is hangoztattak (198). Érdemes volna Tertullian műveit zsidó vonatkozásaikban kutatni. Ugyanez áll, mint mindjárt látni fogjuk, Clemens Alexandrinus-ról is.

Clemens Alex. Tertulliannak merő ellentéte a házasság kérdésében. Egyebek közt ezt mondja: »A haza érdekében, hogy az ember gyermekeket hagyjon hátra, hogy a világot a tökéletességhez vezesse, meg kell házasodni.« A világ, az emberiség fennmaradása követelik a házasságot és a szaporodást (291, hol Stromata mellett Joseph. Bellum 8, 13, §. 160 is idézve van). »A házasság szent«, mondja Cl., mihez Pr. megjegyzé: »für ein urchristliches Ohr unerhörtes Wort.« »Diesen dem Hellenismus geläufigen Gedanken ergänzt dann noch der alttestamentlich jüdische, dass Heiraten alte göttliche Schöpfungsordnung ist, ein Gottesgebot, Gott will, dass das Menschengeschlecht sich vermehre« (usw.). Kérdés, hogy Clemens a hellenizmusz nézeteitől vezéreltetett-e, melyhez az őtestamentomi parancs »csak kiegészítés« és nem megfordítva? Az ő bibliája még ama Ó-Testamentomnak nevezett volt. De még tovább mehetünk. A »szaporodjatok és sokasodjatok és töltsétek meg a földet« áll ugyan a teremtés történetében (Mózes I, 1, 28), de hogy ez főparancs, a rabbik hangsúlyozták, hatásuk alatt a zsidó nép, ennek befolyása alatt nyilatkozhatott Clemens. Az ő korában Alexandriában óriási zsidó község volt, talán nagyobb, mint Rómában, a zsidó felfogás a levegőben volt. Nem is kell feltételezni, hogy Clemens zsidó írásokból merítette nézetét, habár biztosra vehető, hogy Philót és Josephust olvasta. Érdekes, hogy Clemens egy talmudi mondasra hasonlító intést ad: »Ne legyen az ember nappal buja, mint a kakas, éjjel pedig aludjék« (Paed. II, 10, §. 95, 2. II, 10, §. 96, 2-höz). A mondas első fele egyezik a talmud (Berách. 22a) szavával: »A tudósok ne legyenek együtt feleség-

geikkel, mint a kakasok«, mire már P. 203, 164. j. figyelmeztet. De azért Cl., ki nőtlen volt, eszménynek is ezt tartja, az abstinentiát. »Eine himmlische Glorie erwirbt sich, wer für sich bleibt... so dass er nicht vom Dienst des Herrn getrennt werden kann« (Strom. III, 12, §. 82, 5, idézve 205. lapon). Ez tisztára ugyanaz, amit Ben Azai száz évvel előbb mondott. Ajánlotta melegen a házasságot, de ő maga nőtlen maradt, mondván: השקה נפשי בחורה »lelkem a tórát szereti, tartsák fenn mások a világot« (Jeb. 63b lent). A különbség az egyházatya és a régi rabbi között az, hogy az utóbbi másoktól követte a szaporodást, de ő nem vett részt benne, amiért szemére vetették, hogy szépen prédikál, de nem szépen cselekszik. Az egyházatya pedig szentnek nyilvánította a házasságot, de azért a coelibátust mégis föléje helyezte.

A montanismus házasságellenes volt. Hyppolytus azt beszéli, hogy szír püspök sok keresztény testvért rábeszél arra, hogy feleségstől, gyermekestől a pusztába vándoroljanak, hogy ott Krisztussal találkozzanak. Egy pontosi püspök pedig álmok alapján községét arra bírja, hogy földjeiket ne vessék be, hogy mindent adjanak el és ne kössenek többé házasságot, mivel egy éven belül Krisztus a fogjéletra meg fog jelenni (225). Az első elbeszéléshez hasonlólt Josephusnál is találunk, a második emlékeztet a Sabbatai Cevi mozgalomra, midőn Amsterdam-ban mindent eladtak, hogy egy éven belül a szentföldre visszatérjenek. Nincs semmi új az ég alatt.

Origenes, aki először Alexandriában, azután Caesaraeában élt, Clemens ellentéte. Az ideál a test megőlése, ő következőképen kasztrálta magát (230). Misztikus volt. A talmud szerint Isten köti össze a párokat (pl. Szóta 2a). Origenes ugyanígy fejezi ki magát: *coniunctionis auctor est Deus* (com. in Matth. Tom. XIV, 639, idézve 228).

A szír Didascalia, melynek idevonatkozó része 239–240 van ismertetve, egészen zsidó szellemet lehel. Érdemes volna egész tartalmát zsidó szempontból vizsgálni. Itt csak 115, 15-öt idézzük P. 239. lapjából, amely a fiukról szól a szülőkhöz: »Seid eifrig darauf bedacht, ihnen zur Zeit Frauen zu nehmen und sie zu verheiraten, dass sie nicht bei ihrer Jugend und überschäumenden Kraft wie die Heiden huren« (v. ö. 87, 16.). Egy barajtha Szanhedrin 76b (Jeb. 62b lent) azt mondja: »Aki fiait és leányait az egyenes utra neveli és megházasítja őket érettségükhöz közeli korban, arról szól Jób 5, 24: Tudod, hogy békés sátorod.« Kiskorukat nem szabad kiházasítani, de a pubertást sem szabad egészen be-

várni. Mint a zsidóknál, úgy a szir Didaskaliában is a végső határidő a nősülésre a 20 éves kor; így gondolkoznak az antik filozófusok; Augustus császár a 24 évet tekintette a végső határidőnek (241). Könyvünk (248–260) összefoglalja az eredményeket, amelyből ideiktatunk eredetiben néhány részletet.

»Von Haus aus verneint das Christentum die Ehe, aber nicht durch Ascese, sondern durch die Gewalt andersartiger Bindung usw.« (248). »Die Ehe wird immer mehr verneint« (250). »Wo die Ehe aber auch immer zugestanden wird, wird neben ihr sofort wieder das Ideal der Jungfräulichkeit eingerichtet, das mit dem Heiligschein umgeben wird, so dass die Ehe bei aller Anerkennung ein Ding zweiter Klasse ist« (251).

»Soweit im Urchristentum die Ehe anerkannt wird, ist sie ganz wie im Judentum Geschlechtsgemeinschaft. Ein neues Eheideal kennt das Evangelium nicht, hatte es bei seiner eschatologischen Einstellung auch nicht entwickeln können. Nun aber verging die Welt nicht, die Christen müssen sich, wie mit der Welt überhaupt, so mit der Ehe abfinden, sie müssen Einzelanweisungen für die Eheführung geben. Hier hat das Christentum nichts Eigenes und nichts Neues geschaffen, sondern die moralischen Anschauungen seiner hellenistisch-jüdischen Umwelt aufgegriffen und ihnen nur mit ein paar christlichen Zusatzformeln ein christliches Mäntelchen umgelegt. Leise Ansätze zu einer bewussten christlichen Ehegestaltung sind unentwickelt geblieben, liegen auf dürrer Boden (Ephes. 5, 25ff., Herm. mand. IV, 1, 6ff.). Im übrigen finden wir an Einzelausführungen wieder, was sich in der jüdischen oder hellenistisch-philosophischen Moralpredigt findet (Anfänge schon in Ephes., Past.). Je verbreiteter das Christentum auf hellenistischem Boden wird, desto häufiger finden sich dessen Auffassungen. So wird die Ehe als Entfaltung vollen Menschentums angesehen, ihr Zweck wird in der Erhaltung des Menschengeschlechts, in der Zeugung von Kindern gesehen (Past., Apolog., Iren., Tertullian, Lactantius)« (254. lap).

»Das unbedingte Verbot der Ehescheidung hat sich nicht aufrechterhalten lassen; schon früh genug haben es jüdische Tradition, römisches Recht und die menschlichen Gegebenheiten durchbrochen (Hermas kennt sogar Ehescheidungs-zwang). *τοπεία* wird meist als Scheidungsgrund anerkannt. Freilich bricht immer wieder die ursprüngliche Ansicht von der absoluten Unauflöslichkeit der Ehe durch (z. B. Athenagoras), und in der kirchlichen Gesetzgebung wird schliesslich

die Scheidung verboten. Ebenso heftig geht der Kampf um die Monogamie; nach zwei Seiten steht da die Front, einmal gegen die vom Judentum her erlaubte Vielweiberei, zum andern gegen die Wiederverheiratung nach Scheidung oder nach dem Tod eines der Ehegatten. Der Kampf gegen die Vielweiberei ist und bleibt von Anfang zugunsten der Einehe entschieden. Schwieriger ist die andere Auseinandersetzung. In alter Konsequenz wird die zweite Ehe verboten, falls Scheidung vorliegt, selbst im Fall des Ehebruchs; solange beide Teile noch leben, gibt es keine Wiederverheiratung. Hier hat die Bussdisziplin ein unbedingtes Nein gesprochen (Hermas, Justin, Gesetzgebung). Eine zweite Ehe nach dem Tod eines der Eheleute ist aber nicht zu verhindern gewesen. Schon frühzeitig kapituliert das Christentum vor dem Zwang erdbedingter Wirklichkeit. Aber auch wo eine zweite und dritte Ehe zugestanden ist, hat sie noch die kirchliche Gesetzgebung mit Bussstrafen belegt.« (256).

Post tot discrimina rerum a zsidó felfogás győzött. Még az a másik is, melyről a jelen munka nem szól, hogy a rabbik a házasságkötést utólag érvénytelenítik, eredeti fogalmazásban: »A rabbik elveszik (a férjtől) a kiddusint (eljegyzést)« (Jebámóth 90b és párhuzamos helyek). A pápai szentszék is felbont házasságot, hosszú évek múlva is oly vizsgálat alapján, amely a házasságkötést tévesnek mutatja. A tény ugyanaz, csak a megokolás más.

A modern törvényhozás kevés kivétellel a válás álláspontján áll, a házasságtörésen kívül más válóokokat is elismer, pl. hűtlen elhagyást. Rendületlenül áll még az a rabbinikus felfogás, hogy a házasságtörők nem köthetnek egymással házasságot. Ez persze csak elmélet, a gyakorlatban alig érvényesül. Mégis újabb időkben Franciaországban és máshol mozgalom indult meg a törvény eltörlésére azzal a megokolással, hogy morálisabb a vétkes viszonyt legális viszonyra átalakítani, mint továbbra is fenntartani. Ez a felfogás talán helyes a jelen állapotokban, de nem volt helyes a zsidó nép állapotában, midőn a házasság tisztaságát veszélyeztette volna a lehetőség, hogy a házasságtörők egymáséi lehessenek. Ami helyén volt az ókori Palesztinában, nem kell hogy helyén legyen a jelen Franciaországban.

Budapest.

Blau Lajos.

Adalékok a magyar zsidók történetéhez.

V.¹

A lovasberényi zsidók privilégiuma és adóterhe 1798-ból.

E folyóirat tizenegyedik évfolyamában (532. o.) tette közre Büchler Sándor tanulmányát Fejér vármegye zsidó népességéről a XVIII. században. Kiténik belőle, hogy Lovasberény volt a legnépesebb zsidó hitközség a vármegyében. A Cziráky grófok védelme alatt éltek benne a zsidók aránylag nyugodtan és különösebb zaklatásoktól mentesen. Ugyancsak folyóiratunkban látott napvilágot a lovasberényi hitközség 1775-ben kelt szerződése Cziráky László gróffal. (Kopie vom Original Kontrakt zwischn unsern Grafen Ladislaus Cziraki und jüdische Komunität hir in Lovasbrin, a zsámbéki zsidó község levéltárából közli Fleischmann Izrael. IV. 386—390.) Szerinte 872 forintnyi adót kellett a községnek beszolgáltatni két részletben és a naturáliák hosszú sorozatát. Ezek fejében kapták a 15 pontból álló Schutzbriefet.

Huszonhárom évvel később kelt az a védlevél, melyet Cziráky Antal Moyzes gróf, Cziráky László fia ad a lovasberényi hitközségnek, mely husz pontban foglalja össze a privilégium tartalmát. Az 1775-iki védlevéllel szemben erős haladást jelent. A községre rótt adó azonban 1370 forintra emelkedett, vele szemben a naturáliák beszolgáltatandó mennyisége kisebb. Érdekes e két oklevél egybevetése már az idők járásának enyhülése szempontjából is, mutatván a zsidóság lépésenként való felszabadulását.

Másolatát ez utóbbi védlevélnek tartalmazza a Magyar Zsidó Múzeum 760a. számú héber kurzív írásu, 1798-ból származó füzet, mely a leközlésre kerülő iratokon kívül még a privilégium egyes pontjainak rövid indexét is tartalmazza. Megfelelő transcripóban teszem közre, mint a magyar zsidók történetének értékes adalékát.*

* * *

¹ Anton Moyses Graf Cziraki von Dienesfalva, immer während Herr des Schloßes und der Herrschaft Strapka, (?) Erbherr zu Lovasberin usw. macht kund und zu wissen Jedem, dem daran obliegt, das nachdem es Gott den Allmächtigen seinen unerforschlichen Rathschlusse zu Folge gefallen, meinen inigst geliebten, und mir unvergeslichen Herrn Vater den

¹ L. M. Zs. Sz. 1926. 336 és köv. old.

weiland hoch und wohlgeborenen Grafen *Ladislaus Cziraki* von Dienesfalva etc. von diesen Zeitlichen ab zu rufen und zu sich in den Sitz der ewigen Freiden auf zu nehmen, ich aber durch hochdessen Ableben vermeg Erb-recht zum Besitze der Herrschaft Lovasberin gelangt bin, so hat die im Markt Lovasberin wohnenden Judengemeinde mich geziemend angangen, um auch fihrahin, unter meinen Schutz, und grundherrschaftlicher Botmäsigkeit verbeleben zu können.

Ich habe demnach in Rücksicht deszen, das benante Judengemeinde schon beinahe 90 Jahren unter dem Schutz meiner Vorfahren seligen Gedächtnises gestanden, sich mit Zuneigung und Gehorsam gegen ihre Herrschaft stets betragen, dan in der versichtlichen Hoffnung, das sie auch in Zukunft mit wahrer Treie und Ergebenheit, jene väterliche Huld, so sie bishero genosen und noch ferner zu genisen hat, zu erwidern sich eifrigst bestreben wird, mich entschlossen ihr gemeldeter Judengemeinde mittelst gegenwertiger Schrift, oder Privilegium den Wohnsitz allhir zu zu sagen, meinen geneigten Schutz über selbe zu tragen, den in betref der guten Ordnung, Ruhe, Sicherheit und Gemechlichkeit der ganzen Gemeinde so wohl als eines jeglichen unter ihnen folgende Punkte fest zu stellen.

Erstens. Es ist die hisige Judenschaft erlaubt ihren Gottesdihnt und Reglions [!] Gebräuche frei und ohne Hindernis in dem dazu von ihr erbauten Behthaus zu ver richten, die aus ihre Mitte absterbende Juden oder auch die zu Begräbnis hieher gebrachte Fremde (jedoch letztere gegen Entrichtung einer Taxe von zwei Gulden) in der ihr angewiesenen Gottesaker, zu allen Zeiten und Tügen zu begraben, wie nicht minder die erforderlichen Reglionsdihner, [!] als Rabiner, Schulsinger, Schachter, Todtengräber usw. nach ihrem Gefallen auf zu nehmen, und zu bestellen, bei Gelegenheit des Lauberfestes und Pfingstfeiertage den gewöhnlichen Harast [הראשון = haraszt] aus der herrschaftliche Waldung laut Pasirzettel unentgeltlich (jedoch mit bestmöglichster Vermeidung irgend eines Schadens) ab zu holen, wie auch die so genante Schnuhr auf die ihren Gebräuchen gemäs nothwendige Plätze auf zu spanen (= Eruvszinor), dan auch sich ihrer Bäder zu bedihnen, jedoch ohne dadurch eine Unreinlichkeit oder Unanständigkeit zu ver ursachen.

2-t. Zweitens. Zur Aufrechterhaltung der Ruhe und des Gemeinen-bestens dan zu Verwaltung der gemeinschaftlichen Geschäfte, wird der Judenschaft eine aus ihren Gliedern aufgestellte Obrigkeit gestatet, welche aus folgenden Mitgliedren bestehen wird, als nemlich, aus einem Richter, diesen wird die Herrschaft jährlich an Tag der Richterwahl, aus dehnen

ihr durch die Juden schriftlich vohrgeschlagenen drei Mäneren (unter welchen der letzte Richter mit begriffen sein sol) selbst ernennen, dan aus denen Geschworenen, nächst welchen noch drei zum Unterricht in dem Geschäftsgange zu verwenden sind, da mit die Gemeinde nie an sachkundigen Mäneren Mangel leide, durch diese Vohrgesetzte werden alle herrschaftliche Befehle, so die Juden angehen, sie mögen schriftlich, oder mindlich gegeben werden, öfentlich in dem Tempel Rund gemacht und damit sich keiner der Unwissenheit entschuldigen kene, in das Gemeinde-protokolum eingetragen werden. Der Richter wird das der Herrschaft ab zuführende Quantum in halbjährige Fristen von sämtliche Juden abnehmen wieder hingegen von der Gemeinde wird hiemit auf das scherfeste ermahnet den Zahlungstermin pünktlich zu halten, und es ja nie darauf ankommen zu lasen das es durch wiederholte Ermahnungen des Judenrichters, oder gar mittels Exekution eingetrieben werde, zu welchem dem Judenrichter gegen der, von dem exequierenden Juden zu entrichten Straf Suma zwanzig Denar täglich, ein herrschaftlicher Heiduk als Asistenz zu gesagt wird und die Vollmacht ertheilt von denen Nachlässigen Pfänder ab zu nehmen und selbe bei nicht erfolgte Auslesung nach Verlauf eine Woche und erhaltenen herrschaftlichen Genehmigung an die Meistbithenden zu vereisern.

3-t. Dritens, Auf Verlangen des Judenrichters kan der herrschaftliche Beamte in Fall der Noth, ihm an Handen gehen und wider die Ungehorsamen nach des Judenrichters und seinen Beisitzer verlangen, durch die Herrschaft Heiduken mit gebührende Gefängnis-Verfahren, auch soll kein Arestand ohne des Richters erlediget, und nach dessen Lohssbrechung keiner länger angehalten werden, ausgenommen die Herrschaft hätte erhebliche Ursachen; ferner wird

4-t. Virtens, der Judenrichter oder Rabiner, nach dehme es ihre Gesetze erheischen in allen ihren Rechtsstritigkeiten, es mag Jud gegen Jud, oder Christ gegen Jud klagen, die erste Instanz sein, und die Parteien werden den von beiden ersten gefälten Ausspruch zu gehorsamen schuldig sein, solte sich jedoch ein Theil gekränkelt finden, so kann er die Herrschaft zur Untersuchung und zur Tilgung seines Beschwehnes angehen, wo jedem Grichtigkeit widerfahren wird. Um aber der unnutzen Belästigungen einen Dam zu setzen, wird die Taxe der Apelatzion mit einen Gulden, von dem Kläger in das herrschaftliche Rendamt erleget, diser hingegen jedes mahl von der verlihrenden Parthei bestrithen werden; letzlich werden Verordnungen von mindrer Wichtigkeit in einer Versammlung von eilef Mäneren, wichtige hingegen in einer von

siebenzeihen, oder ein und zwanzig Mäneren geschlossen werden, und was da ein Ausschus festsetzet und die Mehrheit der Gemeinde bekräftiget, werden alle übrige zu halten schuldig sein, auch sol der Richter der christlichen Gemeinde über die Juden nichts zu disponiren haben.

5-t. Finftens. Um der hisigen Judengemeinde ihre Abgaben so wohl, als auch die zur Aushaltung ihrer Döhner und andere Bedärfnissen, nothwendige Auslagen zu erleichtern, wird ihr ein eigenes Wirtzhaus mit dem Rechte koscher Wein zu machen, und zu führen, und darauf ein billige Taxe zu setzen, dan der Bierschank mit dem von der Herrschaft in Fäseren um den gewöhnlichen Preis wie auf dem Land verkauften Bier, doch nur unter sich, zugesagt, nicht minder wird

6-t. Sechstens. Der Judengemeinde der Resolie schank wie es bis her iblich wahr von heitigen Dato zugesagt, der Brandweinschank oder Handel hingegen bei Straf der Confisgatziohn, und zehen Dukaten in Gelde ausdrüklich verbothen.

7-t. Siebentens. Damit ferner die Judenschaft an koscher Fleisch kein Mangel leiden sol, wird der hisiger Fleischhaker genigsames koscher Fleisch zu liefern haben, widrigen Fals steht es die Juden frei von wo immer Fleisch zu brengen.

8-t. Achstens. Sol die Genisung die Wohnungen in drei Fabriken nebst denen 14 Häuser welche in der im Jahre 1775 hiriber verfasten Urkundé verfast sind, auch fernerhin in das von ihnen zu entrichtende Schutz Geld eingerechnet sein, wie nicht minder der ruhige Wohnsitz der ganzen Judenschaft in den ihnen erkaufften, oder in Arende genomene Häusern zu gesichert wird, hingegen werden die Inwohner ernstlich und auf das nachdrüklichste ermahnet auf die Erhaltung der Gebäude, besonders aber auf Feuer und Licht ein obachtsames Auge zu haben, da in Fall als durch Nachlässigkeit des Inwohners, oder seiner Döhnstboten eine Feuerbrunst entstände, der Schuldige mit seinen gantzen Vermögen den Schaden zu ersetzen angehalten, dan auch mit grosen Leibesstraf gezeitiget werden wird, so aber jede Gemeinde für die durch sie aufgestellten Vohrgesetzte zu haften hat, so wird in Fall es erwiesen wehr, das die Feuerbrunst durch Nachlässigkeit und Sorglosigkeit der Gemeinde, oder solcher Vohrgesetzte entstanden, oder weiter gegriffen habe, fals die Schuldigen den Schaden nicht ersetzen könten, selben die ganze Gemeinde zu tragen haben, welches doch keines wegs auf die ohne ihrer Schuld entstandene Feuersbrunst aus zu dehnen ist. Um aber solch einen Unglücksfall auf das Möglichste zu verhüten, da solen die Juden zwei aus ihrer Gemeinde als Aufseher bestelen, die wochentlich nebst einen gegen einen kleinen Lohn dazu

bestellten Christen, alle diese Juden Häuser besichtigen, untersuchen, und die etwa befundene Unreinlichkeit der Kamine oder sonst irgend einen Schaden, sogleich den herrschaftlichen Oberbeamten andeuten solen, widrigenfalls die Reparationst Kosten auf den Einwohner fallen werden, welches auch dazu verstehen ist, wo Unreinlichkeit und Sorglosigkeit der Einwohner die Wohnungen verdorben haben laut 5-t Punkte der in Jahr 1775 ergangenen Urkunde. (L. M. Zs. Sz. IV. 387. o.)

9-t. Neintens, So die notwendigen Hausreparation (so welche doch vohrleifig den herrschaftlichen Beamten an zu zeigen sind) ohnverschiblich vorgenommen werden, eben so werden die Rauchfäng in denen Herrschaftshäusern auf Kosten der Herrschaft gereinigt.

10-t. Zehntens, Ist den Hauseigenthümer erlaubt ihre Häuser (jedoch ohne Nachtheil des herrschaftlichen Verkaufsrecht und mit der Herrschaft ihren Bewusstsein) an einen Anderen zu veräußern, wobei ein Abzuggeld von den Verkaufschilling sechs Procento in das herrschaftliche Rendamt zu lifren kömt. Desgleichen wird bemeldten Hauseigenthümer zugelasen nach vorher gegangener Meldung etwas zu ihrer selbst-eigenen Nohtdarft ihren Gebäude an zu bauen.

11-t. Eilftens, Sol der Judenschaft erlaubt sein im hisigen Markte zu allen Zeiten (die christliche Feiertage ausgenommen) mit verschidnen ihren Gesetzen nach erlaubten Waaren, als: Woll, Häute und Felwerken und was immer an Kirzer fihrende Waaren (=Kurzwaaren) Namen hat, auch in den dasigen Gewelber zu handeln, Seife zu sieden und allerlei Handwerke zu treiben.

12-t. Zwelftens, Der bisher der Judenschaft untersagte Eisenhandel und Mehlhandel, wird gegenwärtigt, doch nur unter diesen Bedingnissen erlaubt, das erstere, wen die Herrschaft dereinst gedächte, selbst mit Eisen eine Speculaciohn an zu fangen auf herin sole, letzterer aber dem hirort schon gestelten Bäker keines wegs zum Nachtheil gereiche, ansonst wäre die Gemeinde verbunden das Ort mit einen tauglichen Bäker zu versehen, Holtz und Wezereien (ספצריען Speze-reien?) zu handeln, beleibt wie bis hero verbohnten, so wie ingegentheil auser denen Juden Niemand den Handel von Licht, Tubak, und Saltz, alhir zu genisen hat. Eben so wird jeder übriger Handel auser denen Juden zu treiben verbohnten, das ihnen in vorhergehenden Punkten zu gesagt worden.

13-t. Dreizehntes, Gleich wie die Herrschaft zum Vorthail der hisigen Judenschaft, allen andren fremde Juden, Reitzen, oder Slovaken den Handel oder sich hir sitzhafft zu machen untersagt, so verspricht die Herrschaft hingegen das die

jüdische Handelleithe der Preis ihrer Waaren nicht ibertreiben werden, und verbihet zu gleich auf das Schärfste und unter Verstraf der Konfigaciohn das vermeg der lovasberiner alt jüdischen Polizei kein Jude in denen Bauershäusern hausire.

14-t. Virzehntes, Ist gleichfals und zwahr unter der äusersten Liebesstraf, und bei doperter Ersezung jedes daraus entstehenden Schadens ausdrücklich verbohnten, einen fremden Diebsjuden, oder andre schlechte Leithe einen Aufenthalt zu geben, noch vihl weniger aber gestohlene Sachen, es bestehe in was immer, ab zu kaufen, ein zu handeln, zu verheimlichen, oder auch die Kundschaft davon zu ver schweigen. Es ist in Gegentheil jeder verpflichtet den Dieb so wohl, als die gestohlene Waaren den Beamten an zu deiten.

15-t. Fünfzentes: Ist der Judenschaft gestatet ihr Vihe, als Pferde und Kihe, auf der Hutweide weiden zu derfen, da aber seit eine Zeit durch Sorglosigkeit, oder gar aus Bosheit des Knecht das Vihe der Judenschaft besonders ihre Pferde in Anbau und Wiesen grosen Schaden verursachen, so wird fihro hin in der Nahe der Felder oder Wiesen zu weiden nicht erlaubt sein, sollte aber ein Vihe eingetrieben werden, so wird desen Eigenthümer zur Bezahlung des Eintreibgeldes und Genugtuhung des Schadens angehalten, der schuldige Knecht hingegen mit gebihrende Straf belegt werden, aus eben der Rücksicht, das die Ziegen am Bäume und Gärten, dan Zeinen und Gebäude häufige Verwüstungen anstellen, solin selbe hir nicht mehr geduldet werden.

16-t. Sechzehntes: Wen einer oder andrer jüdischer Insase mit Todt abginge, oder aber auf sonst eine andre Art von hir wek keme, so ist damit selbes ohne Schaden der Herrschaft geschehe, die ganze Judengemeinde verbunden, auch das auf ihm fallende Quantum, in das herrschaftliche Rendamt ab zu fihren, da es hingegen dem Urtheil der Gemeinde zustehet, wen eine Wohnung in dem herrschaftliche Gebäude lehr wird, die nach ihre Gutdinken, wehm sie wollen zu überlassen, auch derf bis nicht die herrschaftliche Gebäude ganz besesen sind kein andrer kein Einwohner einnehmen.

17-t. Siebenzehntes. Wen sich ein fremder Jude, welcher aber nicht allein der Judengemeinde, sondern auch der Herrschaft anständig sein mus, alhir seshafft zu machen wollte, da ist selber schuldig ein Species Dukaten in das herrschaftliche Rendamt in recognitionem doni abzu fihren.

18-t. Achtzentes: In Fall Krig, Pest, Feiersbrunst (welches Got allmächtiger von uns genediglic ab wenden wolle) dieses Ort gänzlich vertilligen, und die Judengemeinde da hero, von

hir sich weg begeben müsten, so sind selbe von allen Verbindlichkeiten losgesbrochen.

19-t. Neinzehtes: Solte sich unter der Judengemeinde einige Ruhestherer, oder halstherige finden (was ich zwahr nicht hoffe), die die herrschaftlichen Befehlen oder die rechtmesigen Ordnungen ihren Vorsteher über trethen, so werden selbe das erstemahl ermahnet, das zweite mahl mit Gelde oder Leibesstrafe gezeichnet, das dritte mahl aber von der hisige Judengemeinde ausgestosen, und von hir fortgejagt werden.

20-t. Zwanzigstens. Gleich wie dieses Privilegium hisigen Juden und ihren Kindern von ersten Jänner 1798 auf die Zeit meines Lebens ertheilt wird, es wehre dan, das höchst wichtige Geründe hin eine Endrung, doch nur immer nach Verlauf von zehen Jahren erheischen, so wird sich auch die ganze Judengemeinde schriftlich in solidum (אין סאלאדום) verbinden, das von ihnen verlangte Schutzgeld in halbjährige Fristen nebst den ibrigen Abgaben, in das herrschaftliche Rendamt gehörig ab zu führen, in welcher Urkunde auch die Erleuterung und Repartition der Abgaben an gemerket ist. Gegeben im Markte Lovasberin den ersten Jänner im Jahre eintausend sieben hundert acht und neinzig. Anton Moyses Graf Cziráki.

Wir

endesgefertigte unter schriebene Vohrsteher der im Marktfleke Lovasberin befindliche Judenschaft, verbinden uns kraft gegenwärtiger Schrift, und unsrer Erben in solidum (אין סאלאדום) das ist alle für einen und einer für alle, der gnädigen Grundherrschaft, für den und gnädigst zu gesicherten Schutz, und schriftlich ertheilten Freiheiten und grechtsame von 1-t. Jänner 1798 jährlich 1370 sage eintausend drei hundert siebenzig Gulden Reinisch in halbjährige Fristen, in das Herrschaftrendamt ab zu führen laut folgende Repartition. Nehmlich.

	F. x.
1-t. Alte Fabriken mit 6 Rauchfeng nebst Rauchfang Geld	196 —
2-t. Neue Fabriken mit 6 Rauchfeng nebst Rauchfang Geld	220 —
3-t. Sogenante Herrschaftfabriken nebst Rauchfang Geld	216 —
4-t. David Deutsch Herrschafthaus nebst Rauchfang Geld	50 —

	F. x.
5-t. Seifensiederhaus det. nebst Rauchfang Geld	56 —
6-t. Simon Isak det. nebst Rauchfang Geld	30 36
7-t. Aron Gastel nebst Rauchfang Geld	15
8-t. Sogenantes Abgebrentes Haus nebst Rauchfang Geld	35
9-t. Isak Fried eigenes Haus nebst Rauchfang Geld	20
10-t. Simon Beruner eigenes Haus (בעיריני ע"י)	30
11-t. Markus Herschel „ „	15
12-t. Abraham Glaser „ „	15
13-t. Salamon Rosner „ „	15
14-t. Salamon Reinitz „ „	15
15-t. Lasar Markus „ „	15
16-t. Isak Markus „ „	8
17-t. Israel Safir „ „	20
18-t. Synagoge, Freidhof, Schnuhr	50
19-t. Judenwirthshaus	35
20-t. Hisige und auf dem Land wohnende Innleute	25
21-t. Resolieschank, desen Haus und Stall	100
22-t. die Handelschaft überhaupt	130
23-t. Neues Badhaus so genante Tuk	36
24-t. Altes Badehaus, oder sogenantes Schachterhaus, dan Bierschank wie auf dem Land	18
25-t. Bei der Tuk von Fuhsstrig (פוחשטריג)	4 24

Suma 1370 —

Nicht minder nach Verlangen der gnädige Grundherrschaft jährlich 40 Pfund Kafee, 60 Pfund Zucker, zwanzig fünf Pfund Wachskerzen und drei Stük fet geschoppte sogenannte Martini Gens ab zu führen. So geschehen in Lovasberin den 1 Jänner 1798.

»Das Original von gegenwärtiger Kopie, hat mir die Gemeinde von ihr durch Unterschrift mehrere Mitglieder, und mit den Gemeindeinsiegel versehen eingereicht und ich habe selbe pünktlich angenommen.«

Signatum Ofen den 11 Jänner 1798. Anton Graf Cziráki

Budapest.

Dr. Weisz Miksa.

A kabarokról.

Török Pál az új Magyar Történetről szóló beható ismeretében¹ felveti azt a régóta vajdó kérdést: voltak-e a honfoglaló magyarok között zsidók. A kérdés háta mögött a kazár-kabar probléma áll. Ez a probléma meglehetősen szövevényes, mert sok hypothesisre adott alkalmat és történetbúváraink valóban sok feltevést szöttek a probléma felfedezésére.

Vizsgáljuk meg, mit mondanak a történelmi kutatók a kabarokról és kíséreljük meg a kabar-kérdés történetének vázolását.

Vizsgálódásunk köre kiterjed a következő kérdésekre: kik voltak a kabarok, mi lehetett a vallásuk és végül kik a kabarok utódai.

*

Biborbanszületett VII. Konstantinos De administrando imperio-ja 39. fejezetében ír a kabarokról. »Tudvalévő, hogy a kabarok a kazárok nemzetségéből származnak« — mondja.² Elmondja a következőkben, hogy a kabarok fellázadtak a kazár kagán ellen és a polgárháborúban a kabarok egy részét levágták, más részük a besenyőországi (tehát az etelközi) türkekhez, — azaz a magyarokhoz csatlakozott.

Ugyanerről a csatlakozásról ír az Anonymus, aki a kabarokat Cumenusok, kúnok névvel jelöli. A régiak közül már Pray és Katona szerint a kúnok mögött a kabar név rejlik, mint Katona mondja: »nullum mihi dubium est, Anonymi Cumenus cum Porphyrogeniti Cabaros eosdem fuisse.«³ Anonymus fordítói és magyarázói között Szabó Károly is ezen a véleményen van,⁴ míg Pais Dezső szerint a kúnok, Cumani a három kabar nemzetség egyike.⁵

A források szerint tehát a kabarok csatlakoztak a magyarsághoz még a honfoglalás előtt. Magukról a kabarokról azonban rendkívül keveset szólnak. A kérdés homlokterében a kabarok vallása áll.

A kazárokról, akiknek a kabar egyik törzse volt, a források igen bőven írnak. Vallásukról is. Kétségtelenül megállapított tény, hogy a kazárok között mindhárom monotheista val-

lós elterjedt volt és ezenkívül pogányok is laktak közöttük. Karácsonyi János szerint amikor a magyarság a kazár birodalomban lakott, a zsidó és a mohammedán hit még nem volt elterjedve a kazárok között. Még ezek elterjedése előtt kénytelen volt a magyarság a kazár birodalomból elmenekülni.⁶ Ő maga a magyarságnak a kazár birodalomban való időzését 710 és 863 közé teszi. A Dnyper mellett tanyázott a hét magyar törzs és a kabar. Itt veszik a hírt a besnyők közeledtéről. E hírre a magyarság, amelynek serege távol van és a kabar törzs egyesülve, felkerekedik és nyugot felé vonul.

Nem állhat azonban meg az az állítás, hogy a zsidó és mohammedán hit ekkor még nem lett volna elterjedt a kazár birodalomban. A kazár kagán minden valószínűség szerint az ardebili győzelem után tért zsidó hitre, 731-ben.⁸ Masz'udi szerint az áttérés Harun Ar Rasid idejében történik, tehát a 8. század végén.⁹

Kétségtelen az is, hogy 863 körül egyrészt kevés zsidó-hitű lakott a kazár birodalomban, másrészt, hogy e zsidó-hitű elemnek semmi köze nem volt a semita zsidósághoz. A semita zsidóság a kazár birodalomba 943 után kezd nagyobb számban vándorolni, mikor is »számos zsidó a római birodalomból... kazár földre menekült«, mivel I. Romanos Lakepenos kelet-római császár (921–944) meg akarja őket téríteni.¹⁰ A hazai zsidó történetírásban elterjedt ama felfogás, amely a »kabarok, vagyis zsidó kazárok« leszármazottairól szól,¹¹ nem állhat fenn.

Ha a keleti forrásokat megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy valóban volt a kazár birodalomban zsidóság, de ez legfeljebb 4000 emberre rugott a kabar kiválás idején, akik közé tartozott a kagán és udvara.¹² Kétségtelen, hogy a kazárság zöme természet- vagy tűzimádó, mint Gurdézi mondja: »a többi (a zsidó fejedelem, vezér- s főurakat és két mohammedán várost leszámitva) egy oly valláson van, mely a turkokéhoz áll leg-

⁶ A magyar nemzet őstörténete... Nvárad, 1924. 58. l.

⁷ Uo. 55. skk. II.

⁸ Mandel Miklós, József khazár király válaszelevelének hitelessége. Pécs, 1929. 32. l. Az áttérésre vonatkozóan v. ö. Dubnow: Weltgesch. d. jüd. Volkes IV. kötet.

⁹ MHK 255. l.

¹⁰ Mazz'udi, MHK 255. l.

¹¹ Venetianer: A magyar zsidóság története. Bp., 1922. 15. l.

¹² Megállapítja Hóman, Turul, 1912. 139. l.

¹ Budapesti Szemle 1929. 389. sk. I.

² A Magyar Honfoglalás Kútjai (Bp., 1900) 124. l. Marczali Henrik fordítása.

³ Historia critica primorum Hungariae ducum etc. Pestini, 1778. 79. skk. II.

⁴ Kisebbs történelmi munkái. Pest, 1873. 149. skk. II.

⁵ Magyar Anonymus. Bp., 1926. (A Napkelet könyvtára) 124. l.

közelebb.¹³ Ibn Roszteh szerint is: »A főkirály a zsidó valláson van és hasonlóképen maga az isá is azok e főemberek és vezérek, kik hozzá vonzanak. A többi vallás a turkokéhoz hasonló... a két városban mohammedán lakosság van.«¹⁴ Később azonban erős mohammedán áttérés következett be. Ibn Fadhlán már azt írja, hogy a kazár birodalom lakóai között *»legkevesebb a zsidó s legtöbb a moszlim és a keresztény, bárha a király s a főurak a zsidó valláson vannak.«*¹⁵ Dimiski már azt mondja, hogy két főcsoport van (ő már későbbi állapotot regisztrál) a kazárok közt: a katonaság, — ez moszlim hitű és a zsidó polgárság.¹⁶ Semmi okunk nincsen feltételezni, hogy a kabarokat polgári osztálynak fognák fel, de annál alaposabban, hihetjük, hogy *a kabarok a moszlim-hitű katonasághoz tartoztak.* Hiszen ők alkották a magyarság legvitézesebb és leg-harciasabb törzsét beolvadásuk után. De meg azt is írja a Biborbanszületett császár, hogy polgárháboruban váltak ki a kabarok a kazárok közül s e polgárháboru az uralom győzelmével végződött.¹⁷ Alig képzelhető ez másként, minthogy a mohammedán kabarok fellázkodtak a zsidó kagán és főurak ellen s a harcban ez utóbbiak diadalmaskodtak.

Ezt feltételezve, megérthetjük az Anonymust, aki a magyarországi bolgárokat ezek mohammedán hite miatt a kazárokkal téveszti össze s királyul nekik a mohammedán polygamiához hasonlóan élő morva vezért, Marótót, adja.¹⁸ Már Pauler említi, hogy ha a kabarok közt zsidók lettek volna, a »zsidó« szót nem a szlávól vettük volna, hanem a kazárból.

E nemű vizsgálódásunk eredménye tehát, hogy míg zsidó beolvadásról a honfoglalás korában a legcsekélyebb emlék sem szól, addig mohammedán beolvadásról egyes adatokat meg tudunk magyarázni.

Ez a mohammedán elem azután hitét vagy még a pogány magyarok közt vesztette el, vagy a keresztény térítés idején. A honfoglalás után még több török és mohammedán révén

¹³ MHK 153. skk. II. V. 6. Pauler: A magyar nemzet története Szt. Istvánig. Bp., 1900. 123. l.

¹⁴ Uo. 152. sk. l.

¹⁵ Uo. 214. l.

¹⁶ Uo. 245. l.

¹⁷ Uo. 124. l.

¹⁸ A magyarországi bolgár uralomra nézve l. Hóman: Magyar történet I. Bp., 1928. 119. l., Melich: Bolgárok és szlávok. Mny., 1921.; v. ö. Melich: A honfoglaláskori Magyarország. Bp., 1925. 44. l. U. ö. szerinte a Marót név a morva népnév változata. Morout: Szvatopluk atyja. l. Marczali: Millen. tört. I. 106. l.

átkerült arab szó jött nyelvünkbe¹⁹ és ez az utóbbi feltevés mellett szól.

A kabarok letelepedésének helyéről több historikusunknak van véleménye. A palócságban lévő Kazár és Uszárd, a baranyai Nagy-, Kis- és Ráckozár helynév, majd Uszárd szatmári pusztja s a belsőszolnoki Uszárvár falu feltűnt Szabó Károlynak is, aki az Anonymus kún vezéreinek, Ed-nek és Edumen-nek utódait a palócokban találja meg, de feltételez kisebb töredékeket másutt is.²⁰ A palócokban s matyókban találja meg a kabarok utódait Marczali Henrik,²¹ Pauler Gyula²² szerint az ország keleti határán határőrök voltak, míg Sebástyén Gyula felvetette a székelyek eredeténél a kabar csatlakozók és az avar töredék szarapét. E felfogást vallotta Venetianer is.²³

A törzsek letelepedésével foglalkozva, Hóman megállapítja, hogy a kabarok ivadécai a Mátra alján és a Felső-Tisza vidékén laktak és Erdélybe tömegesen sohasem vándoroltak át.²⁴ Eszerint a hajdani kabar törzsnek semmi köze sincsen a mai székelységhez. Ujabb historikusaink közül egyedül Pais Dezső keresi az egyik kabar nemzetséget a székelyek sorában, míg a másik nemzetséget a bihari kazárokkal s a harmadikat ő is a palócokban keresi.²⁵

A legplauzibilisebb Hóman állásfoglalása, aki szerint *a három kabar nemzetség egy helyre telepedett le.* Ezt támogatja Konstantinos is, aki szerint a három kabar nemnek a mai napig (tehát 950-ig) egy fejedelme van. A kabar törzsnek, tehát az ebből kikerült Aba nemzetségnek is, birtoka a Tisza két partján volt s így határosak az Anonymus-féle kazár birodalommal, Mén-Marót országával.²⁶ A három nemnek megfelel az Aba, Örösür és Miskolc (v. Bors) nem.²⁷ E szerint tehát a kazár-kabarok utódai a palócok.

¹⁹ Németh Gyula: Vannak-e arab eredetű bolgár-török szavaink? Nyr. 45. 1916.

²⁰ Kissebb történelmi munkái, 149. skk. II. V. 6. Béla király Névtelei jegyzőjének könyve stb. Pest, 1860. 11. fejezet 6. jegyzete.

²¹ Magyarország története. Bp., 1911. 44. l.

²² A magyar nemzet története Szt. Istvánig. Bp., 1900. 44. l.

²³ I. m. 15. l.

²⁴ Hóman: A székelyek eredete. Mny., 1921. 104. l.

²⁵ L. Magyar Anonymus. Jegyzetek.

²⁶ V. ö. Karácsonyi: Magyar nemzetségek. Bp., I. 43. 46. l.

²⁷ Hóman: A honfoglaló törzsek megtelepedése. Turul, 1912. 96. skk. II.

Nem mellőzzük e helyütt az u. n. Semigothát sem,²⁸ amely a kabarokat en masse zsidóknak tartván, utódaikat magyar mágnások sorában is próbálja feltalálni. Ennek tarthatatlan és abszolút tudománytalan voltát a Turul már 1912-ben ki-mutatta.²⁹

Ezek alapján fejtegetéseinket a következőkben foglal-hatjuk össze: a kabarok a kazároknak nemzsidó-felekezeti törzse lehetett, minden valószínűség szerint mohammedán. Val-lásukat alkalmasint csak a keresztény térítéskor hagyták el és utódaik a mai palócok, akiknek a véréből került ki Aba Sámuel magyar király is.

Budapest.

Dr. Csetényi Imre.

²⁸ Semigotha. Weimarer historisch genealoges Taschenbuch des gesamten Adels jehudäischen Ursprunges. I. Jhg. Weimar, 1912.

²⁹ 1912. 138 és kk. II.

IRODALOM.

Német-zsidó Encyclopaedia.

(*Encyclopaedia Judaica Das Judentum in Geschichte und Gegenwart. Vierter Band. Beer—Bing—Cagliari. Berlin, 1929. Verlag Eschkol A. G. nagy quart, 1248 hasáb.*)

Erről az új nagy alkotásról, amely a zsidóság multját és jelenét széles alapon, lexikális alakban mutatja be, e helyen (XLVI, 142—5) már szoltunk. Bámulatos gyorsasággal követ-keznek a kötetek egymás után, gyorsabban, mint annak idején az amerikai *Jewish Encyclopedia*, amelyen amerikai erély-llyel dolgoztak. Kis hibája ennek a gyors tempónak az egyéb-ként is elkerülhetetlen sajtóhiba. Benyomásunk szerint a mű egyre tökéletesebb lesz. Azon kívánságunkat, hogy az említett angol Encyclopedia cikkei következetesen említettessenek fel, mit a főszerkesztő maga, hozzám intézett levelében figyelembe veendőnek tartott, a jelen kötetben sem lett következetesen keresztülvive. A Revue d. É. J.-ben kifejezett egyéb kívánsá-gaim sem lettek még teljes mértékben honorálva, mindamellett haladást konstatálhatok és biztosnak tartom, hogy a munka haladásával egyuttal egyre tökéletesedni fog.

Hogy a jelen kötet gazdag, érdekes és tanulságos tartal-máról némi képet adjak, idejegyzek néhány cikket, nem akar-ván azonban ezzel más cikkek érdekességét és értékét kiseb-bíteni. A legterjedelmesebb a *Bibel* cikk, amely nem kevesebb, mint 172 hasábra terjed (485—756) és így az egész kötetnek egyhatod részét teszi ki. E mellett külön cikkek lesznek még: *Konkordanzén, Wörterbücher* és *Toravorlesung*. A cikk minden oldalról mutatja be a bibliát és 14 szakaszra oszlik, melyeket majdnem valamennyit más-más szerző irt. Magától értetődik, hogy egyik-másik pontban más nézet is lehetséges, ami külö-nösen a *Bibelwissenschaft*, azaz a bibliakritikáról áll. Már az is kifogásolható, hogy az mint egyedüli *Wissenschaft* jelenik meg, mintha a többi nem volna tudomány. A bibliográfia sem

teljes. Az 527. lapon idevágó munkám nevezve van ugyan, de a Jewish Encyclopediában lévő »Bible Canons« ugy ítt, mint az 512. hasáb bibliográfiájában hiányzik. Egyes pontokhoz való megjegyzést e helyen nem teszek. Általában azonban igen instruktív cikk.

Más cikkekből felsoroljuk a következőket: *Ben Naftali* (67–71), *Beni Israel* (98–106. Indiai fekete zsidók. Rabbik nem említettek), *Benjamin aus Tudela* (130–136), *Berechja Hanakdan* (182–187), *Berlin* (216–257. Kiváló, mindenre kiterjedő cikk, 1925-ben 172.000 zsidó lélek volt), *Berlin Jesaja* (260–265. Eisenstadtban, tehát Magyarországon született, 1725-ben), *Berufsstatistik* (322–343. Magyarországi 342. lapon), *Beschneidung* (346–361), *Bestattung* (372–383), *Böser Blick* (979–982. Hiányzik a bibliográfiában *Evil Eye* cikkem, a J. E.-ban), *Brief und Briefliteratur* (1065–72), *Buchwesen* (1144–1158. Tölem). A Beth-el kezdődő helységnevekről szóló cikkek, Klein Sámuel specialista tollából.

A recenziókban szokásos hibák említésétől el kell tekintem, mivel még nincs elég együtt. Csak egyet említek: *Halachot Hamedino* (460. közepén) Hilchoth helyett. Ezt az átírást más könyvben is találtam.

A gazdag tartalma, pazar fénnel kiállított Enciklopedia nélkülözhetetlen mű mindenkinek, ki a zsidóság jelen helyzetéről és múltjáról, irodalmáról és tudományáról bármily vonatkozásban felvilágosítást keres. Közkönyvtárban nem hiányozhat. A legmelegebben ajánljuk olvasóinknak, a fizetésre nézve megokolt esetben könnyítéseket eszközünk ki.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Német-Zsidó Lexikon.

(Jüdisches Lexikon. Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden. Mit über 2000 Illustrationen, Beilagen, Karten und Tabellen Begründet von Dr. Georg Herlitz und Dr. Bruno Kirschner. Band III. Ib—Ma. nagy 4°, 1446 lap. 37 tábla és melléklet. Berlin, Jüdischer Verlag.)

Erről a jeles és nagy mű első két kötetéről e helyen már szóltunk. Aránylag rövid időn belül jött ki a harmadik kötet is, de a mű befejezése mégsem áll egészen közel, mivel a tervezett negyedik kötet az anyag gazdagsága miatt két részre fog osztatni, úgy, hogy a Lexikon öt kötetből fog állani. Benyomásom szerint a mű haladásával tökéletesedik is. Az angol és a német zsidó Encyclopediával szemben a Lexikonnak az az előnye van, hogy a zsidó életben használt szavakat és

szólásokat is felveszi. A szerkesztők általában nagy gondossággal dolgoztak, felette gazdag anyagot gyűjtöttek össze és dolgoztattak fel, röviden és világosan. A bibliográfiára nagy súlyt vetettek, de úgy látom, hogy a munkatársak a folyóiratokat nem vették kellően figyelembe.

Hogy némi képet adjak a tartalomról, ide iktatok néhány cíkkimét. Islam 50–56, Israel 61–66 (rövid), Italien 90–98, Jerusalem 190–210, Jeschiwa 220–28, Ica (= Jewish Colonisation Association) 250–257, Journalistik, jüdische 363–378 (magyarok is), Judenabzeichen 412–416, Judenfrage 421–426 (rövid), Judenverfolgungen 453–457, Kirche 712–715, Kolonien 772–823 (Palaestina, Osteuropa, andere Länder), Kunst, Jüdische 934–938, Leichenbestattung 1027–1031 (14 képpel), Literatur der Juden 1126–1175 (allgemeine, hebräische, jiddische), Logen 1189–1200, London 1208–1215, Maimonides 1306–1328 (számos képpel). Ennyit mutatnóba. A műben számos zsidó jogi (halachikus) cikk van, általában jók. Bíráltói kötelességem volna a hibákra is rámutatni, ilyeneket találtam is, habár természetesen csupán egyes cikkeket olvastam. Ezt azonban más folyóiratban fogom megtenni, hol több tér van, mint a Szemlében és ahol a szerzők maguk is olvashatják. Itt csak magyar dolgokat említek. 378. hasáb: A Villag, Biro; 756.: Kohn Sámuel 1916-ban halt meg; 871., 4. szám. Kornfeld Zsigmondnál hiányzik az, hogy a pesti izr. hitközség alelnöke volt; 932.: Kun Béla alatt hiányzik az, hogy ki volt térve; 1224.: Löw Immánuelről tévesen állítatik az, hogy a bolsevista kormány támogatásával vádolták. Más alaptalan gyanúsítás volt.

A gyönyörűen kiállított és gondosan korrigált, a zsidóságról minden vonatkozásban tárgyilagos és megbízható információval szolgáló művet a legmelegebben ajánljuk. Aránylag olcsó is. Megrendelhető a »Jüdischer Verlag«-nál, Berlin.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Mózes titkos könyve.

(Gaster Moses, The Asatir The Samaritan Book of the »Secrets of Moses« Together with the Pitron or Samaritan Commentary and the Samaritan Story of the Death of Moses Published for the first Time with Introduction, Translation and Notes. London, 1927., 351×59, 8° (Royal Asiatic Society).)

A könyv tartalma toldások Mózes öt könyvéhez, legendák, amilyenek más apokrif könyvekben találhatók. A könyv samaritán címe talánszerű, Gaster Mózes V. 31, 18 מִסְתֵּרִים szóból magyarázza, értelme: misztérium, titkos dolgok, héberül

נסתרות amely nevet egy midrás is viseli. Mózes a szerzője a samaritán tradíció szerint, ezért Gaster ezt a címet adja a könyvnek, melyet először ad ki. A szöveg nem terjedelmes. Van hozzá kommentár »Pitron«, amely a szöveget sokszorosán felülmúlja, mindkettő együtt az eredetiben G. kiadásában 59 lapot tölt meg. G. mindkettőt lefordítja és magyarázattal kíséri. A magyarázat G. bámulatos ismereteiről tesz tanúságot, az apokrifák, pseudepigráfák, mindazokon felül az egész világ népies irodalmából hozza a párhuzamokat, keresi az Asatir nyomait. A minden részletre kiterjedő bevezetés azt iparkodik bizonyítani, hogy az *Asatir* az időszerűségünk előtti 3-ik századból ered. Meglepő eredmény. Ha valóban bizonyul, revolucionálja az apokrif, pseudepigráf és midrás irodalomról eddig táplált nézeteket keletkezésüket illetően. A bennünket elsősorban érdeklő agadához számos párhuzam van az Asatirban és ezeknek ősrégiségét bizonyítani. Ez nem valószínűtlen. Be kell vágni a specialisták véleményét. A samaritán irodalom legnagyobb ismerője jelenleg Gaster, aki több idevágó munkát bocsátott már közre, egyszersmind az általános folklóre nagymestere, az ő véleménye tehát komoly megfontolásra tarthat számat.

Hogy képet adjunk az új apokrifonról, bemutatunk néhány részletet az elejéről és a végéről. Eleje: »Dicsértessék Isten, aki teremtette Ádámot, az őst és Káint és Ábelt, mint őt. Káinnak adta a Nyugatot és Ábelnek adta az Északot és Délt. Alalaht, Káin ikertestvérét adta Ábelnek feleségül, Makedaht, Ábel ikertestvérét adta Káinnak feleségül.« Vége: »És ő (Mózes) kezdte másolni a harmadik (napon) és befejezte a negyedik (napon). És bement a sátorba az ötödik (napon). És lejtő az Elő szava a dicsőség glóriájából.«

G. azt bizonyítja, hogy az eredeti aram nyelven volt írva, azaz azon a nyelven, melyen ránk maradt és amelyet kiad. A számba jöhető összes kérdéseket nagy szakavatottsággal tárgyalja. Szép és tanulságos könyv.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

A koronácskás biblia.

(Gaster Moses, The Titled Bible. A Model Codex of the Pentateuch With one Facsimile from MS. No. 85 of the Gaster Collection now in the British Museum. London, 1929, 55 folio.)

Ez a mű mintegy bevezetés a fent jelzett Pentateuchcodex fotográfiai kiadásához, amelyből csupán a facsimilét láttam. Az egész mű ugyanis 25, a finomabb kiadás 45 angol fontba

kerülvén, a bírálónak nem bocsáttatik rendelkezésére. Hogy ez *mintacodex*-e, nincs a példányban feljegyezve, az eleje hiányozván, nem is tudhatjuk. G. e körülmény folytán a codex ezen minőségét külön bizonyítani iparkodik. Teszi ezt széles alapon, értekezve a kis vonalakról, melyek másolói hagyomány szerint egyes betűkre irandók. Már a talmud (Menachót 29b) közli Rába nézetét, hogy hét betű *שבעה* ellátandó ily ékesítéssel. Van külön könyvecske, az ismert *ספר התנין* (a koronácskák könyve), melyet egy párisi kéziratból Bargés és Goldberg adtak ki (Páris, 1861). Ezzel együtt még egy hasonló irat nyomtatott ki.

Kérdés, hogy mely korban keletkezett ez az írásmód? Az említett talmudi mondásból következik, hogy a 4. század közepén már járták a vonalácskák. Minthogy szabályoztattak, tehát jóval régiebbek. Van egy más régiebb mondás, amely szerint Isten »koronákat köt a betűkre« (Men. 29b). Ez a *קישור* (קישור) megfelel az aram *תנין* nak. Az is világos, hogy ez a mondás csak akkor keletkezhetett, midőn ez az írásszokás már rég meghonosodott. Így eljutunk az 1—2. századba. Régiebb adat nem lévén, kombinációra vagyunk utalva. Azt hiszem, hogy lehet a hallgatásból is következtetni. Nem áll ugyan minden a talmudban, ami valaha létezett, ebben az esetben azonban a hallgatásnak van jelentősége, mivel a Tóra, a szent könyv írásáról van szó, ami sok pontban törvénnyel halachikusan lett szabályozva. Pl. hogy csak rotulus (tekercs) alakja lehet, hogy csak bőrre írható, fekete tintával stb., miről az »O-héber könyv«-ben beszéltem. Arról azonban, hogy betűkre vonásokat tegyenek, sehol sem találunk rendelkezést. Ha ez a díszítés a 2. században már többszáz esztendő óta volt, bizonyára a betű alkatrészeinek tekintették volna és felvettek volna idevonatkozó szabályt, akár azt, hogy elengedhető, akár azt, hogy nem engedhető el. Sem ezt, sem azt nem tették. Ebből az következik, hogy semmi jelentőséget nem tulajdonítottak a koronácskáknak a törápéldány szabályossága szempontjából. Szó sem lehet tehát azon nagy jelentőségéről, melyet G. tulajdonít ez írásjeleknek.

Hogy G. mily nagy szerepet tulajdonít a »Tagin«-nak, kitűnik már könyve fejezeteiből. Ezek a következők: 1. A könyv és a tekercs. 2. A tekercs és a koronácskák. 3. A k. a talmudban. 4. A k. a rabbinikus irodalomban. 5. K. az újtestamentumi irodalomban. 6. A k. és a szóbeli tan. 7. A k. és a misztika. 8. A k. és a maszóra. 9. A k. és a bibliai kommentárok. 10. A k. és a jelen (azaz fotografált) szöveg. 11. A k. különböző recenziói. 12. K. és archetypus. Ezután következik egy Függelék héber szövegekből és egy versindex a kiadott

439 lapra terjedő szöveghez. Már e fejezetcímek mutatják, hogy itt mindenről van szó, ami a bibliát érinti. Külön könyv kellene már ahhoz is, hogy G. nézetei reprodukáltassanak. Irodalom nincs idézve, jegyzetek néhány kivétellel teljesen hiányzanak, a szerző tisztán saját nézeteit adja elő. El kell ismerni, hogy ékesszólóan és elevenen gondolkozással. Rábeszélni jobban alig lehet, de a rábeszélés is más és a meggyőzés is más.

Szerző szerint a szóbanforgó vonalacsák ősrégiek. Pontos korszak nincs ugyan jelölve, de az eredet mindenestre a szóferim korszakára esik, vagyis legalább a Makkabeusok előtti időkbe. A vonaláknak nagy jelentőségük van, bennük van a szóbeli tan begöngyölítve. A vonalacska figyelmeztetés, egy *nota bene*. Hogy miért van éppen a diszitett szón, miért van az egyiken egy, a másikon, egészen hétig, annak is megvan az értelme, csak ki kell találni. Még a Rasi kommentárja is a jelecskéken alapszik, G. biztosítja az olvasót, hogy magyarázatai és a vonalak pontos összehasonlítás szerint szoros összefüggésben állanak egymással. Hogy Rasi miért nem hivatkozott e jelekre és miért nem mondja soha, hogy miért van egy vonal és miért van hét vonal, ezekre a kérdésekre könyvünk feleletet nem ad. A maszóra is ezekből a jelekből nőtt ki. Hogy a maszoréták miért nem hivatkoznak rájuk, szintén oly kérdés, melyre szerzőtől feleletet nem kapunk. Ezek a vonalak értendőek Máté 5, 18, 19. és Lukács 16, 17. híres szavában egy *pon-tocskát (heraia)* sem adok fel a törvényből. Az evangelium szerzői is ismerték e jelek régiségét és nagy jelentőségét. Nem az az értelme, ami »egy jöttányit sem engedek«-nek, vagy pl., amit mi így fejezünk ki: »fentartom az utolsó betűig«, hanem az, hogy »nem engedek el egy vonalkát sem«, illetve azt, ami a vonalakban el van rejtve, amire figyelmeztetnek. És ezt a nép, amelyhez intézve volt megértette. Pedig nem oly egyszerű, hiszen az egyházatyák és a későbbi nemzedékek mai napig nem értették meg.

Mindez csak egy csepp a jelen mű tengeréből, de alkalmas bemutatni a szerző merész röptét, intencióját, hogy ne mondjam fantáziáját. Részletekre e helyen nem térhetek rá, azokra sem, melyek téves adatokat tartalmaznak. Az egész műről a Monatschriftben számolok be. Hogy G. frappirozó észrevételeket is nyújt, nem kell kiemelni, valamint azt sem, hogy a codex facsimile-kiadása kiváló érdem, amely teljesen független a bevezető munka állításaitól, noha nem vagyok meggyőződve arról, hogy *Tikkun* azaz minta-codex volt, melyből a tórát másolták. Bámulatos G. szellemi energiája, aki meggyöngyölt szemeivel ily munkát tud produkálni. Teljesen ellenkező néze-

teim dacára, melyek a legtöbb pontra terjednek ki, hangsúlyoznom kell, hogy G. jeles munkát végzett, midőn ezt a codexet közrebocsátotta. Ezért köszönet jár a nagyevű tudósnak.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Hebrew Union College Annual.

Hebrew Union College Annual. Volume V. Edd. D. Philipson I. Z. Lauterbach I. Morgenstern. Cincinnati 1928. 620 l.

Ez a gyönyörűen kiállított Évkönyv, melyet a cincinnati Rabbiképző ad ki, mindig gazdag tartalommal jelenik meg. Munkatársai az Ó- és Újvilág tudósai. Előnyére válik, hogy majdnem kizárólag nagyobb dolgozatokat közöl, miben a folyóiratoktól különbözik. A jelen kötet 620 lapján mindössze 11 értekezés talál helyet. A legterjedelmesebb az első értekezés »A szövetség könyve« (1—152), melyet I. Morgenstern írt. A tárgyról nagyterjedelmű irodalom létezik már, M. ujat igyekszik bizonyítani. Bibliái tárgyu még. »Haggai poemája« (153—196.) Bloomhardtól. S. Klein »Das tannaitische Grenzverzeichnis Palästinas« (197—260.) beható értekezés. Helyesen van kiemelve, hogy a tannákat a határ megállapításánál haláchikus szempontok vezették. A talmudot nézetem szerint tudomány nem érdekelte, ha nem függött össze a vallással. Ez a tétel áll minden vonatkozásban. Aptowitzer befejezi értekezését a matriarchatus nyomairól (261—298.), miről még szólnunk. A római zsidó katakombákról és feliratokról alapos dolgozatot közöl H. I. Leon (294—314.). 6 zsidó katakomba 452 feliratot tartalmaz, melyek közül 42 még nincs közzé téve. Ezenfelül van még 34 más Rómában talált felirat, közöttük 4 még nem publikált, melyeknél nincs megállapítva, hogy honnan kerültek elő. 8 feliratot találtak Portóban, nem messze Rómától, melyek közül 1 nincs közzétéve. Összesen van tehát 494 inscriptio (313. lap). Jó volna egy Corpus. A nagy többség görög. R. I. H. Gottheil (Pseudo) Aesopus mondásainak egy ismeretlen héber fordítását adja ki az olasz eredetivel együtt (315—352.). Sajtóhiba Cristo (317.), az ismert görög irodalom történetírója Christ. A héber szöveg első sorában (339. l.) olvass חזק mint helyesen a 10. sorban. Alább még két megjegyzést teszünk. C. Roth, az olasz zsidók történetének specialistája, ki nyomtatja egy 17. századbeli sienai zsidó memoárjait, melyeket megokolt kritikában részesít (352—402.). A 399. lapon kétszer van Grünwald Grunwald helyett, az ismert bécsi rabbít így hívják, I. M. Toledano (Tanger) kéziratokat ad ki, melyek közül az első egy kiüszött spanyol 82 éves zsidó viszontagságainak saját kezű leírását tartalmazza 1493-ból (403—414.). Ahoz

a tényhez, hogy elrabolták tőle két kiskorú gyermekét, megjegyzem, hogy ugyanez történt Ábrahám Sabával, a Zeror Hamor szerzőjével. Egyébiránt a 9 év aluli zsidó gyermekeket a spanyolok 1492-ben elvették és a Tamás szigetekre vitték, hol a legtöbbben elpusztultak. A tartalmat ezeken kívül is meg lehetett volna vizsgálni. Z. *Diesendruck* Maimuni Teleologiajáról és S. *Ravidowicz* arról a kérdésről írt, hogy N. Krochmal Hegeliánus volt-e? Ujabban t. i. kimutatták, hogy K. névtelenül szórólszóra vett át egyet-mást Hegeltől (415—534. ill. 535—582.) 403. l., 15. sor olv. קרי A *Cronbach* cikke: »Isten segítsége mint szociális jelenség« zárja be a kötetet (583—620.). Van ugyan benne zsidó idézet is, de nem tisztán zsidó tudományos tartalmu. Freud szerepel benne.

Végül még két megjegyzés. Eljah ben Menachem Raba azt írja bevezetésében Aesopus mondásainak fordításáról, hogy írva van נוצריה וכו' (339. l., 21. sor). Minthogy olaszból fordított, a נוצריה szó nem latint, hanem olaszt jelent. Könyvemben (Leo Modema levelei és írásai 20. l., 3. j., német kiadás 23. l., 1. jegyzet) kimutatom, hogy az említett szó az olasz nyelvet jelöli, legalább a 16—17. században, mely utóbbi korból származik a kiadott emlékirat. Erre hivatkozni lehetett volna. Eljah Raba 339. 22. sor azt mondja, hogy lefordítja a haszad mondásokat אשורית הקדש הקדש azaz a héber nyelv nevezetik »asuritk«-nak; 340. 4. sor pedig: אשורית הקדש azaz lefordítom héber nyelvre. Gottheil 316. 6. j. azt mondja, hogy kevés helyet ismer, hol »asuri« nyelvet, nem írást jelent, utal j. Szóta 21b-re, valamint Kohut *Anich* I. 324-re, Incidentaliter nem tárgyalhatom a sokat vitatott kérdést. Csak röviden utalok »Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből« c. munkámra (Bp. 1894.), hol ezt a kérdést is érintettem. »Asurith« nyelvet, vagy legalább azt is jelent. Misna Jadaim 4. 5. (Tanulm. 59. 1. j.), német kiadás 69. 1.); Meg. 1. 8. (72. 1, német 84. 1.); Szóferim ed. Müller II. (62. 3, német 72. 1.); Toszefta Meg. 2. 6 = 223. 20 (73. 2, német 84. 3.).

Aptowitzer exkurzusai I. A. Zsidó férfi gyermeke nem zsidó asszonytól. I. B. Bosztonai exilarcha esete, ki perzsa hercegnőt kapott a kalifától feleségül, mik a gyermekei a gaonok szerint. A Mech. (76a) és a Szifra (Behar, par. VI. 3.), szerint az urnak rabszolgánójától született gyermeke rabszolga. Megjegyzem, hogy a nemzsidó világban is el volt terjedve, hogy az ur visszaélt szolgájával, a görög papyrusok is beszélnek arról, hogy az ur halála esetében szolgája szabad lesz. — Exkurzus: Zsidó nő gyermeke nem zsidótól. Megjegyzem, hogy ebben az esetben rendszerint házasságról van szó, mint a Bosztonai esetében is. Mivel azonban a zsidó jog az ilyen házasságot

nem ismeri el, jogi szempontból úgy teszi fel az esetet: Ha goj elhált zsidó nővel. *Vegyes házasság volt.* Hogy a zsidó nőket elriasszák, a legsúlyosabb büntetést szabták ki: a gyermek mamzer (fattyu), vagyis zsidóval nem köthet házasságot. A. egyébiránt nagy alapossággal dolgozott.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Zsidó családnevek.

(*Dreijuss E. M.* Die Familienamen der Juden unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse zu Anfang des 19. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der Emanzipation. Frankfurt a. M. 1927. X. 143. 80.)

Az első, aki a zsidó nevekről írt, *Zunz* Lipót volt, aki egy porosz rendelet ellen 1836-ban azt bizonyította, hogy a zsidók minden időben viseltek világi személynéveket. Az anyag azóta sokszorosra szaporodott, napfényre kerültek az aram papyrusok az 5. századból (ante), ékiratok zsidó nevekkal ugyanabból a korból, a görög-papyrusok 311-től (ante) és azutáni időkből, körülbelül 1000. esztendőtől, előkerültek a római katakombák sírfeliratai, ugyszintén jaffaiak, valamint más feliratok, ismeretesebbekké lettek az arab világ, ugyszintén a keresztény spanyol félsziget országainak zsidó nevei. A személynévek ily gazdagsága és változatossága semmiféle más népnél nem található. Ez a felette gazdag és érdekes anyag összefoglaló tanulmányt érdemelne, amely a névadás általános történetének talán legfontosabb fejezete lenne, melyből a név egész történetére sok fény sugár esne. Bajos előre véleményt alkotni, de, úgy gondolom, hogy a zsidók épúgy nem ragaszkodtak az ősi nemzeti nevekhez, amint nem ragaszkodtak az ősi nyelvhez. A zsidók minden országban és minden időben a nép nyelvén beszéltek és bizonyára a népek neveit is felvették. A bibliai héber nevekhez való teljes visszatérés a középkorban, amely a zsidók szempontjából a 18. század végéig tart, történhetett. A zsidók kiszorítása a népéletből a népek személynéveit is kiszorította náluk. »Nem maradt más, mint a Tóra«: Ez áll a személynévekről, más a helyzet a családneveknél, amelyekkel az előtünk fekvő könyv foglalkozik.

A középkorban, talán már a 12. században felvettek zsidók megkülönböztethetőség végett egy utónevet. Leginkább a származási helyről, azaz a személynév után odatették a helység nevét, mégpedig a származási rag hozzájárulása nélkül, pl. *Berlin*, nem *Berliner*. Még jelenleg is járja mindkét név. A

jesivákban a rabbi még most is így szólítja tanítványait, legalább így volt még az én időmben. Felvehette zsidó az uraság nevét is, melynek birtokán letelepedett, ami azonban már ritkább volt. Rendesen a személynév mellé hozzátették az atya nevét, az összekötő »fia« (ben) nélkül. A ház, amelyben a zsidó lakott, szintén szolgáltatót nevet, pl. Rothschild. Nagy káosz volt.

A felvilágosodás a 18. század második felében segíteni akart a »szerencsétlen zsidó nemzet« sorsán, Dohm ismert és leghatásosabb emlékirata szerint javítani akart a zsidók polgári helyzetén, hasznosabb polgárokká akarta megnevelni. Nem akarta megtéríteni, ezt a 1800 éves javaslatot megbukottnak tartotta, a térítést a felvilágosodással különben is össze nem egyeztethetőnek tekintette. Asszimilálni akarta a zsidókat oly értelemben, hogy külső megjelenésükben a polgároktól ne különbözzenek sem öltözködésben, sem nyelvben, sem névben. A nemes felvilágosodás a tapasztalati tényekből kiindulva, úgy gondolkodott, hogy a zsidók gyűlölése, megvetése, gunyolása a külsőségekből ered. A sárga folt a gyűlölet okozója és nem a gyűlölet a sárga folt okozója. A felvilágosodott II. József császár adta ki az első rendeletet, hogy a zsidók rövid időn belül tartoznak családi nevet felvenni, amely más német államokra hatott. De őt ennél a rendelkezésnél — a mi szerzőnk szerint — közigazgatási okok vezették, köztük az adó, míg a badeni nagyhercegnél a humanisztikus szempont dominált. D. az adatok jórészt levéltárakból merítette és megbízhatóbb, mint K. E. Franzos, kinek a zsidók családnéveiről, főként galíciai viszonyokból vett tanulmánya a későbbiek befolyásolta. D. kimutatta, hogy lényeges pontokban Franzos tévedett (16 köv.). A legtanulságosabb D. munkájában a badeni zsidók neveinek felsorolása csoportok szerint. Tizenkétféle névcsoport van nála, melyek a következők: Származási nevek. Háznevek. Nővénynevek. Az évszázakokból stb. vett nevek. A hivatásból (foglalkozásból) vett nevek. A »—mann« szóval összetett nevek (pl. Ackermann). Tulajdonságuk (Alt, Braun, Ehrlich stb.). Képzeti nevek (Abendstern, a kor izlése volt). Családi névvé jegescedett személynévek (Ascher stb.). Határozatlan jellegű nevek (Ball, Rolland, jelenleg híres nem-zsidó író neve).

Érdekes volna a magyarországi zsidó nevek vizsgálása, amelyből talán következtetni lehetne a származásra és egyebekre. Az anyag a hitközségi és egyéb jelentésekben, nagyjában együtt van. Amint a német neveket, úgy a német nyelv elsajátítását is követelték, vagy legalább célba vették. Mindezt az emancipáció előkészítésének tekintették. A humanizmus a

18. században erősebb volt, mint a 19. században. Az általános gyűlölködés vallás, faj és nyelvkülönbség nélkül a 20. század terméke, amely kellő előkészületek után a világháborúban állított magának emléket.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Babylonia országa.

(Jakob Obermeyer, Die Landschaft Babylonien im Zeitalter des Talmuds und des Gaonats. Geographie und Geschichte nach talmudischen, arabischen und anderen Quellen. Mit zwei Landkarten. 1929. I. (Kauffmann Verlag Frankfurt am Main.) (Schriften der Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums Nr. 30, VI. 362 lap.).

Obermeyer, aki, mint egy perzsa kir. herceg nevelője, sok éven át élt Bagdadban és a Keletet, főképp Babylóniát személyes tapasztalatból ismeri, és aki a talmudban is járatos, egész életét a fenti mű megalkotásának szentelte. Most 84 éves, de műve egészen friss és semmi vonatkozásban nem áru el öregséget. A talmud geográfiájával foglalkoztak már Paulus (Selig) Cassel (Ersch és Gruber 27.), Rapoport (Erech Millin), A Neubauer (Géographie du Talmud), A. Berliner (Beiträge zur Geographie des Talmuds) és mások, de ezek, mint Obermeyer (4. l.) helyesen megjegyzi, Mannert és Ritter nyomán csupán a görög és római írók értesítéseit hasonlították össze, kik ezeket az országokat látásból nem ismerték, holott az arab geográfusok és historikusok eleven szemléletből vették adataikat és leírásaikat. Ő azért a De Goeje által kiadott Bibliotheca geographorum araborum (8 kötet) és más műveket vont be kutatásai körébe, hogy a talmud geográfiáját megvilágítsa.

Művét öt részre osztotta, melyek a következők:

- I. Bevezetés. Babylonia, Izrael törzshazája 1—6.
- II. Közlekedési utak Palesztina és Babylonia közt 7—70.
- III. Babylonia határai 70—127.
- IV. Vándorlások Assyrián és Babylónián át a Tigris mentén 128—214.
- V. Vándorlások Babylónián át az Eufrátesz mentén. Pumbeditha 215—340.

Végül következik öt regiszter, melyek a mű használatát minden irányban megkönnyítik.

Nem tisztán földrajzi mű, részben utazási leírás, úgy, hogy az ország és lakossága mintegy megelevenedik előttünk. O. nem pusztán geográfiai jegyzéket ad, hanem összefüggő leírást, melynek folyamán a talmud idevágó közléseit megvilá-

gitja. Röviden szólva, geográfiai kommentárt ír a talmudhoz, természetesen elsősorban a babylóniaihoz, de a palesztinai forrásokat sem mellözi. Ezért műve részben történelmi tartalmu. Érdekes, nem száraz olvasmány. A szerző lelkesedése tárgya iránt átragad az olvasóra is. Hogy mindenben igaza van-e, ki tudná azt egyszeri olvasásra, beható tanulmány nélkül, megmondani? Benyomásunk szerint általában helyesek észrevételei. Minthogy a járatos talmudszöveget használta, itt-ott bizonyára félre lett vezetve, és egyébképpen is lehet, hogy nem találta el az igazat. Mindez a talmud geográfiájának kezdetleges kutatása mellett el nem kerülhető, de ez cseppet sem csökkenti a mű értékét, amely a kutatásokat jelentékenyen előbbre vitte. Szilárd alapot teremtett, melyen tovább lehet építeni.

Bennünket elsősorban az V. rész érdekelt, melyben azok a városok vannak leírva, melyekben a bab. főiskolák működtek, amelyekben tehát a bab. talmud alkottatott meg. Ezek: Nehardea, Szura, Matha Mahszéja (vulgo Mechaszja), Pumbeditha, Babel stb. Sok városnévnel a hagyományos olvasás hamisnak bizonyul, mint pl. Sekánzib (helyesen Sekunsib). Azonban szerző helyesen konzervatív állásponton van, sem a talmud, sem a gáonok állításait könnyen nem veti el. Az utóbbiak magyarázataihoz rendszerint ragaszkodik, mivel ezek az országban éltek és így jól voltak informálva. Mint egyebekben, úgy e tekintetben is a gáonok a hagyomány hű és megbízható őrei. Amik a gáonok Keleten, az Rasi Nyugaton. A talmudot ezek nélkül nem lehetne helyesen érteni. Csodálatos talmudismeretük abban mutatkozik, hogy a halákha és agáda körén kívül eső részletekben, melyek tartalmuknál fogva nem igen érdekelték őket, nem lévén hit és erkölcs, szintén rendszerint helyes értelmezést adtak. Talmud, tehát nem jelentéktelen, tradicionális magyarázatuk volt, tehát helyesen értelmezték.

Néhány részletre volna már most is észrevételünk, jobbnak tartjuk azonban ezeket a mű behatóbb tanulmányozása után másokkal egyetemben külön cikkbe összefoglalni. A jeles művet, melynek ára 16 márka, — a Gesellschaft tagjainak 20 százaléki engedmény, — melegen ajánljuk megszerzésre.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Bevezetés a latin bibliába.

(Stummer Friedrich, Einführung in die lateinische Bibel. Ein Handbuch für Vorlesungen und Selbstunterricht. Paderborn 1928. VI — 290.).

A latin bibliafordítás problémája jelentékeny töredékek napfényre kerülése óta új stádiumba lépett. Szükség volt ezért

az újabb kutatások összefoglalása, amire a jelen mű vállalkozik. Három részre oszlik: 1. A Jeromos előtti latin biblia (1—8. fejezet). 2. Jeromos fáradozása a latin bibliaszöveg körül (9—11. fej.). 3. A jelenleg járatos Vulgataszöveg keletkezése (12—18.). Két függelék, melyek közül az első Jeromos előszavait fordításaihoz közli eredeti szövegben, ami nagyon hasznos. Végül következnek regiszterek.

Néhány részlet. Latin bibliára szükség lehetett, mikor Rómában már volt zsidó község. Ezt a kérdést St. újtest. és felirati adatok alapján tárgyalja és megállapítja, hogy a római zsidók (keresztenyek) görögül beszéltek. Latinizmusok különösen Márk evangéliumában vannak, mivel ez Rómában keletkezett. (5—8.). Érdekes volna kutatni azt, hogy a tannaitikus szövegek hogy viszonylanak az újtestamentumhoz a latin kölcsönzők tekintetében? »Die Hauptstadt der Welt war in jenen Zeiten nicht nur von hellenistischen Elementen geradezu überströmt, sondern griechische Sprache und griechisches Wesen war damals auch in der feinen Gesellschaft.« (7. l.)

Érthető ebből is a zsidók öröme a görög bibliafordításon, ami még előbb és Keleten eszközöltetett, a hellenizmusz eredeti területén.

St. azt mondja, hogy Akylas, aki Sinopeből (Pontus) való hellén volt, 130 körül tért át a zsidó vallásra. Minthogy a zsidó hagyomány szerint Eliezer és Josua, más verzió szerint Akiba »szájából« fordított, ez a dátum késő, egyfelől Eliezer 110-ben sem lehetett már életben, másfelől Akiba 132 körül már vértanu lett. A talmudi adatok szerint Akylas legkésőbb 110 körül már zsidó lehetett.

A Vetus latina (régebbi név Itala) nyelve a vulgaris latin, nem az irodalmi nyelv, »az ezüst latin«, röviden a mindennapi nyelv (*lingua quotidiana*), mint a LXX-nél a *Koine* (57.). A biblia az egész néphez szól, nemcsak a műveltekhez, kik különben a zsidók közt kevés számmal voltak, a cél tehát csak úgy volt elérhető, ha a nép latin nyelven szólt. Kételkedni lehet abban is, hogy a fordítók maguk tudtak volna klasszikus irodalmi nyelvre fordítani. Megkockáztathatom azt a feltevést, hogy a tóra háromféle aram fordítása, a Targum Jonathan, Onkelos, Jerusalmi (töredék) szintén a különböző nyelvjárásoknak köszönik létüket. A Vetus latina a LXX-ből folyt. A fordítók szolgailag ragaszkodtak a szóhoz, etimológiai fordításra törekedtek (65. köv.). Látjuk ebből, hogy Akylas módszere antik fordítási módszer volt. »Mitunter geht das Streben, die Vorlage möglichst genau wiederzugeben, so weit, dass lateinische Wörter gewählt werden, die den griechischen auch

im Klang ähnlich sind» (66. hivatkozással Blondheim, Les parlers Judeo-romanes p. CIX. k-re). Ismeretes, hogy Szaadja gáon is követte ezeket az elveket arabs fordításában. Figyelmeztetek arra, hogy Leo Modena egész verset írt, amely olaszul is, héberül is olvasható (l. Leo Modena levelei). A latin verzió még sem hasonlít Akylaséhoz, mert nem következetes és más okból is (75.).

Jeromos Chalkis pusztájában egy kitért zsidótól kezdett héberül tanulni. Eleven szavakkal ecseteli J. a tanulás nehézségeit, hol feladta, hol újból kezdte. Ő lehetett az első nyugati ember, aki héberül tanult (79.). Kár, hogy az egyházatya nem mondta meg, hogy ez a héberül tudó az egyház kebelébe tért zsidó egyébkép mivel foglalkozott és milyen szerepe volt új hitfelei közt? Volt-e az áttérésnek anyagi oka vagy előnye? Jeromosnak egy zsidó a zsinagógából olvasás ürügye alatt sok tekercset (volumina) vett ki és elhozta Jeromosnak, aki ezeket lemásolta (Ep. 36. ad Damasum. 91. lap.) *400 körül e szerint még nem volt codex alaku* héber könyv. Kétkedni lehet a zsidó őszinteségben, mivel ily magánpéldányok is nagy számban léteztek. Hogy J. le tudta írni a héber szöveget, bizonyíték a mellett, hogy sem accentusok, sem vokálisok még nem léteztek. Az is érthető, hogy fordítása itt-ott téves héber szövegen alapszik. Ez nem azt bizonyítja, hogy más szöveg volt az ő kezében, mint gondolják, hanem azt, hogy tévesen másolt. 15-évig tartott, míg fordításával elkészült, mivel betegség és más elfoglaltság gátolták a szakadatlan munkában. Judit könyvét egy éjszaka alatt fordította (97.). »Auch die Hilfe jüdischer Gelehrter hat er nicht verschmäht, so hat er bei der Übersetzung der Bücher der Chronik« de Tiberiade quendam legis doctorem, qui apud Hebraeos admirationi habebatur (prae-fatio) als Berater gehabt, und von dem Buche Job sagt er (prae-fatio): »memini me ob intelligentiam huius voluminis Lyddaeum quendam praeceptorem, qui apud Hebraeos primus haberi putabatur, non parvis redemisse nummis.«

Figyelemre méltó, hogy az egyik tudós Tiberiásból való volt, hol az accentuatio és vocalisatio találatott fel, és a másik Lyddából, a déli tudósok fészkeből. I. Sámuel 10. 22: »elrejtőködött a csomagoknál« J. »domi« szava megfelel Rasi magyarázatának (107.). Megjegyzem, hogy J.-nál több oly magyarázat van, melyek még csak Rasinál találhatók. Ebből következik, hogy Rasi megőrzött oly magyarázatokat, melyek legalább 700 évvel régiebbek az ő koránál. Goliath J. szerint *vir spurius*, úgy fogta fel a midrassal I. Sám. 17. *איש חסידים* kitételét, hogy t. i. Goliath Sámson és Orpah (Ruth könyve) fia volt (108.).

Ilyen midrasikus fordításokra Jeromosnál számos példa akad. Ebből következik, hogy a zsidó írástudók ezeket a jelzőségeket nem tekintették agádnak (medres), hanem egyszerű magyarázatnak (pesat).

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

A vallás tartalma.

Eucken R., Der Wahrheitsgehalt der Religion. 4-ik átdolgozott kiadás. Berlin—Leipzig 1927. XIV. — 447.

Hogy ebből a műből, melynek szerzője pár év előtt meghalt, új nyomás vált szükségessé, tanujele annak a mély érdeklődésnek, amely a vallás problémája iránt a művelt körökben is él. Nagyobb, mint volt 1902-ben, a mű első megjelenésekor, amikor Eucken a Nobel-díjas filozófus a vallás kríziséről beszélt. A probléma a háború hatása alatt álló lelkekben még súlyosabb alakot öltött. Világosan, közérthetően írt mű, de nem az olvasóközönség széles rétegei számára alkalmas olvasmány. A keresztény világ lebegett a szerző előtt, a zsidóságról csupán két helyen szól, ott is csak mellékesen, de azért az egyik pont elég súlyos és alább szószerint fogjuk közölni. Velejében E. nem áll semmiféle pozitív vallás alapján, mint bölcsész vizsgál-gatja a vallást és arra az eredményre jut, ami már a címben is ki van fejezve, hogy van igaz tartalma. Ez a megállapítás Eucken nagy tekintélyénél és époly népszerűségénél fogva kétségtelenül széles körökre mély és megnyugtató hatást tett.

Mint filozófustól várható, a mű rendszeres és a probléma minden pontjára kiterjeszkedő. Öt szakaszra oszlik, melyek a következők. I. Bevezető rész két fejezettel és több alfejezettel (1—48.). II. Az univerzális vallás megalapozása több fejezetben és alfejezetben (49—196.). III. Ellenmondás a vallás ellen két fejezetben és több alfejezetben (197—251.). IV. A jellegzetes vallás több fejezetben és alfejezetben (252—387.). V. A kereszténység és a jelenkor három fejezetben és több alfejezetben (388—442.). Név és tárgymutató.

Minden kérdés tárgyalásra kerül és nehéz egy ismertetés szűk keretében egyes kérdéseket kiragadni. A művet egységes szellem hatja át, részei szoros kapcsolatban vannak egymással. Saját szempontunkból közvetlenül érint bennünket, habár a műben nem tartozik az új mondanivalók közé, sőt nagyon is régi, csak ismételtetik a vallások osztályozásáról szóló részlet: Die historischen Religionen sind nämlich entweder Gesetzesreligionen oder Erlösungsreligionen. Jenen ist der Kern der Religion die Verkündung und Verfechtung einer sittlichen Ordnung, welche aus überlegener Höhe die Welt beherrscht.

Aus heiligem Willen ergeht an den Menschen ein strenges Gesetz für das ganze Leben, für Werke, Worte, Gedanken; ein herrlicher Lohn winkt seiner Erfüllung, eine schwere Strafe seiner Übertretung, wenn nicht in dieser, so in jener Welt. So wird das Leben in seiner ganzen Ausdehnung an eine über-sinnliche Welt gekettet und zu stündlicher Arbeit, zu unablässiger Entscheidung für oder wider Gott angehalten. Ein solcher Aufruf wäre unmöglich ohne die Überzeugung, dass der Mensch aus eigener Kraft die Wahl zu treffen vermag, dass er zur Ergreifung des Guten nur seines Wollens bedarf. Diese Überzeugung verwerfen aber die Erlösungsreligionen mit voller Entschiedenheit; das Vermögen des Menschen zum Guten, das selbstverständlich dünkte, wird ihnen zum schwersten Problem, zur wichtigsten Frage und Sorge. Denn ihnen gilt der Mensch wie er ist als ganz unfähig zum Guten, als dem Bösen oder dem Schein verfallen; so fordern sie eine völlige Umwälzung und Erneuerung, ein Versinken der alten, ein Aufsteigen einer neuen Art, ein grosses Wunder der Rettung. Wie das geschehen soll, mag zunächst rätselhaft scheinen, und es findet der Mensch sich hier in schwerster Verwickelung. Aber der Verwicklung entspricht eine Vertiefung, das Leben wird mehr als Ganzes erfasst und unvergleichlich stärker erregt, erschüttert, verwandelt; schon das Aufwerfen der Frage setzt die Gesetzesreligionen, bei allen Vorzügen grösserer Einfachheit, Durchsichtigkeit, Rationalität, zu einer niederen Stufe herab, die von der weltgeschichtlichen Bewegung innerlich überwunden ist.»

Nem látjuk bebizonyítottak a »törvényvallás alsóbbrendűségét.« A törvényvallás magva E. saját szavai szerint erkölcsi rend kihirdetése és megvédése; szigorú törvény az egész élet számára, cselekedetekre, szavakra, gondolatokra. A megváltó vallás sem nevelheti az embereket többre. A felsőbbiség csak abból állhatna, hogy az embert gonosznak tartja, kit előbb meg kell váltani, hogy azután olyan legyen, amilyenek a törvényvallás megköveteli, hogy legyen. Egyébiránt az ellentét így szokott hangzani: »Gesetzesreligion oder Geistesreligion«, mit pl. Harnack Kanttól vett át. Pál apostol antinomisztikus polémiajának késői, kissé modernizált visszhangja. Ezt az álláspontot is zsidóktól vette át az apostol. A való pedig az, hogy a *Tóra* szó értelme *Tan*; jelent törvényt is, de nem *csak* törvényt. A görög bibliafordítók *Nómos* szóval adták vissza a *Tóra* nevet, mivel teljesen adequat görög szó nincs. A polémia a görög *Nómos* ellen irányult és tart mai napig. Ime egy iskolapélda a meggyökeresedett nézetek szivósságára.

A történeti áttekintéseknél E. azt mondja: »Az egyes áramlatok minden változása mellett az egész emberiségnél a vallás

negációja szakadatlanul halad« (32.). Azért külön fejezetben (33–42.) megállapítja a vallás újból való emelkedését. Ez irányról 43. lapon ezt mondja: »Zur Religion drängt ein Verlangen nach mehr Tiefe und Festigkeit des Lebens, nach innerer Selbständigkeit gegenüber dem Gewirr der Welt und nach Erhebung über das kleinemenschliche Getriebe. Ein Edleres und Höheres möchte der Mensch in seinem eigenen Wesen beleben und damit einem fremden, ja feindlichen Dasein überlegen werden.« »Den Anhänger der Religion mag es peinlich berühren, ja, tief verstimmen, das, was für seine persönliche Überzeugung den festesten Halt und das höchste Gut des Lebens bildet, von der Wissenschaft wie ein offenes Problem behandelt zu sehen. Aber das ist einmal unser Schicksal, dass bei den letzten Fragen auch das, was der aller-sicherste Besitz dünkt und was unser geistiges Leben trägt, für die eigene Überzeugung immer wieder neu zu erringen und durch selbsttätige Entscheidung zu bekräftigen ist«. (47–8.). A filozófia, a vallás régi ellenfele, E. személyében a vallás segítő társául jelentkezik. Minden szóba kerül, természetesen mindenki a saját nézetét vallhatja. Részletekbe bocsátkozni e munkánál e helyen nem lehet.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

A nagylengyel országos zsinat.

(L. Lewin, Die Landessynode der grosspolnischen Judenschaft. *Frankfurt a. M.* 1926, 126 lap. Verlag J. Kauffmann Schriften der GzFdWd I. Nr. 27.).

A »négy ország synodusa« ismert szervezetének egyik tagja »nagypolonia« volt, azok a vidékek, melyek a Wartha folyó mindkét oldalán terülnek el és melyek közül a legismertebb Posen tartomány. Ennek országos gyűléseit ismerteti L., elmondva történetüket. A mű két részre oszlik: I. Történet. II. Okmányok. Az első rész 7 fejezetéből általánosabb érdeklődésre tarthat számot a 3. »Der Landesrabbiner« és a 6. »Aus der Finanzgeschichte«. Az országos rabbinak nagy hatalma volt, minden ügyben végérvényesen intézkedett. Székhelye Posen volt. Kiváló rabbinikus művek örökölték meg emléküket. Rendőrséggel nem rendelkezett, öreg ágyuja a »chérem« volt, melynél biztosabban semmiféle golyó nem talált. A mult időkben a zsidó nép ezzel az ókorból eredő fegyverrel kormányozta magát és nincs helyén az utókor kritikája. Az országos vásáron intézték el az egész ország zsidó pereit, ugyanakkor volt a gyűlés is, melyben tanácskoztak és határoztak. Prédikálni ilyenkor csak a »Landraw«-nak volt megengedve. Az első királyi

megegerősítés 1527-ben volt. Az utolsó nagylengyel országos rabbi *Jakab Mordechaj* volt, ki 1736-ban halt meg. Az orsz. rabbít rendszeren 3 évre választották, a gazdagokat kizárták, bár nem mindig.

A zsidók nemcsak nagy adót fizettek, hanem a hatalmasok kegyét is meg kellett vásárolniuk. Pl. azt koholták, hogy a zsidók prozelitákat csinálnak (57. l.). Ennek megcáfolása nagy pénzbe került. A hitelezők nemesek, egyházak stb. voltak, a magas kamatokat a zsidó szervezet nem tudta megfizetni. A pénzkövetelés sokféle cím alatt történt, zsoldra a katonáknak stb. Ha a zsidók nem fizettek, börtönre vetették a vezetőket (parnosz), sőt az országos rabbít is. Az ország zsidósága többször fizetéseképtelen lett.

Az okmányok, összesen 105, egy latin és néhány német nyelvű kódmány, héber nyelvűek. Az érdekes könyvet kimerítő hely-, személy- és tárgymutató zárja be.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Pinkos. Jidis negyedéves folyóirat.

(פנקס) A ferteljoriker zsurnal for jidiser literaturgeschichte, sprachforschung, folklore und bibliografie. Band 1. juli—december 1927. Heft 1—2. Herausgegeben von dem jidischen wissenschaftlichen institut. Amerikaner szekció. New-York 1927. Nagy 80 176 lap).

Az ugynevezett zsidó-német zsargon, amely azonban valójában a német nyelv egy dialektusa, a zsidó tömegeknek a nyelve Lengyel- és Oroszországban, sőt az Amerikai Egyesült Államokban is a múlt század 90-es éveit óta, hogy kisebb országokról ne beszéljünk.

A népies irodalom körülbelül a 16. század óta ezen a nyelven szólt és kevés kivétellel vallásos tartalma volt. Világi irodalomká két nemzedék előtt vált, midőn a zsidó tömegek elvilágiasodni kezdtek, még pedig az európai kultúra hatása alatt. Az olvasószükséglet a szóban forgó néprétegekben is egyre nőtt, mint általában az európai népeknél. Először jelentkezett az elbeszélő irodalom, melynek volt elődje a vallásos irányú elbeszélésekben, főképen a *chaszidikus legendákban*, Ezután következett a verses költészet. Mindkét irodalmi fajnak nagy tehetségű művelői támadtak, közöttük olyanok, kik világhíre tettek szert, kiknek munkái német, angol, magyar és más nyelvekre lettek átültetve illetőleg átköltve. Természetes fejlődés, hogy a költészet után következik a *tudomány*. Ennek művelésére alakult az említett »Jidis-tudományos Intézet«, amely

minden tudományt akar jidis nyelven művelni, de egyelőre ezen nyelv tudományának körében marad. Az »Irodalmi Szemle« már szólt e Társulatról és az általa megindított »Jidise Filológia« c. folyóiratról. Miután ez egy évfolyamnál többre nem vihet, most Amerikában, hol nagyobb az anyagi erő, mint Vilnában, a Társulat székhelyén, illetve Lengyelországban, melyhez most e hitván város tartozik, indul meg szélesebb programmal és szép külső kiállításban a címbe vezetett folyóirat. Van neki angol címe is, de a tartalom tisztán jidi és az írás a héber.

A német-zsidó nyelv nem egységes, országok szerint változik, sőt ugyanazon ország területén is kisebb-nagyobb vidékek szerint. Mondhatjuk, hogy a *Jidis* dialektusokra oszlik, mint a német nyelv maga. Hozzájárul a Jidis nyelvnl a környezettől, az ország nyelvéből átvett sok kölcsönszó, lengyel, orosz stb. Valamennyi jidis nyelvjárásban a legtöbb átvétel a héber nyelvből történt, de a *menyiség*re vonatkozólag igen nagyok az eltérések. Az első nehézség tehát az, hogy még nincs általánosan elfogadott *irodalmi nyelv*. Még kevésbé van *megállapodott helyesírás*. Ez nem csoda, hisz az orthográfia kifejezett irodalomban sem egységes, időről-időre változik, a német helyesírás már az én időmben legalább négyszer. De míg más nyelvekben van hivatalos vagy elismert fórum, amely a helyesírást szabályozza, pl. a tanügyi kormány, a Tudományos Akadémia stb., addig a Jidisnél ilyen testület eddig nem létezik. A »Jidis-viszenschaftliches Institut« sem ért eddig rá, hogy egységes helyesírást teremtsen, az előttünk fekvő folyóirat sem mutat egységes helyesírást. A kiadók *technikai* nehézségekkel mentegetődznek, ami nem érthető, hiszen nem használnak más betűket a füzet második felében, mint az elsőben. Bátran bevallhatták volna a kezdet nehézségeit.

Ismeretes, hogy a Jidis és héber nyelv a nevezett országokban heves harcban áll egymással: küzdenek az elsőbségért. A Jidis a hébert nem akarja megszüntetni, a héber legutóbb az irodalomból teljesen ki szeretné szorítani a Jidist. Egyelőre a »Jidisizsten« erősebbek a hebraistáknál. Az *Időszaki* sajtóban és a nép széles rétegeire számító irodalomban a Jidis uralkodik. A tudományban eddig a héber vezetett, most ezen a téren is birokra kel vele a Jidis. Hogy milyen sikerrel, csak a jövő fogja megmutatni. A nyugati országokban, Magyarországon is, nincs ilyen küzdelem, mivel a zsidók is az ország nyelvét beszélik és nincs jidis olvasóközönség. Igaz, hogy valójában a hébernek sincs, mert főképp csak a tanultak értenek és olvasnak héberül. Jelenleg a nyugati országokban a héber nyelv ismerete a közönség között aránylag jobban van elterjedve, mint nálunk.

Ennek megvan a maga oka, de ezt most nem fejtegetjük, csak a pusztá tényt konstatáljuk.

A vázolt nyelvharca nem kívánunk ugyan elegyedni, még kevésbé állást foglalni, de nem hallgathatjuk el azt a nézetünket, hogy mindkét nyelvnek megvan a jogosultsága, a Jidinek is, amíg van olvasóközönsége. Hogy ezt a nyelvet, mint kat exochén zsidó nyelvet, a külvilág lenézte, nem lehet ok az irodalomból való kizárására, különösen azután, hogy általánosan, nem zsidó körökben is méltott költők és szépírók szólaltak meg ezen a nyelven. Örülni kell, hogy a zsidó irodalom és tudomány iránt érdeklődők köre bővül. Ez röviden az egyéni nézetünk.

A címben nevezett folyóirat is bővíti tudásunkat, habár egy része nem a tudomány körébe tartozik. Kisebb észrevételek és három bírálaton kívül 12 dolgozat van benne. Ezekből 3 bibliográfiai tartalmu: 1. Jidis ritkaságok Cambridgeben (Weinreich 20—25). 2. Jidis héber nyomtatványokban 1648-ig (Rivkind 26—37). 3. Paródia-irodalom (Davidson 58—61). 3 dolgozat a szépirodalom körébe vág, az egyik, a füzet legterjedelmesebb közleménye, »Zsidó népdalok« (65—128). Elég érdekesek, de kérdés, hogy hány áll a nem zsidó környezet hatása alatt? Ezt a pontot tudományos orgánumban érinteni kell. Nálunk vannak zsidó népdalok, melyek magyar népdalok fordításai. A mult maradványai.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Mendelssohn Mózes összes művei. Jubiláris kiadás.

(Moses Mendelssohn gesammelte Schriften Jubiläumsausgabe. In Gemeinschaft mit F. Bamberger, H. Borodianski, S. Rawidowicz, B. Strauss, L. Strauss, Herausgegeben von I. Elbogen, J. Guttmann, E. Mittwoch, Akademie-Verlag Berlin.)

A berlini »Akademie für die Wissenschaft des Judentums« és a szintén berlini »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« Mendelssohn születésének 200. évfordulója (1929. szeptember 9.) alkalmából Mendelssohn összes írásait felölölő kiadást rendez, amely 16 kötetből fog állani. Két főcsoport lesz: I. Német írások. II. Héber írások. Az első csoport 13 kötetre rug, melyek tartalmazni fogják a filozófiai és esztétikai íratokat, a bírálatokat és irodalmi értekezéseket, a zsidósággal kapcsolatos dolgozatokat (Judaica) és német levelezést. A második csoportban vannak: Kohelet maszar (1758). Ez a legrégibb írás, amely M-től ismeretes. Porges, a rendkívül ritka folyóiratból további ismeretlen számot fedezett fel, melyeket Edelstein a *Hozojeh*-ben bevezetéssel ellátva közzétett.

Ezután következik a kommentár Maimuni logikai munkájához, a Millót hahiggájon-hoz (1761), Kohelethez (1769), Széfer hannefes. Or linetiba (1782). Versek, Tanulmányok stb. Ez a 14. kötet tartalma. A 15. kötetben szabatos, mivel nem származik az egész kommentár M-től, vagy a fordításról van szó? A 16. kötet a levelezést hozza, a héber és a héber betűs német leveleket. Azokat is, melyek M-hoz intéztettek. A kiadók gazdag új anyagot fedeztek fel könyvtárakban és levéltárakban: »Aufsätze und Entwürfe, Fragmente, Gedichte, Stammbuchseintragungen, Anmerkungen zu fremden Werken und insbesondere bisher unbekante Briefe.« A kiadás alapjául általánosságban az első nyomás szolgált, melyhez a kritikai apparátusban a variánsok közöltetnek. Ezzel nagy vonásokban adtuk az új kiadás kereteit és módszerét.

Eddig (1929. december 20.) két kötet került ki a sajtó alól, az első és az utolsó. Mindkettő tekintélyes terjedelmű, az első XLVIII—639, a második CXLII—310, nagy nyolcadret lap. A kiállítás gyönyörű, méltó az ünnepi alkalomhoz, a zsidóság nagyjához, a berlini nagyérdemű társulatokhoz és a neves kiadókhöz. Mindnyájuk ideális gondolkodásának és érzületének dicső kifejezője. E vállalkozásnak irodalmunkban még csak egy mása van, Szádjá műveinek kiadása 1892-ben, melyet a halhatatlan gaon ezeréves születésének megünneplésére indított meg Derenbourg József Párisban, aki szintén német eredetű ember volt, amely azonban a szerkesztő elhalálása következtében torzó maradt. Hogy a jelen teljesítményt kellően méltassuk, gondoljunk arra, hogy Majmonidestől is vannak még kiadatlan iratok és arra is, hogy a német zsidóság mily súlyos gazdasági viszonyok között hozta meg a tetemes anyagi áldozatokat követelő kiadást. A kegyelet szép jélet adta a Mendelssohn család, midőn nagy zsidó őse emlékének megtisztelésére támogatásul jelentős összeget bocsátott a kiadó társulatok rendelkezésére.

Mint már a címlapból látható, a héber szerkesztőn kívül öt munkatárs dolgozik a kiadáson. Az első kötetet, amely M. filozófiai és esztétikai íratait adja, Bamberger F. dolgozta fel. Az előszóban a szerkesztők felsorolják M. műveinek kiadásait, amelyből látjuk, hogy az első összkiadás Budán jelent meg 1819—1821-ben 12 kötetben e címmel: »Moses Mendelssohns sämtliche Werke«. Magyar szempontból érdekes, tény, mivel azt mutatja, hogy már akkor is lehetett zsidó vevőkre számítani. Megjegyezhetjük ez alkalommal azt is, hogy a *Phaedont* már a 18. században fordították le magyarra. M. öt első dolgozatát, melyek 1755—1758. között jelentek meg, először, eredeti

alakjukban és másodszor az 1771-ben összefoglaló »Philosophische Schriften« címmel közreadott alakjukban lettek nyomva. Ez utóbbi a legterjedelmesebb mű a jelen kötetben (227—516 lap). Érdemes munka volna kimutatni, hogy Mendelssohn bölcsellete milyen hatással volt a magyar gondolkozókra és közönségre. Talán nem tévedek, ha azt gondolom, hogy ilyen hatás volt, amit már az említett Phaeton-fordítás és a budai Mendelssohn kiadás is bizonyít. Az első kötetet M. arképe, D. Chodowiecki tollrajza díszíti.

Az utolsó kötet címe: Briefwechsel. Bearbeitet von *Haim Borodianski*. A levelezésben összeállítja azokat az iratokat, melyekben Mendelssohn levelek napvilágot láttak és megállapítja, hogy sok már elveszett. Ismeretes, hogy Rosenthal Naftáli Mendelssohnak ifjúkori barátja volt és vele összeköttetésben állott. Érdekes a kiadó következő közlése: »Salomo Rosenthal aus Pest schlug die Bitte des Herausgebers von »Kerem Chemed«, Samuel Goldenberg, um die Veröffentlichung der Briefe Mendelssohns an Rosenthals Vater Naphtali mit dem Hinweis auf ihren vertraulichen Charakter ab. So ist von seiner Korrespondenz mit Naphtali Rosenthal ebenfalls nur ein einziger Brief auf uns gekommen, in der Fassung, wie ihn Leopold Löw in der Zeitschrift »Ben Chananja« (Jahrgang VI, S. 419 f., Nr. 188. dieses Bandes) veröffentlichte« (XII. lap). A jelen publikáció számára a Mendelssohn család átengedte a családi archívumában őrzött leveleket, melyek közül igen érdekesek a menyasszonyához intézettek, melyek héber betűkkel íródtak. Ezek, valamint rokonához, Joseph Meyerhez írt levelei (35 darab) itt nyomtatnak le először. Az utóbbiakat Kayserling fedezte fel, aki 1889-ben a *Vossische Zeitung* mellékletében (márc. 2.) ismertette az új leletet.

A jelen kötetben összesen 216 zsidó levél van kinyomva, (a német levelek a német részben vannak), melyek azonban csak csekély részét képezik a M. által írt leveleknek. A hozzá intézettek közül, melyek szintén közöltetnek, még kevesebbek. Nevezetes, hogy Jakob Emden és Jónatan Eibenschütz is felkeresték leveleikkel, még pedig az előbbi halálukos ügyben (korai eltemetés kérdése, Jónatan Eibenschütz, ismert ügy) ami egyébiránt eddig is ismeretes volt. Rosenthal Naftáli (Mór) héber levelére M. németül felelt, mivel, mint írja, beteg volt. Az első M. levél 1761-ben kelt, üzleti tartalmu és Naftáli Herzhez van intézve. A 2. levél Eibenschützé, aki M. dicséretét zengi, de nem diszitheti a *Mórénu* címmel, mivel, mint levelében mondja, a világ nőtlen embernek azt a címet nem adja. Ezután következik 83 levél menyasszonyához, Fromet Gugenheimhoz. Későbbi időből is van hozzáintézett levél (199. szám). A kiadó

alapos munkát végzett, jegyzeteiben kellő magyarázatokkal szolgál és pontos névlistát ad.

Világi férfiak közül senkiben sem egyesült a világi műveltség a zsidó emberrel oly harmónikusan, mint »*Mose Dessau*«-ban, ahogyan magát e levelekben rendszerint aláírta. E körülményben láthatjuk a zsidóságra gyakorolt nagy hatásának titkát. Modern német ember is volt és régi zsidó is volt. Az »*Akademie*« és a »*Gesellschaft*« nagy hálát érdemelnek vállalkozásukért, dicső emléket állítottak a legnagyobb német zsidónak. A mű megszerzését a legmelegebben ajánljuk olvasóinknak. A 16 kötetes összkiadás előfizetési ára egyenkint, egyszerű kötésben 12, finomabb kötésben 16 márka. Megrendelhető: »*Akademie-Verlag Berlin W. 35.*«

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

IRODALMI SZEMLE.

The American Jewish Year Book 5690. Volume 31.
Edited by *Harry Schneiderman* for the American Jewish Committee.
Philadelphia, The Jewish Publication Society of America, 1929.
502 l., 8°.

Ez a szépen kiállított kitűnő Évkönyv állandó rovatain kívül — naptár, községi szervezetek, a Publication Society tagjainak listája stb. — első helyen visszatekintést ad az 5689 (=1928-9) év eseményeiről az egész világon. Igen jól van értesítve, mi mellett az szól, hogy magyar ügyekről is megfelelő tárgyilagos képet ad, tévedések és túlzások nélkül. A »Jewish Committee« elnöke, *Louis Marshall*, aki Zürichben halt meg a nyáron, 73 éves korában, ahova a Jewish Agency kibővítése végett jött, vette rá *Fordot*, az ismert autógyárost, hogy antisemita agitációját szüntesse be. Ford oly nyilatkozatot tett, amilyen európai embertől nem telnék. Elismerte, hogy tévedett és a zsidók ellen igazságtalan volt. A nyíltság, mellyel *Marshall* minden zsidó ügyben az Egyesült Államok elnökéhez intézett beadványaival fellépett, szintén csak Amerikában lehetséges. Az évi szemle époly érdekes mint tanulságos. A zsidóság statisztikája több pontban tökéletesített. Az egész világon 15,324,525 zsidó él. Az Egy. Államokban 4,228,029; Lengyelországban 2,854,000; az orosz birodalomban kerekén 5,5 millió, ebből Ukrainára kerekén 1,796,000 esik és fehér Oroszországra 395 900. A negyedik helyen áll Románia 900.000 zsidóval. Ezután következik a francia és a brit birodalom 551, ill. 514.000 zsidóval. Németország maga valamivel magasabb számot mutat: 564.000. A 8-ik helyen áll Magyarország 473.000, utána következik Ausztria 350.000 és Csehszlovákia 354.000.

Kereken 110 ország statisztikája van közölve. A legkevesebb zsidó, összesen 10, Tanganyikában lakik. Az E. Á. kongresszusának 8 zsidó tagja van (közöttük egy Kahn nevű), kik a legkülönbözőbb pártokhoz tartoznak. Zsidó ujság 120 van az E. Á.-ban, közöttük sok *Jiddis*. A 82. lapon említve van *Löw Immánuel* 75 éves jubileuma. Érdekes az amerikai adakozások listája (87—90. l.). Széldületes számok. Talán a nagyobb fele köz-, nem zsidó célra esik. A bevándorlásról külön statisztika van közölve (327—334 l.). Térhiány miatt egyebekről nem szólhatunk.

*

H. St. John Thackeray, Josephus the Man and the Historian. With a Preface by G. F. Moore. New-York, 1929. Jewish Institute of Religion Press. IX, 160 (The Hilda Stich Strook Lectures at The Jewish Institute of Religion).

Thackeray neves Septuaginta és Josephus kutató, aki Josephus-hoz külön szótárt készített, amely a „Kohut Memorial Foundation” kiadványai közt már 1930-ban meg is fog jelenni. A jelen felolvasások igen érdekesek. Összesen 6, melyek a következők: 1. Josephus élete és jelleme. Munkáinak méltatása. 2. A „Zsidó háború”. 3. A „Régiségek”. 4. J. és a zsidóság: bibliaszövege. 5. J. és a hellenizmus: Görög segítői. 6. J. és a kereszténység. Angol-amerikai szokás szerint az alaposság mellett is az egész közérthető módon van előadva. Alkalmilag pár észrevételt teszünk.

A 6. lapon idézi Th. Josephus azon adatát, hogy 14 éves korában rabbik felkeresték őt kérdéseikkel. Azt hiszem, hogy e 14 év értelme az, hogy nagykorú lett. A *bar micva* nincs ugyan említve a talmudban, de bizonyos, hogy a 13 év és egy nap egyenlő a 14 évvel, azon római jogelv szerint, hogy „*annus coepit pro concreto habetur*”. A római világban 14 évesek adókötelesek voltak, innen a *census*. Valószínű, hogy az iskoláztatás J. korában a 14. év betöltéséig tartott és nem a 15. év betöltéséig, mint később Ábót szerint. J. legalább háromszor nősült, az egyik felesége elhagyta, a másiktól elvált (Vita 415, 426 k. Th. 16). Az egyik feleséget, mint J. mondja, Titus parancsára vette el és ez, mikor Palesztinából távozott, elhagyta. Az egész homályos: miért parancsolta meg Titus az elvételt? és miért hagyta el az asszony? Azt hiszem, hogy J. hallgatólág igazolja magát, hogy miért vett el rabszolga nőt — mivel a hadvezér rendelkezik, rabszolga — a zsidó törvény ellen, továbbá azt is igazolja, hogy miért nem adott válólevelet? Rabszolga volt ő is, a nő is, tehát nem volt zsidó törvény szerinti házasság, következésképp nem kellett válólevél. J. nem vétkezett, mivel mint rabszolga és parancsra elvehette a kóhénnek tiltott feleséget. A másik asszonyról J. azt mondja, hogy előkelő családból származott. Ki lehet belőle hallani azt, hogy oly

nő volt, kinek családfája rendben volt, amint ezt kohanita házasságnál kívánták. Talán Justus, aki ellen az önéletrajzt írt, házasságát is gáncsolta.

A Kanon J. szerint 22 könyvből áll. Ezt helyesen úgy értelmezik, hogy Birák és Ruth, továbbá Jeremiás és Síralmak egy-egy könyv. Feltűnő Th. szerint, hogy J. lezártnak tekint a Kánont, holott az ő korában a rabbik vitaírtak, vajjon Énekek Éneke és a Síralmak szent könyvek-e? (79. lap). Ez a vita nem ellenkezik J. állításával, mivel a vita ép azért folyt, mert e könyvek már benn voltak a Kánonban és nem kell-e onnan kivenni? Hasonló aggodalmak voltak Ezekiel könyve ellen. Ben Sziráról nem vitatkoztak, mert nem volt a Kánonban. A Sámuel és Királyok könyvének felosztását illetően (88—9) az „*Althebräisches Buchwesen*”-re kellett volna utalni. Ott lett először bizonyítva az, hogy a felosztást a könyvek terjedelme befolyásolta. Th. utal „*The LXX and Jewish Worship*” c. munkájára. J. c. Ap. II, 192. azt mondja: „Isten teremtet, nem kézzel, nem fáradsággal, sem segédkezővel, mire nem volt szüksége, ha nem így akarta és elkészültek a maguk szépségében” (Th. 95—6). Meg kell jegyezni, hogy J. nem azt mondja, hogy „Isten szavával teremtette a világot, hanem *akarátával*”. Ez megegyezik a Targum J. „*cebi*” (akart) fordításával (Gen. 1.), a héber „mondta” helyett.

*

Hugo Gressmann, The Tower of Babel. Ed. by Julian Obermann. New-York 1928. Jewish Institute of Religion. XVI, 92 (Strook Lectures).

Gressmann, a berlini egyetem tanára, kiváló művek szerzője, az Institutum Judaicum átszervezője, a zsidó missziótól való megszabadítója, a Zeitschrift für die A. T. Wissenschaft szerkesztője és a „*nachbiblisches Judentum*”-al kibővítője, a „Jewish Institute of Religion” meghívására átevezett a nagy vizen, hogy onnan soha vissza ne térjen többé — Chicagóban 55 éves korában meghalt. Utolsó munkája a címben megnevezett, melyet O. kiadott és megható előszóval látott el. Bab. toronyról szól az ásatások alapján, munkáját 19 képpel illusztrálva. A mű következtető fő felolvasásból áll. 1. A bab. torony. 2. Az emberiség legendája Genesis 1—XI. fejezetben. 3. Izráel próféciája és a bab. torony. 5. Babilónia vallása és Izráel. Saját szempontunkból a legérdekesebbnek tartjuk az utolsó felolvasást. H. hangsúlyozza, hogy a bálványimádókban is volt vallásos érzés. Sőt azt is kiemeli, hogy a hívő, midőn csupán egy Istenhez fohászkodott, mellőzve a többi, mintegy monotheista volt. Az utolsó szó, amit H. mondott, ill. írt, mégis a következő volt:

„Tekintet nélkül arra, hogy mennyit vett át Izráel Babilóniából, magasabb Bábel tornyánál Ción hegye“ (72. l.) Nem lévén illetékesek a mű megbírálására, ezzel a rövid bemutatással be kell érünk.

*

H. Bauer — P. Leander. Kurzgefasste biblisch-aramäische Grammatik. Mit Texten und Glossar, *Halle a. S.* 1929. VIII, 81.

Kautzsch, Strack, Marti aram grammatikái mellett a jelen grammatika azon előnnyel bír, hogy a legújabb nyelvtudomány alapján készült, a szerzők nagy aram nyelvtanának mintegy kivonata. Továbbá az az előnye is van, hogy a közölt aram szövegeket rövid grammatikai megjegyzésekkel kíséri. A héber nyelvtan ismerete fel van tételezve, ennek ismerői könnyen használhatják. Ujabb időben a bibliai aram nyelv kutatása lendületet vett, mivel ez az anyag az aram papyrusokkal gyarapodott. Eredeti szövegek lévén, a szövegkritika ki van zárva. Általában megerősítették Dániel és Ezra szövegeinek hűségét, a hebraizmusok is megvannak már az 5. század ante papyrusok nyelvében.

*

Zlotnik Jesaja, Lexikon von jidise Chochmesz. Gute Werter von kluge Juden. Varsó, 1929. 72 l.

Ez a jidis nyelven héber betűkkel irt füzet híres rabbik mondásait gyűjti össze, ahogy azok közszájon forognak. Ujabb rabbikról van szó, a tartalom a Folkloreba tartozik. A 14 rabbi közül, kik a füzetben szerepelnek, mi felénk is ismeretesek Chajim Wolozsiner, a Dubner Magid, Jicchok Elchonon Spector, Izráel Salanter, Malbim és Samuel Mohilower. Összesen 116 mondas illetve anekdóta van közölve, sok morális tartalma. Nem mind szellemes. A Folklore ezt a fajtát is irodalomképessé tette. A nagy rabbik emléke él a zsidó közönség körében és a füzetnek bizonyára több olvasója lesz, mint Zunz Gottesdienstliche Vorträge művének volt 1832 után, melynek árát annak idején egy tallerra szállította le a könyvkereskedő, hogy eladhassa.

*

Ignaz Gábor, Der hebräische Urrhythmus, *Giessen* 1929, 31 l. (Beihfte zur Zeitschrift für die A. T. Wissenschaft, 52).

G. „a magyar ősrítmus“ c. könyvében kimutatta, hogy a vers alapja az alliteráció volt, ami az ősgermánban és máshol is uralkodott. Tanulmányai közben G. felfedezte ugyanezt a héberben is. Rövid bevezetés után több szempont szerint csoportosított héber listákban bizonyítja elméletének helyességét. Sievers volt a nagy metrikus, aki a metrumot a héberre is alkalmazta. G. igen érdekes értekezéssel gyarapította ezt az irodalmat.

*

L. Finkelstein. The Commentary of David Kimhi on Isaiah, *New-York* 1926. XCVI. 232 (Columbia University Oriental Studies. Vol. XIX).

Kimchi Dávid képviselte a 13. század óta az egyszerű exegézist, miután arab nyelvű kommentárok és nyelvészeti munkák nyelvüknél fogva feledésbe mentek. Mint Ibn Ezra, K. is a spanyol tudományt közvetítette, melyet atyja és bátyja, Mózes K. hoztak át a Provenca. A próféták magyarázata oly népszerű volt, hogy az első nyomtatványok között van, még pedig három kiadásban. Ezen és más régi nyomtatványok felhasználásával kéziratokból adta ki F. K. Ézsaiás kommentárját, amely azonban a jelen kötetben csak a 40-ik fejezetig ér. Tanulságos bevezetés előzi meg a szöveget. K. egyetlen eddig ki nem nyomtatott iratát Genesis 2, 7—5, 1 allegorikus magyarázatát szintén kinyomatja F., aki minden tekintetben alapos munkát végzett. XLVII. lap, 6. sor 15 th century helyett 16-th olvasandó. Münster egyik fordításáról van szó. A héber nyomás szép és korrekt. Finkelstein azóta más munkát is publikált, a zsidó tudomány tevékeny munkása lett.

*

Horowitz H. Gáonok levelei (כתבי הגאונים), *Pietorkow* 1928, 142 lap.

Ez a 17 fejezetre oszló könyv számos nagy rabbi levelét vagy egyéb írását közli kéziratokból, melyek csodás módon menekültek meg a megsemmisüléstől és végül szerző birtokába kerültek. Vannak levelek a vilnai Gáon testvérétől, a Pené Jehósua szerzőjétől s számos más rabbitól. A levelek alkalmul szolgálnak a szerzőnek, hogy életrajzokat írjon, egyes községeknél az összes rabbikét kezdettől végig. Közlebből érdekel bennünket Mesulam Tysmenicer életrajza (101—111). Az egyetlen Magyarországon működő rabbi, kiről a könyvben szó van. Ennek kapcsán Szófer Mózesről is, mint utódjáról némely legendával. A könyvből megállapítható, hogy a 17. és 18. században a rabbik jórésze Lengyelországból származott. Berlin, Hannover, Frankfurt, Amsterdam, Hága s más nagy községek onnan hozták neves rabbijaikat. H. még egy második részt helyez kilátásba, ha kiadót talál. Az epithetonoknál kis mérséklés volna helyén a modern ízlésnek megfelelően.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

KÜTFŐK.

A pápai református Collegium levele 1835-ből.

A felzet címzése:

Neumann Salamon Úrnak

Az Úrnak

Az okmány szövege:

Pápán.

Teljes bizodalmu

Drága Jóakaró Urunk:

Tiszti Főtgyész és Gyülekezetünk Első Gondviselője Tekintetes Sebestyén Gábor Úr előterjesztvén Iskolánk Igazgatósága előtt, miképen az Úr, tulemelkedve ama — fájdalom! — igen elterjedt balitéleten, mely embert az emberiség téteményeinek gyakorlatára csak bizonyos fajú, felekezetű vagy rendű emberek iránt tart kötelezettnek, Iskolánk mint az emberi nem' nevelés, s a műveltség terjesztése nem legutolsó eszköze iránt viseltető jó indulatát az által kívánta tettleg bebizonyítani, hogy ezen Nevelő Intézetünk gyarapítására, az általa valósággal előmutatott, 's az Igazgatóságnak az alapítvánnyal együtt által is adott 100 forintot sziveskedett alapítani, valamint az Igazgatóság az Úrnak ezen valóban nemes és felemelkedett gondolkozás módját méltányló elismeréssel tapaszalta; úgy mi is azon Intézet oktatóji az Úrnak ezen szivességéért tartozott hálánkat ezennel is kijelenteni kedves kötelességünknek ismerjük. Teljes tisztelettel maradván

Pápán, junius 11-ikén 1835.

Az Úr,

Bizodalmas Jóakaró Urunknak

alázatos szolgálai

A Reformátum Collegium professorai

Stettner György időszerinti Rector.

Sebestyén István Professor.

Edelényi Szabó Sándor Professor.

Tarczai Lajos a' nevezett főiskolában

Bölcselkedmény' s Természettudomány Oktatója.

Közli Bánóczi József levelesládájából:

Budapest.

Dr. Kohlbach Bertalan.

Felelős kiadó: Dr. Blau Lajos.

Neuwald Illés Utódaí könyvnyomda, Budapest, VIII., Üllői-ut 48.

TÁRSADALOM.

Az Egyenlőség félszázados jubileuma.

Töbnapos ünnepség keretében ülte meg a magyar zsidó társadalom több rétege az Egyenlőség fennállásának, megjelenésének jubileumát. Kegyelettel emlékezett meg az alapító gárda mulhatatlan érdemeiről, a harcoknak ma élvezhető eredményes sikereiről, mai munkatársainak szorgos dologtevéséről. E hasábok, mindenha sub specie aeternitatis figyelemmel regisztráltak a magyar és az egyetemes zsidóság kulturális eseményeit, kronológiai egymásutánban jegyzik fel ezuttal az Egyenlőség-hét eseményeit, összefüveteleit, szónokait. Irásunk majdani olvasói innen fognak értesülni a lelkesedésről, mely az ünneplők keblét megtöltö, a szorgosságról, mely a rendezőket jellemezte, végül nem legutolsó sorban arról, hogy a hazai zsidóság mindig megbecsülte és tisztelettel övezte a kultura terjesztőit, megszólaltatóit és közvetítőit. Ime a történelmi anyag:

1. Az ünnepségek sorozata a rákoskereszturi temetőben kezdődött, hol Hevesi Simon dr. pesti vezető főrabbi mondott Szabolcsi Miksa sirjánál emlékbeszédet.

2. A diszvacsorát a pesti Lloyd-társulat nagytermében tartották, hol Blum Ödön dr. miniszteri tanácsos a rendezőség, Eulenberg Salamon dr. miniszteri tanácsos a Magyarországi Izraelita Országos Irodája, Stern Samu, udvari tanácsos a Pesti Izraelita Hitközség, Arányi Ignác, királyi tanácsos a Pesti Chevra Kadisa nevében, Dési Géza dr. országgyűlési képviselő, Sándor Pál országgyűlési képviselő, Groszmann Zsigmond dr. pesti rabbi a Pesti Izraelita Hitközség rabbisága, Baracs Marcellné a Magyar

Izraelita Nőegyletek Országos Szövetsége nevében, Gál Jenő dr. országgyűlési képviselő, Kovács Herman, körzeti elnök a pesti templomkörzetek nevében, ifj. Stern Sándor, egyesületi elnök a lipótvárosi templomegyesület nevében, Kóbor Tamás főszerkesztő, Klein Elek a Vivó és Atlétikai Klub nevében mondtak felkösöntőt, végül Szabolcsi Lajos dr. főszerkesztő választott.

3. Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület diszülést tartott, melyen budai Goldberger Leó dr. kormányfőtanácsos és Gál Jenő dr. országgyűlési képviselő mondtak beszédet.

4. A központi zsidó diáksegítő bizottság ünnepi estjén a szónokok Kohner Willy báró, Bródy Ernő dr. országgyűlési képviselő, Vázsonyi János dr. és Fellner Leó voltak. Végül Szabolcsi Lajos dr. főszerkesztő választott.

5. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat januári ülésén az Egyenlőségről Wertheimer Adolf elnök, Kóbor Tamás főszerkesztő, Csetényi Imre dr. a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet tanára, Szemere Samu dr., az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet igazgatója beszéltek. Fehér Artur színművész szavalt.

6. A Magyar Izraelita Nőegyletek Országos Szövetsége ünnepségén a szónokok Baracs Marcelné elnökasszony, Hevesi Ferenc, Deutsch Ernő dr. igazgató-főorvos voltak.

7. A Dohány-utcai templom szombati istentiszteletén Hevesi Simon dr. vezető főrabbi emlékezett meg a jubiláló lapról.

8. A Pesti Izraelita Hitközség diszülésén a szónokok a következők voltak: Stern Samu, udvari tanácsos, Glücksthal Samu dr. felsőházi tag, Dési Géza dr. országgyűlési képviselő, Ripka Ferenc dr. főpolgármester, Grauer Vilmos dr. előljáró. Ezen diszülésen Klebelsberg Kunó gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter is felszólalt.

Az Egyenlőség a maga fennállásának jubileuma alkalmából emlékfüzetet adott ki, melynek munkatársai a következők voltak:

Gróf Bethlen István, gróf Apponyi Albert, báró Wlassics Gyula, Szudy Elemér, dr. Gerlóczy Károly, dr. Baltazár Dezső, dr. Ripka Ferenc, báró Kohner Adolf, Wolf Lucien, Bigart Jacques, dr. Hertz I., dr. Wiener, dr. Ornstein Jakab, Stern

Samu, dr. Hevesi Simon, Frankl Adolf, Vészi József, dr. Glücksthal Samu, Sándor Pál, dr. Dési Géza, dr. Baracs Marcel, dr. Gál Jenő, Kóbor Tamás, dr. Hajdu Marcel, Kállay Tibor, dr. Balogh Jenő, Hegedűs Lóránt, dr. Lukács György, dr. Kozma Jenő, dr. Bessenyei Zénó, dr. Gaál Endre, dr. Hevesi Ferenc, dr. Eulenberg Salamon, Vida Jenő, dr. Blum Lajos, dr. Munkácsi Bernát, Palágyi Lajos, Szatmári Mór, dr. Guttmann Mihály, dr. Goldberger Izidor, Zöld Márton, dr. Szemere Samu, Vázsonyi Vilmosné, dr. Krausz Sámuel, Baracs Marcelné, Székely Ferenc, Molnár Jenő, Vázsonyi Jenő, Bánóczi Józsefné, Gál Gyula, dr. Lukács Izsó, dr. Blum Ödön, dr. Vágvolgyi Lajos, Alapi Béla, dr. Hajdu Miklós, Kozma Andor, dr. Grossmann Zsigmond, Horovics Jenő, dr. Adorján Ármin, dr. Heves Kornél, dr. Naményi Ernő, dr. Kovács József, Deutsch Antalné, dr. Weisz Miksa, dr. Feleki Sándor, dr. Munkácsi Ernő, Rosenberg Sándorné, dr. Hoffer Ármin, dr. Bernstein Béla, dr. Vázsonyi János, Móricz Zsigmond, Krausz Simon, Szencz Fülöp, Frank Frigyes, Gedő Lipót, dr. Ballagi Ernő, Pappenheim Wolf, dr. Friediger Miksa, Patai József, Komor Marcel, Ujvári Péter, Hazai Hugó, Baumhorn Lipót, Fellner Leó, Nádas Sándor, dr. Wallenstein Zoltán, Dános László, Korein Dezső, dr. Weiller Ernő, dr. Berényi Sándor, dr. Feldmann József, dr. Kallós Henrik, dr. Spitzer Mór, Komor Arnold, dr. Hasznos József, dr. Vincze Jakab, Kánitz Dezső, dr. Orova Zsigmond, dr. Geist Jenő, dr. Pfeiffer Fülöp, Vida Dezső, Szász Zoltán, Kaiser Ede, Stern Sándor, Kovács Hermann, Weisz Márk, Krakauer Samu, Vas Lajos, Deutsch Antalné, Goldberger Gyuláné, Eichbaum Mórné, Grünfeld Miksáné, Friedmann Gusztávné, Gerő Katalin, Práger Ferencné, Vajda Zsigmondné, dr. Feleki Sándor, dr. Eisler Mátyás, dr. Sebők Dezső, Kanizsai Dezső, dr. Schäfer Zsigmond, Mezei Ernő, Balkányi Kálmán, dr. Gábor Gyula, Kohn Dávid, Adler Gyula, dr. Kunos Ignác, Eppler Sándor, dr. Löwinger Ernő, dr. Endrei Henrik, Kramer Miksa, dr. Grauer Vilmos, dr. Zahler Emil, Nádai Pál, dr. Szabolcsi Bence, báró Kohner Willy, Arányi Ignác, dr. Deutsch Ernő, Mohácsi Jenő, Wirth Kálmán, dr. Klein Abraham, dr. Weisz Sámuel, dr. Marczali Henrik, dr. Fleisch Ármin, dr. Fejér Ferenc, Peterdi Andor, Behr Blanka, dr.

Schmelczer Izsák, dr. Schwarz Benjámín, dr. Goldberger Leó, Klein Gyuláné, dr. Sacerdoti Angelo, dr. Mező Ferenc, Szép Ernő, dr. Herzog Manó, Jávör Bella, Mandel Sámuel, dr. Silberfeld Jakab, dr. Büchler Sándor, Kecskeméti Vilmos, Mezőfi Vilmos, dr. Stein Emil.

—n. —s.

Könyvtárak.

Nagy örömmel és teljes hozzájárulással olvastam e lapok tudós szerkesztőjének, dr. Blau Lajosnak, *Könyvtárak* c. cikkét, melyet a *Magyar Zsidó Szemle* 45. évf. 9—10. számában közölt. Blau Lajos amaz írók egyike, kik tényeket szeretnek objektíve és lelkiismeretesen megállapítani, de a tényektől lelkükben keltett érzéseket csak ritkán tárják fel olvasóik előtt. Megvallom, hogy én ezt a mondatot: »Zsidó könyvtár, mely működésben van, a Rabbiképzőt kivéve, Magyarországon nincsen«, nem tudtam volna olyan nyugalommal leírni, mint amilyenell Rabbiképző Intézetünk igen tisztelt rektora leírta. Én azt az idézett mondatban megállapított tényt nemcsak sajnálatos, hanem valósággal szégyenletes dolognak tartom. Nem is tudtam, bár sok mindent sajnálkozással és szégyenkezéssel nézek a mai magyar zsidóság kulturális életében, hogy ilyen hihetetlenül rosszul állunk könyvtárak dolgában. Azt tudom, országos dolgok szemlélése és legszűkebb környezetem ügyeinek megfigyelése alapján, hogy az »ámmi beli dáász« ténye a mai magyar zsidóságnak zsidó tudomány és zsidó műveltség nélkül való állapota súlyosan nehezedik hittestvéreimre. Benne látom a magyar zsidóság bajainak főforrását. Hitközségeink élén — tisztelet a kivételeknek — zsidó dolgokban tudatlan emberek állanak és innét van az is, hogy legtöbbjükből hiányzik a képesség rabbijaik tudásának megítélésére és ezért az alap is az irántuk való kellő tiszteletre. Hogy a legtöbb hitközségi elnökökben, sőt sok u. n. kulturális osztályelnökökben is igen csekély az érzék a zsidó szellemi szükségletek iránt, az igen sajnálatos tény, melynek az a szomorú következménye, hogy a zsidók kulturális állapota nem igen javul és az illető elnököktől vezetett hittestvérek zsidó tudásban és műveltségben

nem gyarapodnak. De hogy az a sok hitközségi és kulturális elnök annyira nem tud felemelkedni feladatainak felismerésében, hogy könyvtárt alapítson és olvasótermet rendezzen be, ezt nem tudtam, és ha nem Blau Lajos, ez a mindig igaz tényeket megállapító tudós írja, alig tudnám elhinni.

Ki kell jelentenem, hogy én a könyvtárnál jelentősebb szükségletet a zsidó hitközségek számára nem ismerek. Csak könyvtártól, olvasóteremmel és a zsidó irodalmat — a Szentírástól kezdve a középkoron keresztül az újabb és legújabb korig — ott a könyvtárban hétről-hétre ismertető előadásokkal várom hittestvéreimnek azt a zsidó műveltségben való emelkedést, melyet a mai zsidóságban hiába keresünk. Valósággal ujjongtam, midőn néhány héttel ezelőtt egy pesti körzet elnökétől hallottam, hogy ő most héberül tanul és egy tanító vezetése mellett a bibliát olvassa az ősi szövegben. Ott a könyvtárakban kell a hitközség felnőtt tagjai részére ilyen bibliát és a zsidó irodalom egyéb értékes termékeit olvastató kurzusokat rendezni, hogy lehetőleg ritkuljon amboórec-eink őserdeje.

Amint Blau Lajos cikkét olvastam, mindjárt az elméleti konszenzus mellett egy gyakorlati ötletem is támadt. Az a hitközségi körzet, melyen belül jelenleg élek, a budai hitközség lágymányos-kelenföldi körzete, akkor választások előtt állott. Azt hittem, hogy ha az a párt, melyhez csatlakoztam, győzni fog, némi szavam lesz a körzet kulturális ügyeinek intézésében és még egy választói összejövetelen felszólaltam egy körzeti könyvtár érdekében és alapvetésül magam felajánlottam — akármelyik párt győzzön is — 20 kötetet. Ha a választások után lett volna az a sulyom a kis hitközség kulturális és iskolaügyi dolgaiban, amelyet a választási küzdelmek folyamán vártam, akkor már Chanukka első estéjén megnyílt volna a könyvtár és olvasóterem. Chanukka utolsó estéjén pedig a bibliát az ősi szövegben tanító kurzusok is. Az az igen csekély befolyás, mely nekem jutott, — teljesen értem ennek okát és egészen természetesen találok — nem volt elegendő ahhoz, hogy kívánságom teljesedjék. »Illetékes« tényezők elrontották az én külön kis Chanukka-ünnepemet. De azért nem esem kétségbe. A zsidó könyvtár alapvetéséül szánt 20 kötetet már

átadtam a körzet irodájában a körzet derék jegyzőjének. E 20 kötetem közül, mely a szó szoros értelmében vett zsidó könyvtárnak szolgálna kezdetül és alapul, egy külön pedagógiai osztály szervezése végett átadtam a jegyzőnek még néhány pedagógiai tartalmu könyvet és füzetet is, avval a céllal, hogy ez a pedagógiai szakkönyvtár az ősszel megnyílt elemi iskola tanítótestületének szolgáljon olvasmánnyal. Jelen voltam, midőn a körzet új elnöke, ki jóakaratu férfiúnak látszik, szintén könyvet ígért a könyvtár részére. Más valakitől is hallottam, hogy neki örökségül jutott héber könyveket fog a körzeti könyvtárnak ajándékozni. Remélem, hogy a körzet kulturális elnökét — ki a fentirtak értelmében a kivételes elnökök közé tartozik, amennyiben zsidó dolgokban járatos — sikerül majd teljesen megnyerni a körzeti könyvtár ügyének és — ha már Chanukkakor nem lehetett — Pészach ünnepe táján majd megnyitják a budai hitközség lágymányos-kelenföldi körzetének könyvtárát, olvasótermét és könyvismertető kurzusait.

Ha ez a reményem meg fog valósulni, akkor ezt első sorban dr. Blau Lajos rektornak fogom köszönni, akinek cikke felkeltette bennem az eszmét a körzeti könyvtár megalapítására.

Budapest.

Dr. Waldapfel János.

TUDOMÁNY.

Kármán Mór, az ember és a pedagógus.

A nagy emberről és a tüneményes pedagógusról szóló megemlékezés abban a formában, ahogyan e helyen megjelenik, nem annyira olvasóknak, mint inkább hallgatóknak volt szánva. A szerzőt ugyanis a budai izr. hitközség előljárósága felkérte, hogy 1925 december 27-én a Kármán Mór emlékeztetőre rendezett ünnepi gyűlésnek szónoka legyen. Előadása csak nagy vonásokban vázolhatta az embert és a pedagógust; a nagy elmélkedőnek ethikai és pedagógiai rendszerét a rendelkezésére álló idő keretében nem méltathatta. Szintűgy nem fejtegethette ama kapcsokat, melyek Kármánt a zsidó vallás fenkölt eszméihez fűzték. E kapcsolatokról ugyanezen a gyűlésen Heller Bernát professor úr tartott előadást, aki már az IMIT 1916-i évkönyvében adott e tárgyról összefoglaló ismertetést.

Hogy ezek a kapcsolatok mily bensők és nemesek voltak, arról világos fogalmat ad Kármánnak alkalmi elmélkedése, melyet Löw Immanuel hatvanéves jubileumára jelentetett meg a *Múlt és Jövő* 1914. évi januári számában.

Nem felesleges talán az olvasónak, kit mélyebben érdekel a nagy pedagógus élete és működése, e helyütt egy könyvet és néhány tanulmányt ajánlani a figyelmébe. Ezeknek elolvasásával színessé válik a kép, melynek e füzetben csak vázlatát kapja.

Kármán nyilvános működésének első huszonöt évéről (1872-1897) bő és elragadó adatokat szolgáltat az az *Emlékkönyv*, mely Volf György és Waldapfel János szerkesztésében jelent meg (Budapest, 1897, Eggenberger). 1915. okt. 14-én bekövetkezett halála után két folyóirat gyászünnepi száma adja meg teljes életén át kifejtett működésének méltatását: a *Magyar Közművelődés* II. kötetének 4. füzeté (Budapest, 1916) és a *Magyar Paedagogia* XXV. évfolyamá-

nak 10. száma (Budapest, 1916); e füzet 586—593. lapja közli egyzersmind Kármán irodalmi műveinek teljes sorozatát is. Nem mulaszthatom el továbbá kiemelni *Alexander Bernát* mélyen szántó tanulmányát: Kármán Mór (megjelent a Budapesti Szemle 1914. évi januári számában).

* * *

A budai zsidó hitközség kultúrosztályának keretében nemes hagyománnyá alakul ki, hogy szellemi nagyságok emlékére ünnepi összejöveleket tart. Nagy férfiak fejlődése, életük munkájának szemléje főleg lelki élvezet és épületes látvány. Késérő tapasztalatokkal szemben e földi életet nagy lelkekkel való foglalkozás teszi igazán gyümölcsözővé. Ez ad serkentést, hogy eszméikért lelkesedjünk, hogy értük a jobb jövő reményében küzdelmeket vállaljunk.

Midőn Kármán Mórról azon alkalomból emlékszünk meg, hogy tíz éve nyugosznak hamvai az anyaföldben, ezt nem azért tesszük, vagy legalább is nemcsak azért, mivel életének utolsó tizenkét évét Budán, a Rózsadomb üde levegőjében töltötte el. Mi ünnepeljük a nagy tudóst, kinek szemében a próféták tüze lobogott; mi ünnepeljük a mély gondolkodót, ki a budapesti egyetemen a legnagyobb hallgatóságú és a legnagyobb hatású professorok egyike volt; mi ünnepeljük a legtisztább lelkű férfiút, ki prófétaként az Ige hirdetésének szentelte életét. Ünnepeljük a pedagógiának, vagy amint ő nevezte: a közműveltség tudományának még a külfölddel szemben is legnagyobb theoretikusát, és ünnepeljük egyzersmind a nemzet lelkét megérintő reformátort, ki a feneketlen kátyúban feterengő magyar középiskolát erős és gyökeres nemzeti szellemben európai színvonalra emelte, — nemcsak tanterv és a hozzáadott utasítások révén, hanem az által is, hogy az általa szervezett gyakorló iskolában (népszerűbb nevén: a mintagimnáziumban) egyrészt a gyakorlati tanárképzést megalapította, másrészt ideális példát adott, miként kell tanítani és nevelni gyermekeket. Rajtuk keresztül tanárokat tanított, lelkesített és nevelt a nemzeti kultúra ápolására.

Nagy lelkek kialakulását a tudomány nem tudja teljesen megmagyarázni. A génusz jellemvonásainak megértéséhez csak mellékutakon tudunk férközni. S ha Kármán lelke vonásainak, a fenkölt erkölcsiségnek és a nemes hazafiságnak eredetét kutatjuk, egynéhány forrást kétségtelenül megállapíthatunk.

Az egyik a szülői ház meleg családi otthona, a tisztaság, egyszerűséghez és munkához szokott szülők és gyermekek kölcsönös szeretete.

Egy másik forrás Kármán szülőhelyének, Szeged városának dicső szerepe az 1848-i szabadságharcban, valamint szenvedése a Bach-korszak alatt, mely éveket Kármán mint iskolás fiú élt át.

Ekkor a magyar volt az elnyomott faj e hazában; a nyomás pedig összekovácsolja a lelkeket, s nagyon természetes, hogy szívesen fogadták körükbe magyar érzésük miatt a zsidóvallásúakat is, társadalomban, iskolában egyaránt. A németesítő irány ellen a nemzeti elkeseredés a legszívósabb ellenállást fejtette ki. Ifjú lelkekben aligha tudták mások jobban felkelteni és ápolni a hazafias tüzet, mint a szegedi gimnázium piarista tanárai. Az igazság megkívánja, hogy ma is elismeréssel adózzunk a szerzetes középiskoláknak, melyek igaz nevelő-intézetek módjára egyenlően bánnak tanítványaikkal, bármilyen vallás van is születési bizonyítványukba beírva. Sok panasz ért füleimhez is, de tanúságot kell tennem, hogy zsidó tanulók főleg állami és városi iskolákban szenvedtek vallásukért; itt figyeli meg egynémelyik tanár, sőt igazgató is, hogy miféle szellő fujdogál felülről. A szerzetesek nem bántják a gyermekeket felekezetük miatt.

A piaristák Kármánt mint kitűnő tanulót nagyon megbecsülték, főleg felsőosztályú éveiben. 1860-ban beköszöntött az úgynevezett „magyar világ”; a bánáti sváb fiúk rajokban tódultak magyar szóra Szeged városába. A gimnáziumi tanárok nehezen tudták boldogulni e németajkúakkal. Leginkább a filozófia tanárának gyűlt meg velők a baja, mert nem tudta magát megértetni. Úgy segített magán is, meg a fiukon is, hogy Kármánnal az egyes leckéket lefordíttatta németre, aki azután délutánonként tollba mondta a sváb diákoknak. Jutalma az volt, hogy sohasem kellett felelnie a filozófiából.

De még egy harmadik forrás is buzgott Szegeden Kármán lelki világának kialakulására, s ez volt a leggazdagabb. Együtt járt az ifjú a gimnáziumba és meleg barátságban élt Löw Lipót fiaival. E révén ismerte meg a legnagyobb magyar rabbi az ifjú tudomány-szomját. Csakhamar tanítványává fogadta, s midőn vezetése alatt Kármán rövidesen elsajátította a biblia nyelvét, mintha egykorú barátja volna: vele együtt tanult, s a középiskolai tanulót az általa szerkesztett „Ben Chananja” című folyóirat munkatársává avatta.

Azonban nemcsak teológiai ismereteket szerzett az ifjú Löw Lipót vezetése alatt. A mesternek egyetemes szelleme, hatalmas könyvtára tág kaput nyitott a lángelektű tanulónak az összes gimnáziumi tanulmányok területére. A tudós rabbi azt remélte, hogy az ifjú lelkében élő magas erkölcsiség a hazai zsidóság vallásos életének fejlesztésére lesz hivatva. Tudós egyetemi műveltséghez kívánta segíteni; s Kármánt az ő ajánlatára egy Szegedről Bécsbe költözött módos zsidó család nevelőnek hívta fiaihoz.

Anyagi gondoktól menten lett így Kármán hat szemeszteren át a bécsi filozófiai fakultás hallgatója. Ideálokért rajongó lelkelete a humaniorák körébe vonta, s alapos görög-latin tanulmányok mellett főleg Zimmerman Róbert filozófiai előadásainak volt hallgatója. E herbartista gondolkodó irányította figyelmét ama nagy filozófus rendszerére és mű-eire, ki nemes erkölcsi alapon, mély pszichológiai

belátással a modern tudományos pedagógia újjászervezője lett. Herbart iratai igen nagy hatással voltak Kármán szellemi fejlődésére; ezek keltették öntudatra nevelői hivatását s adtak később határozott irányt élete munkájának.

A bécsi egyetemi évek után visszatért Szegedre, hol újra nevelői állást vállalt és folytatta tanulmányait Löw Lipót társaságában. Filozófia, filológia és teológia mellett mélyen elmerült a természet-tudományokba is. Ennek alapján jelentkezett a 22 éves ifjú 1866-ban a pesti bölcsészeti fakultáson a doktori fok elnyeréséért; mert abban az időben nem úgy, mint ma, három tárgyból, hanem az egyetemes műveltség minden tárgyából intéztek a jelölthöz kérdéseket. Tudomásom szerint Kármán volt hazánkban az első zsidó vallású doctor philosophiae. Toldy Ferenc, a dékán, nagyon elcsodálkozott, hogy nem recipiált vallású fiatalember jelentkezett a tanári szigorlatra, hisz abban az időben egyetemi és gimnáziumi tanszék keresztény felekezetiséghez vala kötve.

A pályaválasztás nehéz kérdését tényleg nem lehetett sokáig elodázní. Löw Lipót nem szűnt meg buzdítani jövőjén töprengő fiatal barátját, hogy templomi szószéken hirdesse az erkölcs igéit; szónokai heve, tiszta lelkiülete azt bizonyítja, hogy papi pályára teremtette az Istent. Közvetítő alkalom kínálkozott: 1868-ban a pesti zsidó hitközség középiskolai hittanári állást szervezett, s Löw Lipót ajánlatára Kármánt bízta meg a vallásoktatással.

S hogyan töltötte be ezt az állást! Régi tanítványaitól tudom, hogy míg azelőtt ügyefogyott hittanítók óráit a fővárosi hetyke ifjúság dévaj tréfákra használta ki, addig az új vallástanár minden órája megható, sokszor megrendítő lelki élménnyé alakult, midőn az őszinte meggyőződés lelkes hangján fejtegette a próféták fenséges gondolatait.

De a középiskolai tanáregyesületben is csakhamar feltűnést keltett Kármán tudományos pedagógiai képzettségével. Tanügyi és egyéb tudományos vitákban általános elismerést szerzett széleskörű tudásával, úgy hogy több oldalról ajánlották báró Eötvös József közoktatásügyi miniszter figyelmébe. A nemesszívű és mély gondolkodó nem is késett Kármánt megismerni. Magához hívatta, kihallgatási termének egyik ablakfülkéjében maga mellé ültette; nagy érdeklődéssel hallgatta meg eszméit, vágyait, melyek a tudományos viszonyok, főleg pedig a tanárképzés javítására vonatkoztak. Felszólítására Kármán írásbeli memorandumban fejtette ki tanulmányi tervét s ennek alapján 1869 őszén két évi külföldi stipendiumot kapott.

Ezzel a pályakérdés végleg eldőlt. Kármán búcsuzás végett leutazott Szegedre, s Löw Lipót jóságos lelke megértette, hogy fiatal barátja nem csupán felekezetéért, hanem az egész nemzetért kíván dolgozni. A legszebb remények között vált meg legkiválóbb tanítványától és szokatlanul ünnepélyessé tette búcsuját. Egyetlen

egyszer engedte át életében más szónoknak papi szószékét, hogy hívei is hallhassák a tiszta erkölcsű fiatal tudós fennkölt lelkének szózatát, s azután áldólag bocsátotta útjára.

* * *

Azzal a nagy tudománnyal, aminőt a 26 éves fiatal ember Lipcsébe vitt, mások már önálló munkához látnak. Kármán azonban az égető tudásszomj lelkességével járult az ismeretek nagyhirű forrásához. Egyetemes műveltségének megfelelőleg alig volt a bölcsészeti fakultáson tudomány, mellyel lipcei két éve alatt ne foglalkozott volna. Sohasem volt eddig módja oly zavartalanul és kizárólag a maga lelke gyönyörűségére dolgozni, mint most; ritkán is keltett külföldi egyetemen fiatal magyar tudós oly feltűnést, mint ő. Ziller Tuiskonnak, a pedagógia nagynevű tanárának, mindjárt kezdetben meghitt embere lett. Seminariumába Kármán szokatlan élnék életet vitt be; az egyetemi gyakorló iskola presbyteriumának elnöki székével kitüntetve oly mintaszerű rendet teremtett és oly ügyes reformokat honosított meg, hogy Ziller a gyakorló iskola új szervezetének és tanulmányi rendjének elkészítését Kármánra bízta.*

De nemcsak az egyetemen, hanem lakásán is központja volt fiatal tudósoknak. Akik komolyan foglalkoztak tudományukkal, majdnem naponként vendégei voltak, s köztük Kármán volt a legnagyobb eszmék lelkes szóvivője. Társai nagyon becsülték, mert nagy műveltségénél fogva mindig a legelső, a legelőkelőbb forrásokból merített; tudása továbbá már-már feldolgozva, mondhatni filozófiailag szervezve élt elméjében. Valóban: élt; nem volt csak elraktározva, elcélulázva; eleven erő volt az benne, melyet bármikor tudott vitáiban felhasználni.

Két évi lipcei tartózkodása alatt csak egy szomorúság érte, hogy az a nagy szív, az a mély elme, mely számára a tudományos pedagógiai pályát egyengetni készült, báró Eötvös József, 1871 elején meghalt. Ziller professor Németországban marasztalta, biztosítva, hogy tehetségéhez méltó álláshoz juttatja. De ő hazájában kívánt élni és dolgozni. Visszatérve, szóval és írásban izgatott az újabb tudományos pedagógiának nemcsak elemei iskolai, hanem középiskolai alkalmazása mellett is, megelőzve e tekintetben a pedagógus Németországot. Kész tudósként léphetett fel itthon; elméletileg kidolgozott önálló rendszert hozott haza pedagógiában és segédtudományaiban, az etikában és pszichológiában. Nem vetett gátat neki magántanári habilitációjában az erős katolikus érzésű Lubrich Ágost, a pesti egyetemen a pedagógia tanára, mert egy alkalommal saját szemével látta Lipcsében, hogy Kármán minő szerepet

* Bizonyítja ezt egy kis könyv: Vademecum für die Praktikanten des Paedagogischen Seminars zu Leipzig. 1870. Verlag für erziehenden Unterricht.

töltött be Ziller seminariumában és hogy mennyire becsüli a professort.

De érte őt még egy szerencse; nélküle kérdésessé vált volna, található-e itt Magyarországon képzettségének és kívánságainak megfelelő munkakört.

Ugyanakkor, hogy beadta folyamodványát a magántanárságért, kötelességének tartotta a távolléte alatt megalakult tanárképző-intézetet is meglátogatni. Az igazgatói irodában Bartal Antal fogadta. Ekkor találkozott először ezzel a jó emberrel, akivel 18 éven át a legszebb harmóniában vezette a gyakorló-főgimnáziumot. Elbeszélte neki eddigi pályáját; elmondta azt is, hogy az etikából, pszichológiából és pedagógiából magántanárságért folyamodott. Bartal viszont szinte átéltette. „Milyen Isten-áldás — mondá, — hogy eljött. Épp bajban vagyok; nem tudjuk, mit tegyünk a tanárjelöltekkel, ha elvégezték az egyetemet, mert annak az eljárásnak, hogy gyakorlati kiképzésre elküldték őket egyes intézetekbe, semmi üdvös eredménye nem volt.“ Bizonyára naiv és fura dolog volt azt hinni, hogy pedagógiai gyakorlatot lehetne szerezni pusztán azáltal, hogy valaki mellett segédkezik az ember, mint a vargainasokkal történik, hogy egyideig inaskodnak, azután segédkeznek; hisz mai nap még itt is jobban inaskodnak gondoskodni a szakszerű előképzésről. Kármán ajánlkozott, hogy írásban fogja kifejtetni, miként lehetne a gyakorlati tanárképzést megszervezni.

Igy készült el az az emlékirat, melyet Bartal név nélkül lenyomatott. Az ügy érdekében, de meg Kármán nyugalma érdekében is meg akarta kimélni soknemű bonyodalmaktól és csalódásoktól. Hiszen ha akkor Magyarországon megmondták volna, hogy egy fiatal ember, aki még hozzá zsidó is, külföldről hazatérve azon kezd, hogy reformálni akar, a reformnak mindjárt vége szakadt volna. Bartal tehát nyugodtan, név említése nélkül vitte a tervezetet megvitatás végett a tanárképző intézet, majd az egyetem filozófiai fakultása elé; keresztül is vitte minden tekintetben. Benne megvolt, ami Kármánban sohasem volt meg, hogy az emberek gyengéjét felismerje és azokkal számolni tudjon; kitapasztalta, hogyha nálunk valaki teljes őszinteséggel lép fel, ügye már előre is elbukott.*

Kármán nemcsak ez alkalommal, de később is számtalanszor nem bánta, ha eszméi névtelenül érvényesültek. Rendkívül sok üdvös hivatalos rendelkezés történt később is, melyeknek ő volt értelmi szerzőjük.

Igy történt, hogy 1872 május 16-án a gyakorló-főgimnázium megalapítását a minisztérium elrendelte, Kármánt pedig csakhamar kinevezte a tanárképző intézethez a filozófia és pedagógia tanárává,

* L. bővebben Kármán megható emlékbeszédét Bartal fölött a tanárképző-intézeti gyakorló-főgimnázium Értesítőjében. (Budapest, 1910, 10—19. l.)

egyszersmind a gyakorló-főgimnázium pedagógiai vezetőjévé. Ha hozzávesszük, hogy Kármán egy év múlva a Köznevelési Tanács titkára, az ide utalt fontos reformtervek előadója, ez intézmény lelke és központja lett, jogos önérzet tölthette el, hogy állását is, tekintélyét is maga teremtetten meg magának. A 29 éves férfiú a múlt század 70-es éveiben meginduló magyar renaissance-mozgalomban jelentős szerepet kapott.

Mielőtt azonban gyakorlati tevékenységének rajzára áttérnénk, meg kell kísérelnem, hogy amennyire előadásom kerete megengedi, pedagógiai főgondolataira is rámutassak.

Mily vezéreszméket hozott haza külföldi útjáról? Nem német eszméket, hanem önálló gondolatokat, melyek között a legjelentősebb volt a *nemzeti közműveltség, a nemzeti tanterv*. Hozzátehetem mindjárt: európai színvonalú nemzeti közműveltség és európai színvonalú nemzeti tanterv.

Kármánnak nemcsak etikai, hanem pedagógiai elméletében is kiemelkedő fontossága a *nemzet* mint fogalom. A történeti népek fejlődésében három fokot különböztet meg, mindegyiknek megfelelő erkölcsi vonásaival. Legprimitívebb a *törzsi szervezetben* élő nép; magasabb színvonalon áll a *rendi társadalom*, hol a különböző osztályok, a maguk kiváltságaira féltékenyen, torzalkodnak egymással és uralkodnak a jogtalan tömegben; végre kifejlődik a maga egyetemességében a *nemzeti állam*, a haza minden tagjának különbség nélkül osztva kötelességeket és juttatva jogokat. És épp a *hazának*, mint a honi földet jelölő szónak értelmét fejtegetve szeretett hivatkozni báró Eötvös Józsefre, ki nálunk legmélyebben hatolt a történeti fejlődés titkaiba és legélesebben taglalta a nemzeti és állami lét feltételeit. Finom elmeéllel jegyezte meg Eötvös, hogy „a magyar hazaszeretetet más, mint amit Európa többi népei e szó alatt értenek. Náluk a hazaszeretet oly valami, ami a földdel összefügg s az egyest bizonyos helységhez köti; nálunk az más. Nálunk a haza nem terra patria, nem Vaterland; a magyar nem földjéhez, ő nemzetéhez ragaszkodik, s ez az oka, hogy azon érzelem, mely az egész népet egy nagy egésszé összefűzi, erősebb, mint bármely más európai nemzetnél. Hisz az érzékelen bérlet s rónaságot ki szerethetné úgy, mint azt, ki érzelmét viszonzozhatja?“

Kármán is elismeri e felfogás igazságát, s így folytatja: „A magyar ember lelkében a „haza“ kiválóan *erkölcsi valóság*; korántsem pusztán ösztönyszerű hajlamok foglalatja, hanem elsősorban kötelességre utaló, tette szolító eszme. S épp oly világosan érezzük, hogy amint az ember egységét test és lélek alkotja, akként összeforrott egység felfogásunkban a haza és nemzet gondolata is. Vagy inkább — hiszen neve is ráutal a hasonlatra: — valamint az erkölcsi élet első alapjának, a családnak, biztosítékot, külső kifejezést az emberalkotta hajlék, a *ház* közössége ad: úgy nyújt az

oszthatatlan, egységes magyar nemzetnek, melynek a törvény határozata szerint a hon minden polgára egyenjogú tagja, összetartó keretet, szemléltető nyilvánulást: a haza. *Honfoglalás és nemzetalkotás* ekként a mi köztudatunkban összeeső és egyértelmű két fogalom. Ezer éve indult meg mindakettő, de folytatódik mind mai napig. Munkása volt a multban a haza minden hú fia, bár ha nevét a feledés borítja; s munkása lehet ma is mindenikünk, csak szolgálja buzgón, lelkesen, bármely körben nemzete ügyét. Mert a költő szava szerént:

Nemcsak dicsőké a haza
A munkás pór, szegény,
Bár észrevétlen, dolgozik
A hon derületén.*

Még élesebben és fenségebben adja a nemzet fogalmát Kármán egy későbbi meghatározása: „A nemzet: az nem valami történeti körülmények útján vagy másnemű események folytán lelepedett nép; — hanem ez a nép csak akkor lesz nemzetté, amikor az emberiség nagy földadatainak valamelyikét sajátos módon, külön fölfogással tűzi ki magának célul. A nemzeti tudat nem vonatkozik pusztán a multra, sem pedig a jelenre, hanem a jövőre, amihez hozzáfűződik a mult és a jelen, s a jövő földadataiból kapja meg tartalmát. A magyar nemzet is akkor lesz igazán nemzet, amikor az emberiség nagy problémáját kitűzi a maga földadatául és megoldja a maga eszével, a maga módján.“

Amily mély értelem van, ime, Kármán főgondolatának, a nemzeti közműveltségnek első szavában, épp oly mély alapot vet másik szavának, a közműveltségnek. Mi a nevelés feladata? E kérdésre Kármán így felel: „Az ember nemcsak társadalmi lény, amint ezt Aristoteles óta oly sokszor hangoztatják, hanem történeti lény is. Mi nem úgy élünk, mint a selyemhernyó és a lepke, hogy egy nemzedék eltűnjék és a másiknak adjon helyet. Minket a történelem áradata visz. Amit vallás, tudomány, művészet vagy ipar teremtett: szentet, igazat, szépet és hasznosat, azt mi átvesszük, hogy tovább is fejlesszük. A tanulót e fejlődésbe beállítani, vele a jelentőt, a maradandót megértetni, hogy megtalálja helyét, ahol ő is munkába állhat, hogy tovább dolgozhasson, — ez a nevelés feladata. A jelzett értékek összegének a neve műveltség, aki pedig őket megérti, az művelt.“ E tételből következik, hogy ezeket az értékeket összegyűjteni s az ifjúság számára kiszemelni a pedagógusnak a feladata, akinek így a szó legtágabb értelmében kultur-historikusnak is kell lennie.

* L. Kármán millenniumi beszédét a gyakorló-főgimnázium Értesítőjében (1896, 11—14. lap).

Ennek a súlyos követelménynek pedig Kármán a maga egyetemes tudományával a legfényesebben megfelelt. Merész koncepcióját a gyakorló-főgimnáziumban, az ő páratlan, eddig sehol sem látott laboratóriumában, próbálta ki; — hogy hogyan, azt később kíváncsom jellemezni. Itt csak annyit jelzek, hogy főleg az első években nyolcféle tantárgyat tanított. Ez is mutatja tudományos és pedagógiai lelkiismeretét, mely gyakorlati munkában érlelte meg elméleti koncepcióját és elvi alapon szervezte gyakorlati eljárását is.

Igy felvértezve indította meg az irodalomban, főleg az általa szerkesztett „Magyar Tanügy“ című folyóiratban a középiskolai reformot. A reform gondolatát szívesen látta kormány és társadalom egyaránt. A népiskolának csak nemrég adott báró Eötvös József határozott formát és irányt. De a középiskolát a hatvanas és hetvenes években kapkodó, elvek nélkül szűkölködő, hiányos műveltségű intézők szálnalmas színvonalra süllyesztették. A közoktatási tanácsban Kármán a tudományok első koryphaeusait, az egyetemi tanárokat hívatta be szakértők gyanánt. Fel akarta rázni lelkiismeretüket, hogy a tudományt ne pusztán a tudomány kedvéért ápolják; merítsen abból hasznát a közműveltség is és a tanárképzés érdekében állítsák egybe előadásai sorozatát; hisz a filozófiai fakultásnak is megvan az állami feladata és gyakorlati célja. De ezen szakértőik közül épp a legkiválóbbakkal gyúlt meg a baja; mert ezek tág teret akartak szerezni tudományuknak a középiskolában. Én hallottam egy kiváló fizikus előadását, ki tantárgyát a középiskola mind a nyolc osztályában kívánta taníttatni, nem gondolva meg, hogy nem futja az idő, azután a tanulók agyveleje egészséges és sikeres ellenállást fejt ki túlságos igényekkel szemben. E vitakozó szaküléseken lett Kármán félelmes ellenfélle szakszerű ismereteivel, valamint az európai tanügy alapos ismeretével. A vitakozás csatáiban mindvégig győzött éles rationalismussával, meggyőző érveinek világosságával, erős és suggestív akaratával. Elvszerű tantervet mutatott be, amelynek keretében épp úgy érvényesült a nemzeti eszme, mint az európai műveltség; minden tantárgynak megadta kultúrtörténeti szerepét; osztályról osztályra egyik tárgy támogatta a másikat, hogy annál élesebben domborodjék ki jellegük a tanulók lelki szeme előtt, s hogy nyelvi, irodalmi, történeti, természettudományi és matematikai ismereteik révén gondolkodó erejük kifejlődjék, egyúttal azonban nemes erkölcsiség is hassa át lényüket. Tervezte főbb vonásaiban elfogadtatott, mert csak kisebb jelentőségű részletkérdésekben engedett, s így monumentális emléket emelt magának. De a vitakozás hevében őszinteségével, igazsága érzetében sokszor kíméletlenül osztott sebek után kevés embernek volt a tudomány területén annyi ellensége, mint Kármán Mórnak. Igaz, hogy önzetlen törekvéseiben jó barátokat,

rajongó híveket is szerzett, de még legszebb eszméiben is mindig fenekedtek ellene; folyton küzdenie kellett, s találoan idézhette volna magára Goethe szavait:

Denn ich bin ein Mensch gewesen,
Und das heisst ein Kämpfer sein.

* * *

E küzdelmes vitákban szinte felfrissülve fogott a tanterv végrehajtásának kemény munkájába. Megírta a tantervhez az Utasításokat, a magyar pedagógiai irodalom e remekművét; irt és írt tankönyveket, melyeknek magas színvonalát, sajnos, a későbbi időben megjelent könyvek nem érték utól, mert nem volt mögöttük olyan szerkesztő, tanácsadó, szervező erő, mely a régebbi tankönyvírókat irányította. És végre hozzálátott a legfontosabbhoz, az új tanterv nagy gondolatait megértő, azokat alkalmazni tudó és lelkes tanári nemzedék kiképzéséhez.

Erre pedig a legnemesebb és leghatásosabb eszköz állott rendelkezésre: ő maga, az élő példa. Lehetnek kiváló pedagógiai elmélkedőknek igen szép gondolataik, meglepő reformeszmék; csak akkor és annyiban igazán pedagógusok, ha például szolgálnak. A gyakorló-gimnáziumban nyilatkozott meg Kármán nagy lelkének az igazi géniuszokat jellemző polaritása: hogy míg férfakkal szemben kemény tudott lenni, s bár embert sohasem gyűlölt, csak a hitványságot gyűlölte, — addig a maga képre teremtett iskolában mily jóságos, mily odaadó volt diákok, tanárjelöltek és kartársak iránt! Ez az iskola volt második otthona, tágabb családi köre. Ide hozta ajándékul tanításában és olvasókönyveiben a kis diákoknak a nemzeti szellem naiv alkotásait: a magyar népmeséket és krónikákat. Ő vitte be az iskolába Arany János Toldiját, s vele párhuzamosan tanította már a negyedik osztályban Homerost eredeti görög nyelven. Ő alakította át nemcsak a számtani, hanem a latin nyelvű órákat is kezdettől fogva érdekfeszítő tárgyi tanítássá, s az ő vezetése alatt építette föl a kis diák a maga latin grammatikáját. A poetikában félredobta az elméletet és világirodalmi fejlődésükben mutatta be az egyes költői műfajokat. Filozófiai óráin művészi módon magához emelte a nagy diákokat és egész kis etikát, az emberiség varázsát tárta fel Goethe műveiben. Az egyes tények csoportosításában, a fontosnak, a maradandónak a tanulók által való kiemelésében tüneményes ügyessége volt, s ott ragyogott arán az a nagy, mondhatni szenvedélyes öröm, melyet mindanyiszor érzett, ha valamit tanított, ami a számos alkalommal, de mindig másképpen tanított dolgot is mindig újnak tűntette fel előtte és mindig olyan, mintha a belőle levont igazságot most, tanítványával együtt fedezte volna fel.

Az egyetemről kikerült tanárjelöltek az ő óráit látogatva kezdtek csak sejteni, hogy mit tesz az: tanítani; hogy az oktatás súlypontja, ha igazán oktatás akar lenni, nem a tankönyv száraz betűje, hanem a tanárnak odaadó munkája; hogy csak tudományos elmélyedés vezet biztos módszerhez, csak önzetlen munkásság igaz boldogsághoz. A naivabb tanárjelöltek szinte égték a vágytól, hogy a diákok közt az iskolapadokba üljenek és újra tanuljanak. A legtehetségesebbek, kiknek mint friss sütetű tudósoknak egyetemi katedra volt az ideáljuk, ámulva méltatták magukban a nagy lelki fenséget, mely kincseiből apró adagokat osztogat a rábizott tanulók között. És voltak közöttük cinikusok is, kik inséges egyetemi éveikbe belefáradva csak azért látogattak be a gyakorlóiskolába, hogy néhány fogást eltanulva, keressék meg mindennapi kenyerüket. Ezek Kármán óráin csakhamar más emberek lettek. Megtanulták, hogy az iskola templom, a gyermek lelke szentség, melyhez durva kézzel vagy készületlen elmével hozzányúlni szentsejtörés.*

Kármán így a tanárjelölteknek igazi lelki atyjuk volt, kik mindennemű kétségükben és nehézségükben teljes bizalommal fordultak hozzá. Hogy mennyire szeretett közöttük lenni, arról bizonyosságot tesz az, hogy a gyakorló iskola megalapításától kezdve mindig a közös tanári szobában tartózkodott. Mikor az intézet tizenöt évi fennállása után a mostani iskolaépületbe költözött, minden egyes vezető tanár külön dolgozószobát kapott, hogy tanárjelöltjeivel zavartalanul megbeszélhesse praeparatójukat és lefolyt tanításukat. Kármán azonban már az építeltervezésnél határozottan kikötötte, hogy neki ne legyen külön helyisége. A tanári szobában volt íróasztala, ahol valamennyi vezető és gyakorló tanár minden percben megfordult. Az úgynevezett theoretikumokon minden tárgy jelentőségét, az iskolai élet egész körét megbeszélte jelöltjeivel; a próbatanításokat követő értekezleteken pedig mások hozzájárulása után mint egy modern Sokrates hintette szét tanításait a felmerülő kérdésekről. Reggeli nyolc órától délig fáradhatatlanul osztotta meg így nagy elméje, mély tudománya, nemes szíve kincseit diákok, jelöltek, tanárok közt egyaránt, hogy azután fogja kabátját és átsétáljon az egyetemre filozófiai vagy pedagógiai előadásának megtartása végett, útközben gondolva át mondanivalóját.

Nagy szellemi energiájára vallott, hogy magántanári minőségében annyi előadást tartott az egyetemen, mintha kinevezett rendes tanár lett volna. Nem terjeszkedhetem ki bővebben arra, hogy miként töltötte be katedráját az egyetemen, de azt hiszem, eddigi fejtegetéseim is megsejtetik, miként fogta fel ehelyütt hivatását.

* Megható megemlékezéseket olvashatunk erre vonatkozólag Kármán huszonöt éves munkásságának jubileumára szerkesztett Emlékkönyvben; i. főleg Csáthó Imre, Héber Bernát és Lenkei Henrik cikkei.

Szabad előadása az önérzetes, bátor és erős egyéniség jegyét hordotta magán. Szeméből, melyet nyíltan szegzett a hallgatókra, a meggyőződés heve szikrázott. Ajkairól az öntudatos és önálló gondolkodás jól megfontolt, rendszerint szabatosan formulázott mondatokban tört elő. Nem tipegett, nem tapogatózott tárgya körül, hanem egyenesen nekivágott annak, ami a kérdés veleje, akármilyen kényes volt is az. Fejtegetései folyamán nem egy tétel merült fel, mely melyen beleavagott erkölcsi vagy vallásos életünkbe. De bár kíméletlen volt minden igaz érzés iránt, nem ismert óvatos tekintetet, nem ismert megalkuvást, midőn nagy erkölcsi javakról volt szó. Tisztán és világosan megmondta, amit helyesnek vélt. S a nagy tisztelet, melyben az őszinte, tudományos meggyőződést s magát a tudományt tartotta, ráragadt hallgatóira is.*

Igy hordta Kármán erős vállain 25 éven át a középiskolák ügyét; tanított diákokat, képzett több mint ezer tanárt, oktatott az egyetemen vagy 20.000 hallgatót; ankétokban, tudományos és társadalmi egyesületben mélyenszántó előadásokat tartott, becses tanulmányokat írt, mindent önzetlenül, a legnagyobb lelkeséggel. Nem juttatott magának pihenőt soha, s huszonötévi munka után, mely két embernek is óriási feladat lett volna, csakugyan annyira kimerült, hogy csak teljes hat évi pihenés adta vissza szellemi és testi energiáját.

S itt önként felmerül a kérdés: hogyan történhetett az, hogy ily önfeláldozó és bámulatos eredményű működés nem kapta meg méltó jutalmát? Mily vétkes kulturpolitika volt az, hogy azt az embert, ki mint egyszerű tanár, az állás külső dísze nélkül, tisztán egyéni értékével, rendkívüli elméjével és jellemével egyike volt a nemzeti élet nagy alakjainak, nem ruházták fel nagyobb hatalommal, hogy annál nagyobb hasznát lássa közéletünk? Mily kötelességmulasztás és hálátlanság volt nem adni neki magasabb állást, hogy ennek is díszére váljék? Ha nem akadt volna ilyen, úgy kellett volna tenni, mint más okos nemzetek: szervezni számára egyet, De több ilyen alkalom kínálkozott: 1884-ben megüresedett a pesti egyetemen egy filozófiai tanszék. Mily szép alkalom lett volna Kármánt 12 évi nagysikerű magántanári működés után abba beleültetni! Hogy összefűzte volna az egyetemet a tanárképzéssel, megtartva mellette a gyakorló-gimnázium pedagógiai vezetését! — 1890-ben Bartal Antal, a gyakorló-főgimnázium igazgatója, nyugalomba vonult; s szinte érthetetlen volt, miért nem ő reá bízták azt az intézetet, melyet különben is mindenütt Kármán iskolájának neveztek. — 1894-ben megüresedett a kolozsvári egyetemen a pedagógia tanszéke. Kármán talán ezt is elfogadta volna, ha meg-

* Gyönyörűen fejtegette Kármán egyetemi előadásainak fenségét Léderer Béla az Emlékkönyv 47.—52. lapjain.

engedik neki, hogy Erdélyben is szervezzen az egyetemen gyakorlóiskolát, mint a pedagógiai tanszék szükséges laboratóriumát. — 1895-ben felvetődött a tanárképzés szempontjából oly üdvös eszme: a báró Eötvös József-kollegium alapítása, hogy száz, tanárnak készülő bölcsészethallgató számára internátust létesítsenek. A miniszterium Kármánt küldötte ki a külföldi hasonló internátusok tanulmányozása végett s ő hazatérve gyönyörű tervet dolgozott ki, mely nem utánozta a látott intézményeket, de felhasználva a tapasztalatokat, képét nyújtotta egy olyan internátusnak, melyben a tanulók az egyetem mellett intenzív szellemi vezetésben részesülhessenek. S mily vezetés lett volna ez Kármán személyes vezetése alatt! Mindenki, ő maga is biztos hitte, hogy ő lesz az Eötvös-kollégium igazgatója, s kineveztek egy szorgalmas, de teljesen jelentéktelen embert.

Ezek az igazságtalanságokon föl lehet háborodni, de mégis van magyarázatuk. A világ már úgy van megalkotva, hogy Kármán önzetlen és nemzeti életünkre oly gyümölcsöző munkásságát is félreértsék vagy ne akarják elismerni. Nem hiába a hagyományok letéteményese az iskola: darázsfészekbe nyúl, ki a hagyományok közlésében a régítől elűtő methodust hirdet, hát még akkor, ha igazának tudatában a réginek hibáit néha a legszelvedelmesebb próféta módjára ostromozza. Amily őszinte híveket talált Kármán a maga körében, épp oly mértékben támadtak ellenségei, még pedig nagy befolyással bíró ellenségei, kik közül néhányan hűségükben sértve, tekintélyükben megaláztatva, vagy érdeküket féltve megtámadták, olykor a legképtelenebb rágalommal is illeték. Bizonyára megszűnt volna lassanként e harag, ha Kármán nem az a határozott egyéniség, ki fontos dolgokban nem tűr compromissumot. A modern opportunizmustól és pajtáskodástól irtóztató őszinte egyenes lelke. A maga és más személyisége nála mindig másodrendű volt, a haza, az emberiség, a közművelődés nagy kérdéseivel szemben. Szívesen juttatott mindenkinek rengeteg tudásból; támogatta mindenképp, aki szükségét érezte, hogy hozzá folyamodjék; de rögtön elfordult, ha csak önző érdeket látott. Mellőz-kérdése: van-e a munkában köszönet, hanem magában a tevékenységben leli örömet. Volt lelki ereje hozzászokni, hogy megnyugodjék abban, ha maga megteszi kötelességét és teljesíti feladatát. Emberszeretete a sok csalódás után is bízott abban, hogy nem hiába fáradozik. Valóban ráillenek azok a sorok, melyekkel Goethe legtisztább lelkületű barátja, Schiller emlékéit ünnepelte:

Indessen schritt sein Geist gewaltig fort
Ins Ewige des Wahren, Guten, Schönen,
Und hinter ihm, in wesenlosem Scheine,
Lag, was uns Alle bändigt, das Gemeine.

* * *

Meggyógyulása után Kármán újra elfoglalta az egyetemen magántanári székét és mindvégig a régi óraszámában, hetenként hatszor tartott előadást. A gyakorló-főgimnáziumba azonban nem tért vissza. Ugyan reaktiváltatását kérte, de egy jó emberismerő és Kármán igaz jóakarója, Molnár Viktor, közoktatástügyi államtitkár, maga mellé vette az elnöki osztályba és itt elméleti kérdések előadójává tette. Mesterünk, már mint 60 éves ember, kelletlenül ugyan, de belenyugodott ebbe az intézkedésbe, s amint bezonyult, ez volt a leghelyesebb megoldás. Mert az a 12 év, amelyet átélni még Kármánnak megadatott, az emberi élet gyümölcsöző öszvére alakult. Nagy lelkiismerettel végezte kötelességeit új környezetében, mely igaz tisztelettel fogadta; gyakran fölkeresték hivatali szobájában és tanácsot kértek tőle; hisz minden kérdésben élő pedagógiai enciklopédiaként állott velök szemben. Ő meg szívesen adott útbaigazítást, beszédes ajakkal utalva a kérdések elvi oldalára és gazdag külföldi irodalmára. De főleg azért volt jó ránk nézve ujszerű állása, mert elég időt adott neki arra is, hogy gazdag irodalmi hagyatéka legyen. Megengedte neki a Gondviselés, hogy mint igazi pedagógus, élete alkonyán két vaskos kötetben összefoglalhatta évtizedek munkájának gazdag eredményét: rendszeres egybeállításban összegyűjtött pedagógia dolgozatait. Kármán egész életében inkább a szónak, mint a tollnak volt embere. Sohasem írt az elmélet kedvéért; mindig gyakorlati nagy célok érdekében használta tollát, s a különböző, sokszor nagy időközökben keletkezett tanulmányok mégis egy teljesen kialakult, egységes alapon álló filozófiai és pedagógiai gondolkodást tüntetnek fel. Épp az a két tekintélyes testület hajtotta meg előtte e régibb tanulmányainak megjelenésekor zászlaját, mely mindvégig félt őt tagjává befogadni: a Magyar Tudományos Akadémia a Marcibányi-díjat szavazta meg e dolgozatoknak; a budapesti tudományegyetem pedig az egyetemi rendes tanári címet eszközölte ki a királynál szerzőjüknek.

Újabb tanulmányait négy kisebb kötetben adta ki összegyűjtve; méltatásuk külön előadásra adna anyagot. Jellemzésükre csak annyit mondok, hogy bennük a szó legmélyebb és legszebb értelmében *reformer-lélek* nyilvánul meg. Mint pedagógusnak nem volt kisebb vágya, mint az egész magyar közoktatást modern és egységes alapon újra megszervezni. Jövendő reformereink hosszú ideig kénytelenek lesznek, mielőtt gondolataikat tetté emelnék, Kármán könyveit tanulmányozni és eszméivel tüzetesen foglalkozni; minél inkább közelednek majd hozzájuk, annál tökéletesebbé válik majd hazánk közoktatástügyi szervezete. Találón mondja Alexander Bernát, Kármán lelkének egyik legfinomabb értékelője: „Tagadhatatlan, hogy a mi alacsony ajtóink, kapuink és szobáink számára ő kissé nagyon magas; ez rá nézve sem minden baj nélkül való

volt; de nekünk nagy jótétéményül szolgált. Ahová ő lépett, ott tágult és magasodott minden.

Szelid napos életősztt juttatott neki a Gondviselés, ősz fején az átszellemülés varázsa honolt, mely átszellemülés jellemzi utolsó műveit is. Arcán azonban sokszor feltűnedezt a bánatos fájdalom, s ez a hangulat rezdül meg utolsó művének a végén. E könyvében, mely 1911-ben jelent meg, megírta a magyar közoktatás multjának történetét az Árpádok korától 1848-ig. Lelkesedéssel tárgyalja utolsó részében 1790-től szabadságharcunkig a liberális nemzeti kultúrtörékvések megkapó mozzanatait; örömmel mutat e korszak becsületes liberális munkájára mint a legnemesebb magyar hagyományra, s mégis elszomorodik a végén. Ugy látja, hogy a multnak nemes tanúságai a jelen nemzedéket komoly magabaszállásra inthetik: amott a haladás, az európai nagy eszmékbe való beilleszkedés lelkesítő látványa táru elénk, míg jelenünk a visszatetsző diszharmonia színében mutatkozik.

Valóban aggodalommal figyelte élete utolsó évtizedének fejleményeit, nemcsak nálunk, hanem a külföldön is. Viharos áramlatok háborították egész Európa lelki nyugalmát; vallási, társadalmi és köznevelési kérdések erős vitása magukban az egyes felekezetekben, valamint ugyanegy társadalmi osztályok körében is éles ellentéteket támasztottak, s akadályozták nagy nemzeti problémák egységes megoldását. Nálunk főleg erős katolikus áramlat indította meg harcát a kivívott nagy nemzeti vívmányok ellen. Megalakult a Szt. István-akadémia, a katolikus tanáregyesület és egyéb katolikus szervezetek. Ezeknek elég befolyasuk volt például arra, hogy a közoktatási minisztérium középiskolai osztályának élére a fanatikus báró Barkóczy Sándort juttathassák. Kiadott a jelszó: katolikus restauratio, s itt nem kell bővebben bizonyítani, hogy e mozgalom ma teljesen elérte célját. Tizenöt év előtt azonban még erős hullámokat vert a küzdelem; egy tanterületi főigazgató, Kármánnak különben egykori tanítványa, nem átalította a katolikus tanáregyesület egyik ünnepi ülésén, a kormány képviselője, továbbá katolikus püspökök és egyéb dignitáriusok jelenlétében, elnöki beszédében Kármánt vádakkal illetni, melyek, ha igaznak bizonyulnának, Kármán felfogása szerint szinte a hazaárulással volnának rokonok. Hamisítva idézett Kármán műveiből olyasvalamit, ami ellentétben áll vallásossággal, erkölcsiösséggel és hazafisággal. Az a beszéd, melyben mesterünk az Országos Tanáregyesület gyűlésén e támadásra felelt, még egyszer, utoljára szólaltatta meg a harcias, kemény, kiméletlenül szókimondó Kármánt. Mint a magyar közoktatás megtestesült tudományos lelkiismerete, a jelenlevő főigazgatót a legszégyenletesebb pellengérré állította, együttül újra revízió alá vette a fenséges fogalmat, hogy mi a nemzet. „Nemzetnek lenni: az nem tény; az feladat, erkölcsi

hivatás, s ezen erkölcsi hivatáshoz hozzátartozik a nemzeti élet körébe vonható minden szellemi mozgalomnak, tehát minden felekezeti és minden nemzetiségi mozgalomnak az ápolása, őszinte elismerése. Ethikus nemzet nincs a világon egynyelvű, még a francia vagy az olasz sem az; de egy érzelmű, egy gondolkodású, egy erkölcsiségért lelkesedő kialakulhat mindenütt, még harcok után is, csak nem harcokból, hanem bölcs, okos, minden szellemi mozgalmat kellőképp méltányolni tudó kormányzás útján.“ A pódiumon mellette ülő Beöthy Zsoltnak mély meghatottság és megrendülés ült az arcára, midőn valóban tisztelt és igazán szeretett barátja, Kármán Mór, ünnepélyesen figyelmeztette a kormányon ülő férfiakat: ne használják fel ürügyül a felekezeti türelmességnek meg a nemzetiségi és társadalmi osztályok békés együttműködésének jelszavát, ezt a magyarság legfőbb érdekének hirdetve, pusztán korszerű, jogos és sürgető reformoknak talán nem éppen megakasztására, de csupán halogatására is. Mert tényleg vakon válság felé vezethetik a nemzetet s útját állhatják a szabad gondolatnak és a vele járó folytonos okszerű haladásnak. „Mert (így fejezte be szövegét, mely bennünket legközelebbi híveit is megrendített) minden nemesen gondolkodó elmének és mély érzésű léleknek sokkal nehezebb tennie a jelenben magyarnak lenni, mint amennyire nehezebb eshetett annak idején, nagy reformkorszakunkban idegen eredetűnek és idegen nyelvűnek magyarrá válni.“*

Valóban sokszor fájdalom nyilalt át Kármán lelkében, mint Széchenynek, Eötvösnek és sok más nagy reformernek, azon tűnődve, vajjon nem volt-e élete hiábavaló. De azután vigaszt csepegtetett szívébe a tudat, hogy soha számításból, haszon miatt, hanem a szabadgondolkodás nemes bizalmával gyakorolt jót, nem félve hálátlanságtól sem. Ez az erkölcsiségnek egyik legnemesebb megnyilvánulása. Midőn negyven éves tanári jubileumán az egyetemen üdvözlötték hívei, így fejezte be köszönő beszédét: „Mondhatom, hogy jót gyakorolni, már csak oly értelemben is, mint a tanár arra hivatva van, ez tulajdonképp már magában véve is hálás munka. Én legalább mondhatom, ki egy negyedszázadon át magam előtt láttam kisebb-nagyobb gyermekeket, hogy sem az

* E jelentős mondatok, melyek klasszikus tömörséggel fejezik ki a nemzeti közösség tagjainak egymás iránt tartozó kötelességeit, Kármán beszédéből („Felekezeti, nemzetiségi, társadalmiaskodás és a magyarság érdeke“) az Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közöny 1911. évi 31. számában elsikkadtak. A szerkesztő valószínűleg nem bízott olvasóinak politikai higgadságában és túlságos óvatossággal törölte őket. Kármán azonban ugyancsak 1911-ben szinte szóról-szóra ismételte e mondatokat, ugyancsak Beöthy Zsolt jelenlétében, Szegeden Löw Lipót születésének százéves ünnepén tartott emlékbeszédében. (L. Löw Lipót emlékezete 16. l.)

iskola padjai előtt, sem az egyetemi tanszéken nem töltöttem egy órát sem a magam és lelkem gyarapítása nélkül.“

A tanító munkának e fölemelő tudatában ragadta őt el hirtelen a halál. Megszabadította sok borzalmas látványtól: hazája megcsönkítésától, örjögő forradalmaktól, emberi hitványságoktól.

Hű barátainak nagy része szintén sirjában pihen már, tanítványai pedig megöregedtek. De szomorú alkalmakkor fölkeresik az ő pihenőjét is a rákoskeresztúri temetőben. Egyszerű kis márványlapra vésett neve jelzi csak nyugalóhelyét, de családjának rajongó kegyelele talán a legszebben ápoló sírra varázsolja a kis dombot. E pillanatban, úgy érzem, ott vagyunk mindnyájan nyugalóhelye mellett, kik őt úgy szerettük, tiszteltük és oly sokat tanultunk tőle. S mintha valaki így szólalna meg kegyeletos gyülekezetünkben:

Tíz éve mult, hogy sirva és panaszkodva állottunk ravatalánál, mert pedagógiai vezérünket, megtestesült eszményünket temették. Hogy tiszteletére most összegyűltünk, bátorsággal és bizalommal telik meg szívünk, mert lángészt ünnepelünk. Őt elvitte a mulandóság áradata az öröklét ismeretlen tengerébe. Eltűnt, mi benne mulandó, de ő csillagként ragyog a sötét égboltozaton. Ő már egy évtizede a történeté, s mi szellemének örökébe léptünk, mely itt van és állandó marad.

Ritkák a lelkesedés órái a rút szenvedelmek orgiái miatt oly sívár korban; ezért ragadjuk meg a pillanatot és összes lelki erőnkkel jelenítsük meg mindazt, amit Kármánról tudunk. Szentek a lelkesedés e pillanatai, mert akiről ma szólunk, Istentől ihletett férfiú volt. Egyre törekedett, egyért aggódott, egyért szenvedett, egyért adott oda mindent: így járta meg e férfiú élete pályáját.

Ha van még bennünk érzék e szétszakadt világban az egység és tökéletesség iránt: ez az a pillanat, mikor áhitat szállhatja meg bensőnket. Mert azért voltak évezredek óta költők, hősök és Istentől ihletett próféták, hogy példájukon a győnye és lelkileg szétszakadt emberek, eredetükre és hivatásukra eszmélve, felépüljenek.

Mi pedig, akik itt vagyunk, büszkék lehetünk: mert ő a miénk volt.

Budapest.

Geréb József.

Adalék a budapesti zsidóság történetéhez.

Pest városának privilégiuma volt arra, hogy önmaga határozzon: beeresszen-e zsidót a városba, vagy sem.¹ Valóban II. József császár 1783. évi rendeletéig² a zsidóknak nem szabad a város területén letelepedniük. Az a joguk azonban megvolt, hogy a pesti vásárokat látogathassák.³ Folytonos ellenőrzéssel biztosították azonban a városnak azt a jogát, hogy zsidó ne telepedhessék le.⁴

A vásáros zsidók Mária Terézia uralkodásának vége felé nagyobb részben Óbudára valók voltak, ahová tudvalevőleg tömegesen 1746-ban kerültek a budai hitközségből. Am az óbudai zsidóknak néha nehéz volt élelmezésükről városukból gondoskodni, télen a Duna jegén, nyáron a hajóhídon történt a közlekedés, de a jég zajlásakor a két város között a közlekedés igen bajos volt.

Igy merült fel az a gondolat, hogy Pest városában állandó rituális vendéglő állíttassék fel abból a célból, hogy a vásáros zsidók ott ételmezt és szállást találjanak.

Beer Mózes Ézsaiás óbudai zsidó 1779 októberében kérvényt ad be a magyar udvari kamarához ez ügyben. Előadja, hogy az évi vásárok idején kívül zsidó vendéglő (Tracteur-haus) nincsen Pesten; bár a vásárokon nem csupán magyarországi zsidók jelennek meg, hanem jönnek Cseh- és Morvaországból is és hoznak magukkal gyapjút, mézet, viaszt s hazájuknak más termékét. De érintik Pestet a Törökország felé haladó kereskedők is, akiknek kereskedelmi érdekből is kellene Pesten két-három, sőt négy hetet is tölteniük. Ezért — mondja — so wage ich es Euer Excellenzien in Unterthänigkeit füssfälligt zu bitten, es gnädigst zu erstatten, dass ich gegen eine jährliche Zins von Fl. 200 ein Tracteur-haus in Pest exclusive denen vier Jahr-Marken, welche an der alt-ofener Juden-gemeinde verstatet ist, ich aber keinen ein Trag (sic) machen möge; zum besten der Judenschaft un dem vor Teil der Stadt da letztere hierdurch ihre Waare und Victualien verschliessen und andere Mehrere zu bescheidenen Nutzen nach fließen werden. . . s erre önmagának privilégiumot kér. Hivatkozik arra, hogy hasonló Tracteur-hausok Bécsben, Sopronban és Komáromban nyertek engedélyt évi díj lefizetéséért.⁵

¹ „*Authoritas etiam solius est magistratus pondera et mensuram aridum et liquidum observare etc. Judaeos et Zingaros admittere vel non admittere*“. Idézve a szfv. levéltár pesti iratok, intímata 5492.

² Uo. 6241.

³ Büchler, A zsidók története Budapesten stb, Bp., 1901. 337. l.

⁴ Szfv. lvt. pesti ir. intím. 6014. Judaeorum hebdomadensium debita contrahentium descriptio. 1782-ből.

⁵ A kamaránál iktatva 1779. okt. 11-én. Szfv. lvt. pesti ir. intím. 5492.

A m. kir. udvari kamara beküldi a városhoz a kérvényt véleményezés végett. A városi tanács megállapítja,⁶ hogy a kérés ellenkezik a királyi kiváltsággal, amelyik — mint fentebb idéztük — világosan a városi tanácsra ruhazza azt a jogot, hogy zsidót bebecsásson-e falai közé. In sensu hujus privilegii et juxta continuum usum, tehát nem csupán a kiváltságlevél értelmében, hanem az állandó gyakorlat szerint is, zsidónak tilos a városban éjszakázni, kivéve, ha a jégzajlás kényszeríti erre. Ilyenkor is két garast kell fizetniük a hatóságnak. Ilyen zsidó fogadó emelésére már régen gondolt a városi tanács, de elejtette a tervet. Nem emelhet u. i. ilyen fogadót főképp azért, mert itt rejtőznének el a tolvajok és rablók a város minden részéből. Minthogy pedig a királyi privilegium szerint az idegen zsidó beköltözéséről egyedül a városi tanács határoz, kéri Pest városa a kamarát, hogy Beert határozottan utasítsa el kérésével. Az évi országos vásárookra jövő zsidók pedig megtalálják élelmezésüket amennyiben vendéglő áll fenn az óbudai hitközség keretében. Ezek alapján a kamara úgy határoz, hogy „Bittsteller mit seinem Gesuch abgewiesen werde“⁷ és felszólítja a városi tanácsot, hogy ezt a határozatot Beerrel közölje.

Budapest.

Dr. Csetényi Imre.

Palesztina magánjogforrásrajzi térképe.

Interkonfessionális szabályok.

Alig hiszem, hogy még egy olyan jogtestület találkoznék földünkön, amely tarkaságon felvehetné a versenyt Palesztina magánjogforrásrajzi térképeivel. A jus divinum és jus humanum, jus patriae és jus receptu, jus generale és jus individuale, consuetudo és lex sajátos összefonódásából fejlődött és fejlődik tovább Palesztina tételes magánjoggyűjteményes jogot áhitva, de nem találva.

A talmud és a kán, a római jog és a kánonjog, a török, az angol, a francia jog forrása ennek a magánjognak. Forrása nemcsak képletesen, hanem a szó jogi súlyával és erejével.

A családjogi és örököségi viszonyokat a jogviszony alanyainak egyházi, vallási jogszabályozza. A talmud joga így kerül alkalmazásra nemcsak az egyházi bíróság kezében, hanem a világi bíró, sőt idegen állam bírja kezében is. Az egyházi örököségi szabályok alkalmazási körmegszűkült ugyan az 1923-ban alkotott Succession Ordinance szállyai alapján, a családjognak azonban

⁶ Latinnyelvű eredeti fogazvány szfv. lvt. fenti szám alatt 1779. november 13-án.

⁷ Uo. intím. 6243. Idézi Büchler, im. 342. l.

még ma is egyedüli forrása az egyházi jog. Az egyházi bíróság szervezetét és eljárását is egyházi jogszabályok határozzák meg. (Lásd Hamisopt, 1927. 242, 290. oldal.) Minthogy Palesztinában tíz elismert felekezet joga kerül ilyképen alkalmazásra, szükség van interkonfesszionális¹ jogszabályokra, a pozitív és negatív hatásköri konfliktusok eldöntése, az alkalmazandó anyagi jog megállapítása végett. Az egyházi bíróságok közötti konfliktus eldöntésére a Chief Justice of Palestine hivatott. (Art. 55. Order in Council). Sokszor igen kényes jogkérdések kerülnek ekként elé. (Legutóbb például végleges nőtartás iránt indított perben merült fel hatásköri összeütközés két egyházi bíróság között. Khayat eset.) A házastársak tartási kötelezettségének tartalmát és terjedelmét (családjog) az egyházi jog szabja meg. A és B X vallás szabályai szerint házasságot kötnek. A férfi utóbb Y vallásra tér át és válópert indít Y vallás egyházi bírósága előtt felesége ellen. A nő kifejezetten aláveti magát a hatáskörrel bíró Y egyházi bíróság jogszabályainak a házassági kötelék felbontása végett. Az egyházi bíróság a feleket szétválasztja. Az ítélet jogerőssé lesz. Most felmerül a nőtartás kérdése. A nő pert indít férje ellen. Kérdés: X vagy Y vallás egyházi joga alkalmaztassék-e. (A Statutwechsel sokatvitatott nemzetközi magánjogi problémája. A Chief Justice X állás jogának alkalmazása mellett döntött.) Az egyházi és világi bíróság közötti hatásköri összeütközés bírósága háromtagú. Az egyik bíró egyházi. Az egyházi bíróság hatásköre a világi bírósággal szemben kizárólagos egyes jogviszonyokra (házasság, válás, eltasz) vonatkozólag, más a perszonálstátuszra vonatkozó jogviták eldöntésére konkuráló.² Az egyházi bíróság saját jogát alkalmazza, ítéletének hatálya családjogi viszonyokban nem terjed ki más vallásúakra vagy idegenekre az önkéntes alávetést kivéve. (The judgment of a Religions Court in a matter of personal status does not affect the right of foreigners or of persons who are not member of the Community. Goadby, i. m. 137. o.) Ha azonban az egyházi bíróság a Chief of Justice döntése alapján jár el, harározata más vallásra is kihat. Idegenekre akkor terjed ki a Religions Court ítéletének jogereje, ha az idegen hazai joga a kérdéses jogviszony eldöntését az egyházi anyagi magánjogra bizza. Pl. a palesztinai/s orosz zsidók között kötött házasságot a bész din az orosz állampolgárra kiterjedő joghatállyal fogja felbonthatni, mert az orosz jog a zsidók között kötött házasság felbontására a talmudi jog anyagi szabályainak alkalmazását kívánja. — Palesztinai állampolgár (V. ö. Palestine Citizenship Order 1925) hagyatékának bírósága az a Religions Court,

melynek kötelékébe az örökhatyó tartozik. A bíróság hatásköre a másvallású vagy idegen örökösre vagy hagyományosra is kihat (Goadby: i. m. 138. o.). Az egyházi bíróság az egyházi öröklési jogot alkalmazza. Bármelyik érdekelt fél indítványozhatja a) az egyházi bíróság előtt 1. hogy a világi jog alkalmaztassék vagy 2. hogy az ügy a világi bírósághoz tétessék át, amely a világi (török) jogot alkalmazza ex officio; az egyházi bíróság az indítvány felett belátása szerint dönt b) a District Court elnöke (angol bíró) előtt a Succession Ordinance 7. §-a alapján, hogy az ügy az egyházi bíróságtól a világihoz tétessék át. Ennek az indítványnak az elnök csak ritkán ad helyt, s csak akkor, ha az örökös vagy hagyományos más vallású vagy idegen állampolgár. — A világi bíróság öröklésjogi ügyben világi jogot alkalmaz, az 1913. évből való török törvényt. Nemzetközi magánjogi vonatkozásban — idegen állam joga a palesztinai öröklési jogra utal — is a világi jog alkalmazandó, nem az egyházi. A Succession Ordinance eme szabályaiban világosan megnyilvánul a tendencia az egyházi öröklési jog háttérbe-szorítására a jog egysége érdekében. — (Közigazgatási hatósági hatásköre van végül az egyházi bíróságnak az u. n. wakz ingatlan bizonyos jogviszonyaira. —)

Egyéb család- és öröklésjogi viszonyokat világi bíróság dönt el világi jog szerint. (Succession Ordinance) Ilyenkor idegen állampolgár pereiben a District Court elnöke bír hatáskörrel.

Ezek a komplikált hatásköri szabályok, az egyházi bíróság határozata jogerejének kiterjedése vagy ki nem terjedése másvallásúra vagy idegen állampolgárra világosan megszabják a jövő jogfejlődésének útját: az egységes világi jog megteremtését, az egyházi magánjog lassu tevékenységét. S ha a palesztinai jog az interkonfesszionális kérdéseket hatásköri szabályokkal oldja meg, nem az u. n. kollíziónormákkal, ennek az a teoretikus magyarázata, hogy az egyházi bíróság nem hajlandó más egyház jogát szabályozni. Már pedig, amint a nemzetközi magánjogi kérdések jogi eldöntésekor éppen az a jogviszony specifikuma, hogy a jogviszony egyik-másik vonatkozása nem az ítélőbíró államának joga szerint, a lex fori szerint, hanem idegen jog szerint bíraltatik el, azonképpen az interkonfesszionális magánjognak is az lenne a feladata, hogy eldöntse, mely vonatkozásban alkalmaztassék az ítélő egyházi bíróság joga és mely vonatkozásban az a másik egyházi jog, melytől a jogviszony interkonfesszionális színezetét nyeri. (Pl. zsidó és gör. kath. házasságának felbontása.) Minthogy pedig az egyházi bíróság arra az álláspontra helyezkedik, hogy csak saját anyagi szabályait alkalmazza (exkluzivitás), fogalmilag kirekesztendőnek tartom az egyházi bíróságokat az u. n. interkonfesszionális viszonyoknál való ítélkezésből. A palesztinai jog hatásköri szabályokkal való operálása kétségtől az egyetlen megoldás, ha az egyházi bíróságnak a jog

¹ V. ö. Zittelmann: Internationales Privatrecht I. 407.

² V. ö. F. M. International and inter-religions private Law in Palestine. Jerusalem 1926. 177. old.

interkonfesszionális magánjogi kérdések eldöntésére kompetenciát ad. A vallásváltoztatás a perszonalistátus megváltozásának jogi hatását idézi elő. Ez a változás a személyjogi és vagyoni jogi viszonyokra egyaránt releváns lehet, miért is a jog éber szemmel őrködik azon, vajjon a vallásváltoztatás nem in fraudem legis ügyletként jelentkezik-e, vajjon nem pusztá eszköz-e a jogalany kezében, hogy a hitehagyó ezzel olyan joghatást idézzon elő, amely joghatás az előbbi vallási kötelékben el nem érhető; vajjon az ügyleti akarat a vallásváltoztatásra irányul-e vagy csupán arra a joghatásra, melynek elérését az első vallás kötelékében a jog megakadályozza. Komplikált, súlyos kérdések ezek,¹ eldöntésük a bíró „bölcs belátása”-ban, mérlegelő ítélőművészetében leli (vagy nem leli) zsinórmértékét.

A kötelmi és dologi jogi viszonyok forrása világí.

a) Török forrás. 1. Medjelle ach kamil adjile. Az igazság törvénykönyve. Világa a római jogon iskolázott, európai jogásznak idegen világ. Nem ismeri a kötelelem fogalmát, az engedményt, az ingó és ingatlan dolog általános jelentőségű megkülönböztetést, a jelzálogjogot: fogalmi életünk fundamentális jelentőségű intézményeit. 2. Egyéb magánjogi szabályok, amelyek részben új intézményeket honosítanak meg pl. a ma is hatályos jelzálogjogi törvény 1913-ból részben az 1-nek jogszabályait kiegészítik, módosítják vagy hatályon kívül helyezik, anélkül, hogy Medjelle jogszabályait — kegyelemből — kifejezetten abrogálnák. Így például az a forradalmi jelentőségű jogszabály, mely a kötelelem és a konszenzuál szerződés fogalmának ad életet, 1914-ben egy mellékajton nyomul be, a polgári perrendtartás revidiált 64. szakaszán keresztül, hogy a mit sem sejtő Medjellét kapitulációra kényszerítse.

Eme 2. alatti jogszabályok ipso iure hatályosak ma is, amennyiben 1914. nov. 1-én hatályosak voltak. A későbbi születésű török magánjogi szabályok csak annyiban vigensek, amennyiben kormányrendelet kifejezetten hatályosaknak nyilvánította azokat.

Jogforrástani érdekessége e hatálynak, hogy e török jogforrás palesztinai hatálya megmaradt, ámbár e jogszabályok legnagyobb része 1926-ban a svájci magánjog recepciójával törökországi hatályát elvesztette. Hasonló jelenséggel találkozunk a magyar magánjog területén az Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv erdélyi stb. hatályában. Ausztriában új jogszabályt alkotott a törvényhozó, Erdélyben azonban még mindig a régi, hazájában már abrogált szabály volt életben. „Sodrott szabály” — mondja Zsögöd.

b) Palesztina (mandát-állam) alkotmány szerű saját jogszabályai (törvény, kormányrendelet). A hivatalos lapban a jogszabály héber nyelven is kihirdetetik. Ezek a jogszabályok részben 1. önálló

szabályok pl. az engedményezésről szóló Assignments of Debts Ordinance No. 20/1928, az ingatlan jogviszonyaira vonatkozó számos törvény, bányajog, halászati-, vadászati jog, kisajátítás (Expropriation of Land Ordinance 1926.), részben 2. recipiáltak az angol jogból. A recipiált szabályok α) írottak, β) szokásjogiak. Így kerülnek alkalmazásra az angol Common law és az equity szabályai. (Order in Council Art. 46.) S minthogy — mint fentebb a) alatt kifejtettem — Palesztinának csak egy két, szétszórót, nagyjából szokásjogi jellegű kötelmi jogi szabálya van, az Order in Council Art. 46. az angol jognak igen széles érvényesülési keretet biztosít.

c) A török törvényhozó által recipiált francia jog (tehát tulajdonképpen török jogforrás) így a kamattörvény, egyesületi törvény, kereskedelmi törvény (amely a török kötelmi jog fejtelenségénél fogva a magánjogi kötelmi jogra szokásjogi uton bizonyára rendkívüli hatással volt) és a polgári perrendtartás.

Ha a törzseknél, községeknél, az alsóbb tagozatu közületeknél kifejlődött és kifejezetten hatályban tartott írott és szokásjogi magánjogszabályok erdejébe lép a jogalkalmazó, úgy érzi magát mint a világváros internacionális báljában, ahol nemcsak angol, francia, német, olasz termék vannak, hanem a terem maga is furcsa és kábitó egyvelegét mutatja a sok nyelvnek, jelmeznek, muzsikának. — Bábel tornya.*

Berlin.

Dr. Goldberger József.

A biblia, a midrás és a zsidó Mikes Törökországi Leveleiben.

Mikes Kelemen írói ouevréjéből ezideig csak két franciából fordított vallástudományi művét vette számba a magyar-zsidó kapcsolatokat nyomonzó irodalomtörténeti kutatás. Az israeliták szokásáról és A sidók és az új Testamentum históriája című fordítások eredetijére első ízben Szilasi Móríc mutatott rá, mindkét munka forrását Claude Fleury XVII. századi egyháztörténeti és vallástudományi író Moeurs des Israélites és Histoire de l'ancien et du nouveau testament című művében jelölve meg.¹ Szilasi közléséről bizonyára nem lehetett tudomása Schwarzenberg Józsefnek, mert egy évtized múltán a Magyar Zsidó Szemle hasábjain újból felfedezte Mikes két

* V. ö. Hilb Károly terjedelmes tanulmányát: Gesetzgebung etc. in Palestina. Zeitschrift für ausländisches u. int. Privatrecht. III. Jahrgang. Heft 4. Berlin.

¹ Szilasi Móríc: Mikes Kelemen két fordítása. E. Ph. K. 1880. 334. l.

¹ V. Ö. Bertram Helén: Gesetzesumgebung im internationalen Privatrecht

zsidó vonatkozású fordítását és röviden közölte azok tartalmi átnézetét.² Hasonlóképp nem ismerte Szilasi cikkét Kohn Ármin sem, ki a Schwarzenberg említette fordítások francia szövegét másodszer derítette ki Fleury fentemlített munkáiban.³ Ezt a két újrafelfedezést Dézsi Lajos szövé is tette Mikes forrásait kutató tanulmányában.⁴ Szilasi Móric tévedését Király György igazította helyre. Megállapítása szerint a Histoire de l'ancien et du nouveau testament szerzője nem Fleury, hanem Dom Augustin Calmet, akinek műve Fleury huszkötetes munkájához bevezetésül készült.⁵ A jelen dolgozatnak az a célja, hogy Mikes eredeti művének, a Törökországi Leveleknek, bibliai, midrási és zsidó vonatkozásait tegye tanulmány tárgyává, rámutatva Mikes leveleiben a biblia szellemének és az író valláskulturájának kapcsolódására, a bibliának és a zsidó irodalomnak a Törökországi Levelekben kimutatható közvetlen és közvetett hatására.

I. Mikes és a biblia.

Mikes Kelemen Törökországi Leveleiben a tudatos író-művész egy a vallásos magyar bujdosóval. Művének bibliai vonatkozásai nem függetleníthetők írójának istenes szellemétől. Az evangélikus vallásban született és katolikus hitre térített Mikes töretlen, elhajlás nélküli istenhívése a jezsuiták kolozsvári gimnáziumában kapta meg azt a lelki alapot, amelyen később az irodalmi élmények és életkörülmények hatása alatt vallásos életének egész struktúrája felépült.⁶ Rákóczi Ferenc oldala mellett fokozottan erősödött világszemléletének minden életjelenséget és impressziót vallásos színezetűvé átertelő funkciója. A fejedelem kegyes munkák forgatására buzdította apródjait és Párisban káplánt rendelt melléjük.⁷ Mikes egyre szélesebb körben hódítja meg a francia vallásos irodalom területeit és rögzíti meg, szívja fel, raktározza el olvasmányainak morális jellegű benyomásait. Érdeklődése azonban nem merült ki a tárgyi emlékek és szellemi hatások konzerválásában, hanem maga is az alkotás másodlagos formájában vezeti le hitérzéstől feszült hangulatának telítettségét. Fordít,

² Schwarzenberg József: Mikes Kelemen két munkája. M. Zs. Sz. 1891. 500. l.

³ Kohn Ármin: Mikes Kelemen két munkája. M. Zs. Sz. 1891. 543. l.

⁴ Dézsi Lajos: Mikes fordításairól. Ir. Közl. 1904. 177. l.

⁵ Király György: Mikes Kelemen fordításai. E. Ph. K. 1912. 21. l.

⁶ Töncs Gusztáv: Zágoni Mikes Kelemen élete. Budapest. 1897. 14. l.

⁷ Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. Budapest 1910. III. köt. 428. l.

magyarul szólaltatja meg a francia egyházi irodalom műveit.⁸ Profán olvasmányainak vallásos szellemét pedig Törökországi Leveleiben éli át újra, halványabb-erősebb nyomokban sejtetve irodalmi mintáinak hatását.⁹ De az erkölcsi művek állandó közelsége nemcsak irodalmi lecsapódásában mutatja befolyásának jeleit. Mikes istenes érületének, lázongás nélküli nyugalmának, sorskibékülésének harmónikus szépsége végső fokon a francia vallás-erkölcsi munkák hatásában lel magyarázatát.¹⁰ Ez az abszolút lelki kiegyensúlyozottságot igazoló istenszeretet, ellentéteket nem ismerő, szenvedélyektől ment hit és vallásos érzés rokonságot tart, Beöthy szerint, a francia quétizmus és Kelet fatalizmusaival,¹¹ sőt áthajlik Kálvin predesztinációs tanának eszmevilágába is.¹² A fatalizmus és a kálvinizmus szellemének megérzése Mikes leveleiben igazolást nyert Zolnai Béla tanulmánya révén. Zolnai a janzenizmus eszméinek hatását mutatja ki Mikes vallásosságán, feltárva azokat a részeket, melyeken keresztül az átszűrődő janzenista szellem hozzájárult Mikes vallásos világgépének kialakulásához.¹³ A vallásos ismeretek közvetett forrásain kívül Mikes buzgón olvasta a bibliát. Rákóczi rodostói könyvtárában könnyen hozzáférhetett a szentkönyvekhez, s bizonyára neki magának is legbecsebb kincse a Biblia volt.¹⁴ Ezt forgatta, innen ismerte a bibliai történetek hőseit; s bőven merített az istenfélő lelket megnyugtató tanításokból. Katolikus vallása nem lehetett akadály a zsidó biblia olvasásának. Való, hogy katolikus íróink műveiben kevésbé találkozni az ótestamentum oly méretű tanulmányozásával és hatásával, mint protestáns íróinknál, mégis katolikus szellemű írók is felhasználják a zsidó biblia történeteit, adatait, mondásait keresztény gondolataik kép-

⁸ Jegyzéküket és időpontjukat I. Király György: Mikes Kelemen fordításai. E. Ph. K. 1912. 21. l.

⁹ V. ö. Zolnai Béla: Mikes Törökországi Levelének keletkezéséhez. E. Ph. K. 1916. 7. l.

¹⁰ V. ö. Négyesy László: Mikes Kelemen élete. Emlékkiadás. Budapest. 1906. XI. l.

¹¹ Beöthy Zolt: Mikes Leveleskönyve irodalmunkban. Emlékkiadás. Budapest. 1906. XLIX. l.

¹² Császár Elemér: Mikes Kelemen Törökországi Leveli. Remekírók képes könyvtára. Bp. 1905. XIV. l.

¹³ Zolnai Béla: Magyar janzenisták. Minerva. 1924. és 1925. évf.

¹⁴ Thaly Kálmán: De Saussure Cézárnak törökországi levelei és feljegyzései. Bp. Akad. 1909. Függelék (Une Bible, Bibli sacri et novi stb.). A Rákóczi-könyvtár bibliafordításairól I. Zolnai Béla i. m. Minerva. 1924. 90. ll.

letes kifejezésére, mert nem látnak azokban egyebet, mint előzetes megjövendölését, szimbolikus kinyilatkoztatását az újtestamentum tételeinek.

A Törökországi Levelekben jelentkező bibliai nyomoknak magyarázatát hármass körülmény adja. Egyrészt Mikes irodalmi élményeire vezethető vissza, hogy tudatosan keresi a lehetőségeket a biblíában való jártasságának megmutatására, másrészt élettrajzi adottságainak tudható be, hogy önkéntelenül is kapcsolódnak gondolatai a biblikus kor történetének ráütő mozzanataival, a hasonlóság és a látszólagos azonosság erejével reprodukálva szentírási olvasmányainak emlékeit. Nem utolsósorban pedig Mikes hangulati diszpozíciója, lelkesége, vallásossága vonja maga után, hogy művében állandóan bibliai reminiscenciákra, a biblia szellemében gyökerező kijelentésekre akadni. Zolnai Béla Mikessel foglalkozó szellemtörténeti tanulmányában megállapítja, hogy a XVII. és XVIII. század ölelkezésének idején Franciaországban: a műveltség és levélírás, a szellemi tartalom és megnyilatkozási forma dualizmusában igazolódott az egyén kulturáltsága, és a levélírónak, akár misszilis, akár fiktív levelek alakjában mutatta meg műveltségét, nemcsak világi ismereteiről, hanem vallásos irodalmi tájékozottságáról is számot kellett adnia. És Mikes a francia kultúra magyar utánérzője, ebben is tanítványa kora gall szellemének.¹⁵ Mikes bibliai vonatkozásait azonban nem csupán a szándékos irodalmiság váltja ki. Fontosabb szerepe van ebben az író lelkivilágának és a pillanatnyi eszmétársulásnak. A bujdosók helyzetének körülményei és a természet jelenségei ösztönösen adnak indítékokat a bibliai párhuzamokra, a bibliai kitételek, képek, utalások pedig szoros kapcsolatban vannak a száműzöttek sorsával, mindenképp Mikes személyes lelkeségével. Szinte minden hasonlatnak, bibliai vonatkozásnak csak annyiban tulajdonít jelentőséget, lényegyet, fontosságot, amennyiben a maga szubjektivitásával viszonylatba hozható. Mikes mintegy individualizálja a biblia kollektív hangját, egyéníti a szentírási történetek példáit, és a maga alanyiságával ver hidat a jelen és a bibliai múlt közé.

Isten, a mindenség teremője.

Mikes szellemétől, egyéniségének belső formáitól semmi sincs távolabb, mint a pantheizmus világszemlélete. Az az organikus világ és mulandó élet, melynek minden jelensége, változása az ő számára megoldatlan probléma, rejtély és csoda, a mindenek felett álló, teremő Isten fogalmában szintetizálódik.

¹⁵ L. Zolnai Béla: Mikes és a francia szellemi élet. E. Ph. K. 1921. 92. ll.

Passzivitása, ellenmondás nélküli megnyugvása minden történésben és életfordulásban szinte a középkori keresztény lélek szellemi konstrukciójához kanyarodik vissza. Mikes magában hordozza az egyéni erő és akarat semmiségének tudatát. A végtelenség fel nem fogható arányaihoz képest az ember intellektusának dinamikájával helyzetét módosítani, sorsát idomítani nem tudja. Az élet a mindeneken kívül álló Isten akaratának ritmusára lendül a magasba és hanyatlik alá. S amint Mikes hitében, gondolkodásában dogmává szilárdult világlátásának ez a feltétlen optimizmusa, úgy leveleiben is minden szubjektív állásfoglalás, kritikai megjegyzés vagy tárgyilagos megállapítás az isten-eszme körül kering, tőle kapja fényét, levegőjét, helyzeti energiáját.

A Genesis (1. fej.) fenséges misztériumának a biblia könyveiben minduntalan visszatérő gondolatríme, az életrehívó parancs kihangzása végigkísérte Mikes egész életén. Isten teremő nagyságának magasztalásával, a mindenség istenedetének kijelentéseivel oly annyiszor találkozott, hogy fel sem sorolhatók azok a bibliai helyek, melyek a teremés-gondolatot emlékeztető refrainként ismételt és nyomatékosan hirdet. Mikes Isten legapróbb művének csodálatában is lelkesedik: »a Teremtőt eléggé imádni« nem lehet (60. lev.), s hazafias büszkeségében is az Ur alkotásával dicsekszik: az Isten az erdélyi asszonyokat »szébbeknek teremtette másoknál« (32. lev.). Mind a két kitétel csak pillanatnyi elfordulás a végtelenség és mindenhatóság egyetemes gondolatától, a részletek alkalmoszerű kiemelése a világot átfogó keretek fölé. Lényegileg Istenben Mikes is »a mindeneknek teremőjét« (119. lev.) látja »a Teremtőt, akinek akaratjából vagy engedelmből lesznek mindenek« (160. lev.), úgy amint azt a biblia is kifejezi, pl.: »hat napon teremté az Ur az eget és a földet, a tengert és mindent, a mi azokban van« (Ex. 20, 11.), Isten »teremtette az eget, a földet és a tengert s mindent, ami bennök van« (Psal. 146, 6.);¹⁶ »ő teremtett mindeneke« (Eccli. 18, 1.) »minden ő általa lett« (Joan. 1, 3), stb.

Isten neve.

Mikes érzelmeinek kifejezésében, minden történésnek és állapotnak megrögzítésében Isten nevének említésével adja meg a gondolatok vallásos színezetét. Egyéniségéből, világszemléletéből okszerűen folyik, hogy Isten nevének pusztá ki-

¹⁶ A zsolnárok jelzésében a héber biblia számozását követem. A Vulgata beosztásában a 9–10, 114–115 zsolnár egygyé lett, a 116. és 147. zsolnár pedig két énekké vált.

ejtésében is megtalálja már az alkalmat és lehetőséget, hogy szinte hitének, alázatosságának kifejezést adjon. Azonban az Isten nevének egyszerű aposztrofálása mellett, az »Ur« és »atyá« megjelölésen kívül, több ízben magának az Isten szónak más nyelvi elemekkel való kapcsolásával emeli szövege tartalmának bibliaszerűségét, és a hangzás zsoltáros színezetével mutatja a szentírás hangulati szerepét. A »dicsértessék« és az »áldassék« igei funkcióján kívül a név »szent« jelzése határolja körül a bibliai ihlet-területét az efféle kitételekben: »dicsértessék szent neve« (122. lev.) »áldassék Istennek szent neve« (188, 190. lev.), stb. (119, 158. lev.). A bibliában: »dicsértessék az Ur neve« (Ps. 113, 3) »legyen áldott az Istennek neve« (Dan. 2, 20), stb. De a Mikes használta kifejezések szavainak összefüggő csoportosítása is megvan a szentírásban: pl. »Aldjad... egész bensöm az ő szent nevét« (Ps. 103, 1) vagy »az ő szent nevét áldja minden test« (Ps. 145, 21). Az Isten nevének használatában ilyen fordulatokra is akadunk Mikes leveleiben: »Isten ő Felsége« (188. lev.) »Isten ő szent Felsége« (169, 190, 194. lev.). Ha feltételezzük is, hogy Istennek ez a megjelölése általánosan használt volt Mikes környezetében, hisz Rákóczi fejedelemnek Franciaország konstantinápolyi követéhez írt bucsulevéleiben is megtaláljuk,¹⁷ mégsem tagadhatni, hogy ezekben az istennév-kitételekben mind Mikesnél, mind Rákóczinál jelentékenyen érvényesült a zsoltárok hatása. Álljon itt egy-két hely a zsoltárokból: »felséges a te neved« (Ps. 8, 2) »teljesítsd a felségesnek fogadásaidat« (Ps. 50, 14) »haragították a felségést« (Ps. 78, 17.), stb.

Isten nevével kapcsolatban kell megemlékeznünk Mikes Kelemen három levelének befejező mondatáról: »én vagyok, a ki voltam, és leszek, a ki vagyok« (60. lev.) »Az vagyok, a ki voltam, és az leszek, a ki vagyok« (72. lev.) »Vagyok és leszek, a mi voltam« (87. lev.). Nem állíthatjuk határozottan, hogy Mikes tudatosan járt el, midőn ezekben a levélzáró magaa-jánlásokban az örökkévaló héber nevének anagrammatikus változatait fűzte össze, mégis érdekes rámutatnunk, hogy ez a három levél-vég sor tulajdonképpen az יהוה tetragrammatonból alkotott יהוה = vagyok, היה = voltam és יהיה = leszek kombinációját adja. Ismeretes, hogy az Ur, midőn parafrázisos meghatározással jelenti ki önmagát, így szól Mózeshez: אהיה אשר אהיה = vagyok, aki vagyok. (Ex. 3, 14.). Ehhez a bibliai helyhez kapcsolódik a zsidó irodalom egyik midrásí körülrása:

¹⁷ II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai. Közl. Thaly Kálmán. Pest. 1872. 322. l.

אני שהייתי ואני הוא אנשיו ואני הוא לעתיד לבוא.

En, aki voltam, ugyanaz vagyok most és ugyanaz leszek a jövőben.¹⁸ Lehetséges azonban, hogy Mikes valóban bibliai alapon szerkesztette meg a három időben kifejezett örökkévalóság profán változatát s akkor zárószavainak forrását az Apokalypsisben kell keresnünk: Békesség attól, a ki van, a ki vala, és a ki eljövendő« (Apoc. 1, 4. 8.).

Mikes igen gyakran körülírással helyettesíti Isten nevét, változatos parafrázisokban közelítve meg Isten mindenhatóságának egy-egy vonását. A királyok (13. lev.), a jövődoki (28. lev. hasonlóan 12. lev.), a természet urának (94. lev.) nevezi Istent; másszor pedig népies szemléletből vett metaforával »nagy cselédes gazda«-ként említi (67, 159. lev.). Az egyik evangéliumi parabólában is »cselédes ember« »házigazda« az Isten (Math. 21, 33.). A Mindenható fogalmát fejezi ki, ha így ír: »a ki a hideget adja, a mentét is ad melléje« (39. lev.); »a ki bennünket ide hozott, a gondunkat is viseli« (u. o.); »a ki (a keresztet) reám adta, erőt is ad a hordozására« (117. lev.); »a ki a keresztet adja, a vigasztalást is attól kell várni« (119. lev.) és ugyancsak Istent idézi ezzel a kitételrel is: »a ki minket teremtett, annak legyen meg akarátja rajtunk« (145. lev.). A körülírással istenmeghatározások közül e helyütt kettőnek bibliai kapcsolatára mutatunk rá. Az egyik így hangzik: A ki a fogat adta, ennünk is ad« (122. lev.), vagy ugyanez jelentéktelen eltéréssel: »a ki fogat adta, ennivalót is ad« (153. lev.). A gondolat első része Isten teremtő munkáját hangsúlyozza, a második fele pedig Isten jóságának, gondoskodásának azt a jellegző jegyét ismétli, amellyel felette sűrűn találkozni a biblia lapjain, valahányszor az életföntartáshoz szükséges táplálék mint Isten ajándéka, vagy mint az istenfélő ember jutalma kerül szóba. Így: »eledelt ad minden testnek« (Ps. 136, 25.) »eledelt ad az őt félőknek« (Ps. 111, 5) »te idejében megadod eledelüket« (Ps. 145, 15.) »az Ur nem hagyja éhezni a jámbort« (Prov. 10, 3.), stb.²⁰ A másik parafrázisnak ez a szövege: »a ki száz emberrel százezret megvertetthet, eső nélkül is adhat bőséget« (163. lev.). Nyilvánvaló, hogy itt Mikes Gideonnak a midjaniták ellen viselt hadjáratára céloz. Isten megígérte Gideonnak, hogy: »E háromszáz férfiu által szabadítalak meg titeket... és adom Midjánt kezébe« (Jud. 7, 7.). A harci előkészületek közben

¹⁸ Schemoth rabba 3.

¹⁹ L. Johannus Buxtorf: Lexicon Hebraicum et Chaldaicum. 4. kiad. Basel, 1631. s. v. יהוה 156. l.

²⁰ Mikes szövege mellé állítható: »aki a napot teremtette, az megteremté annak táplálékát is« (Mechilta ed. I. H. Weiss 56. l.).

»lemene Gideon és az a száz férfit, aki vele volt, a tábor széléhez« (Jud. 7, 19). Majd az ütközet után a midjaniták között »az elesettek száma százhuszezer fegyverfogható férfi volt.« (Jud. 8, 10.). Amí ebből a háborus epizódból Mikes figyelmét megragadhatta, nem lehetett más, mint hogy Isten száz emberrel győzött le százezret.

Isten akarata.

Mikes fatalizmusa nem egyéb, mint egyéni akaratának teljes felszívódása az isteni akarat mindenhatóságába. Elhatározásának nincs dinamikai ereje, tervai megtörnek a cselekvés pillanatában, sohasem jut tovább az elgondolás vázlatánál (csak egyszer, midőn szeretett urát a bujdosásban követte, de Mikes szerint ez is »Isten rendelése« volt [85. lev.]). S amily arányban gyenge akarásának szándéktalan lendülete, oly mértékben közelíti meg passzivitásának gótikus magassága létének eredendő világát: az eget. Mintha minden gondolatának leplezett árnyékában a biblia kérdése húzódnék meg: »vajjon ellenállhatunk-e Isten akaratának« (Káldi fordításában. Gen. 50, 19.) s mintha minden ténykedésében maga hirdetné, hogy az ember csak: Isten akaratának teljesítője (Ps. 103, 21.). Az akarat szabadságának ez a kötöttsége azonban nemcsak Mikes életformáiban domborodik ki, nem lát ő egyebet mások cselekvésében, szándékában sem, mint az egyéni akarat megnyilatkozásának negációját. »Ha akarná, itt maradhatna« — írja Zsuzsi távozásakor, de mindjárt megbánva hitetlenségének önfeledt vallomását, helyreigazítja szavait: »vagy is inkább az Isten nem akarja, hogy ő akarja« (76. lev.) Mikes az újtestamentumból tudhatta, hogy »Isten az, aki munkálja bennünk az akarást« (Philip. 2, 13.), s ezért áldja az istent, ha meggátolja akaratunkat (109. lev.) s ezért kezdi kijelentéseit, észrevételeit oly gyakran az isteni akarat bibliai ütemével. A Miatyánk »legyen meg a te akaratod« imagondolata (Math. 6, 10. Luc. 11, 2.) Mikes számára egész énjét átfogó szellemkeret. Hívó lélekkel vallja, hogy a keresztény embernek azt kell mondania: »legyen Isten akaratja rajtunk« (51. lev.) s ezt ő maga is többször ismétli (123, 145, 158, 163. lev.), mintegy szószerint idézve az ujszövetségi mondat: »legyen meg az Urnak akaratja« (Ac. ap. 21, 14.). Ha Mikes feltételesen szól: »ha az Isten... reménységünket meggátolta« vagy »ha az Isten nem akarván idevaló jövőtelünket« (14. lev.), akkor is bibliai példára támaszkodik. Az isteni akaratot feltételező szólásforma használatában az újtestamentum határozott mintára oktatja ki a hívőket: »Ha az Ur akarja és élünk, úgy ezt, vagy amazt fogjuk cselekedni« (Jac. 4, 15.). Mikes szerint: »mindent az Isten akaratjára kell hagyni« (110.

lev.) mindenekelőtt önmagunkat (4, 51, 164. lev.), kiknek »az Ur akaratján kell ügetni« (61. lev.). Ezek az önakaratot kizáró intelmek azt a feltétlen megadást és mindenben megnyugvást fejezik ki, amit a biblia így fogalmaz: »amint leszen az akarat a mennyben, úgy legyen« (I. Mach. 3, 60.), vagy Jézus szavai szerint: »ne az én akaratom legyen meg, hanem a tiéd« (Marc. 14, 36.). Mikes abban a hitben él, hogy az önakarat tagadása tetszik Istennek. Bizonyára Jézus figyelmeztetése: »aki az atyám akaratját cselekszi... az mégben Istennek országába« (Math. 7, 21) adhatta az indítékot ehhez a gondolathoz: »Isten azt szereti, hogy fussunk az ő akaratján« (12. lev.). És Mikes, aki mindenkor az ég felé irányítja tekintetét, ebben is engedelmeskedik Istennek: híven szolgálja urát s a többi az Istenre hagyja (22. lev.) és hogy a házasság szépségeiben még nem volt része, arra is csak az a megjegyzése: »az Isten akaratára hagyom« (51. lev.). Isten akaratából kellett elhagynia szülőföldjét (30. lev.) s kell könnyes szemmel visszagondolnia meghalt urára. (121. lev.). Mivel pedig minden Isten akaratából lesz (160. lev.), ahogy a bibliában áll: »a te akaratodért vannak« mindenek (Apoc. 4, 11.), ne is kívánjunk... egyebet Isten akaratjánál« (207. lev.). Mikes szerint: ha panaszkodunk, mintegy »rugadozunk akaratja ellen« (87. lev.). Hasonlóan szól Jeremiás is: »az ő szava ellen rugadoztam« (Thren. 1, 18.). Ha valakit »az Isten meg akar gyógyítani halálos betegségéből, csak egy száraz figével is meggyógyíthatja« (65. lev.). Bercsényi másvilágra készüléséhez ellentétül fűződik e gondolat. Az alaprtege a szoltárokból való: »a mit az Ur akar, mind megteszi« (Ps. 115, 3, 135, 6.), a hármas motívum pedig, a betegség, száraz füge, gyógyulás, Chizkijáhu király történetéből. Chizkijáhu »halálosan megbetegedett«. Könyörgését meghallgatta az Örökkévaló és Jesája próféta utján küldi meg számára az isteni kegyelmet. A próféta meggyógyítja a királyt: »Hozzatok egy kötös száraz füget ide. És hozának, és azt a kelevényre kötötték és meggyógyult« (II. Reg. 20, 7. Jes. 38, 21.).²¹ Ha »az Isten akar valamit, micsoda alávaló eszközökkel munkálkodik! azért, hogy az alávaló eszközökből kitessék az ő mindenhatósága« (91. lev.).²² Ezzel a felfogással egyezik a gondolat Jézus szavaiban a született vakról: »Sem ez nem vétkezett, sem ennek szülei, hanem hogy nyilvánvalókká legyenek benne az Isten dolgai« (Joan.

²¹ A Vulgátában a Királyok két könyve III. és IV. Reg., Sámuel két könyve pedig I. és II. Reg.

²² Az alávaló szó jelentése: egyszerű, közönséges. L. Szily Kálmán: Mikes Törökországi Levelei nyelvi szempontból. Emlékiadás. Budapest. 1906. LVIII. l.

9, 3.). Az isteni akarat örök vitalizmusában élő, alakuló és változó világban senki sincs »ki tudhatja, mit akar az Isten« (Sap. 9, 13.) és nincs ember, ki tudná »azt, a mi következik; mert ki mondja meg neki mimódon lesz az?« (Eccles. 8, 7.), ezért Mikes is Isten akaratára hagyja »mint leszünk, hogy leszünk« (36. lev.).

Az eddig említett Mikes idézetekkel tartalmilag teljesen megegyeznek azok a kijelentések, melyekben az író az isteni akarat kifejezésére az igei fogalmat rokonértelmű szókkal helyettesíti: »Lehet-e mást kívánni, hanem csak azt, a mi az Istennek tetszik?« (12. lev.) »ugy legyen, a mint neki tetszik« (58. 79. lev. továbbá 88. 158. lev.). Erre az akar tetszik gondolati azonosságra akad példa a szentírásban is: »tetszett az Urnak, hogy titeket a maga népévé válasszon« (I. Sám. 12, 22.) vagy az evangéliumban: »Tetszett a ti atyátoknak, hogy néktek adja az országot« (Luc. 12, 32.). Ezt a tartalmat fejezi ki a biblia akkor is, midőn analizálja a fogalmat: az Isten »cselekedjék úgy, amint jó az ő szemében« (I. Sám. 3, 18.). Ugyancsak az akarás szinonimáját találjuk meg ezekben a kitételekben: »engedje meg az Ur« (108. lev.) »Isten nem engedi meg« (156. lev.). És még kétszer egyező értelemben, de kifejezésbeli alakváltozással (40. 97. lev.). Az enged igének azonos tartalmi értéke van a bibliában is: pl. »Isten nem engedi, hogy elmenjek veletek« (Num. 22, 13.), és az újtestamentumban is: pl. »megcselekedjük azt, ha Isten engedi« (Heb. 6, 3.). Ezzel a fogalomcsoporttal rokon az ilyen gondolat-kezdés: »az Isten úgy adta« (153. lev.) »az Isten úgy adá« (154. lev.). Mellékértelmében a »véletlen« zöngéje lappang. A biblia is így fogalmazza az az előre meg nem fontolt, orv nélküli gyilkosságról szóló törvény-pontot: »De ha nem lesekedett, hanem Isten adta kezébe...« (Ex. 21, 13.).

Mikes leveleinek az isteni akarat eszmeköréhez kapcsolódó gondolatai plasztikusan világítják meg, minő volt magatartása minden földi jelenséggel szemben. Lelkében szinte egyetlen egy bibliai gondolat vert gyökeret; »minden dolgainkat te cselekedted velünk (Jes. 26, 12.). Ebből a szilárd pontból néz mindent. Ezért némul el benne minden bírálat s fojtódik el minden lázongás. Ami a maga és mások életkörén belül történik, számára nem egyéb, mint az isteni akarat megnyilatkozása: »Isten rendelése« (85. 86. lev.). Ez a fogalom teljesen fedi az isteni akarat lényegét, s így tartalmuk részben a már tárgyalt levélrészletekkel és bibliai vonatkozásokkal egyértékű: »az ő rendelése után kell járnunk« (12. lev.) »minden embernek Isten rendelése alá kell magát vetni« (28. lev.) »a mit ott rendelték felőlünk... a szerént kell iromtatnunk« (54. lev.) »mit rendel az

Ur... felőlem?» (207. lev.). Hogy Mikes ily következetes meggyőződéssel áll hite alapján, hogy ennyire determinálja lelki életét s gondolkodását az isteni akarat eszméje, annak részleges magyarázatát megadja ömaga: »az Isten rendelésiben nincsen haszontalanság« (207. lev.). Ez a gondolat: átírása a biblia szavainak: »az Ur rendelései helyesek« (Ps. 19, 9.) »az Isten cselekedetei tökéletesek« (Deut. 32, 4.). Ebből folyik Mikes feltétel nélkül elfoglalt álláspontja: »imádjuk az Istennek minden rendelését« (69. lev.). Maga is ezt teszi, akár önön sorsában érzi az élet súlyát (145. lev.), akár mások helyzetében szemléli az isteni akarat megnyilvánulását (106. lev.). De mintha Mikes azt vallaná, hogy a vallásos érzésnek nemcsak az imádat tényében kell kifejezésre jutnia, hanem az isteni akarat nagyszerűségén elmélkedő csodálatban is. Ez az elragadtatás és extazisos istenmagasztalás vesz rajta erőt, ha a kifürkészhetetlen sorsváltozások előtt kell megadnia magát: »Csodálni és imádni kell az Istennek az ilyen rendelésit« írja a francia király és a lengyel királyleány házasságkötésekor, melyből »kitetszik az Istennek csodálatos munkája« (69. lev.). Ugyanigy: midőn a visszatérés reménye nélkül hátat fordít Erdélynek (14. lev.). A török vezér hirtelen bukása (115. lev.), az állatvilág egyik hatalmas teremtményének leírása csak alkalom Mikesnek, hogy ismételt kijelentse: »Csodálatos az Isten az ő munkáiban« (127. lev.). Megfelelő bibliai helyeket bőven idézhetnénk: »csodálatosak az ő cselekedetei az emberek fiain« (Ps. 66, 5.) »csodálatosak a te cselekedeteid« (Ps. 111, 2.) »csodálatosak a te dolgaid« (Apoc. 15, 12.), stb. Isten »minden... rendelése üdvességünkre válik« mondja Mikes Törökországi Leveleinek utolsó soraiban, ha az ember Istennek tetsző cselekedetekben éli le napjait (207. lev.). A gondolat alapeleme szintiszta zsoltári motívum: az Ur: »üdvösségemnek istene« (Ps. 18, 47.) »az Ur... az én üdvösségem« (Ps. 27, 1.) stb. Midőn Mikes életének szerelmi álma örökre szétfoslott, az író fájdalma az isteni akarat eszméjében talál megnyugvást: »a kit az Isten valakinek nem rendelt, aztot nem is fogja birni« (68. lev.), mert, amint a bibliában olvashatta: »nincs bölcsesség és nincs értelem és nincs tanács az Ur ellen« (Prov. 21, 30.). Hiábavaló is volna Istent szándékának megmásítására kérni: »az Isten egynehány ember kedviért az ő közönségesen való rendelésit meg nem változtatja« (85. lev.). Mintha e kijelentés mögött a példabeszédek gondolata húzódna meg: »sok terv van az ember elméjében, de csak az Ur akaratja marad meg« (Prov. 19, 21.). — Az »Isten rendelte« kitétel a felsoroltakon kívül még másutt is előfordul Mikes leveleiben. (84, 119, 125. lev.).

Isten felmagasztal és megaláz.

Isten végtelen, szubsztanciális lényegéhez hozzátartozik az abszolút erő. Ennek az attributumnak jelentkezése mutatkozik meg az örök változásban, midőn a magasság és mélység, a dicsőség és ismeretlenség, a boldogság és szenvedés stb. ellentétes vonalának végpontjain helyezkedik el az emberi élet sorsmérlege. Mikes is ennek az isteni hatalomnak tulajdonítja az egyéni lét formáinak módosulását: »Némelyeket az Isten felmagasztal, némelyeket megaláz« (13. lev.). Konkrét esetekhez kapcsolódnak kijelentései, mert mindannyiszor tételének igazolását látja egy-egy földi pálya megroppanásában, kettétörésében. »A királyoknak ura a porból, az eke mellől, a mészárszékből nagyra felemel valakit, és egy kevés idő múlva az előbbeni állapotjára hagyja esni«, (u. o.) írja, midőn a mészárosból fejedelmi rangra emelkedett nagyvezér bukásához fűzi reflexióját. A szentírás felé mutató határfogalmak ellentét-közét még két biblikus elem is süríti ebben a megnyugvássá üledpett töprengésben. Mindkettő kontrasztnövelő rendeltetéssel fokozza Isten hatalmát, mellyel »felemeli a porból a szegényt« (1. Sám. 2, 8. Ps. 113, 7), felemeli a porból és fejedelmé teszi (1. Reg. 16, 2), és kiválasztja az eke mellől népe királyait, mint Saul és Dávid esetében. A gondolat annyira megfogja Mikeset, hogy a helyzetalakulás eseményének hangsúlyozottságát harmadszor is ezzel a szemlélettel fejezi ki: »két embert a mértékben tettek: az egyike felment, a másika le« (u. o.). De nemcsak az egyéni életkeretek ingadozása függ istentől, az országok sorsa is az ő kezében van: »ő emeli fel egyiket, és veti rabság alá a másikat« (85. lev.). A harci ütközetek kimenetele, a győzelem és veszteség hullámválása csak bizonyíték az emberi hatalom korlátozott értékének elméletéhez. A török két fronton harcol. A vezér serege megverte a németeket, a másik török had menekülni kénytelen az oroszok elől: »Tudja Isten mindennek mint kell lenni: ő aláz, ő magasztal« (151. lev.). A gondolat szimbolikus, mesészerű megvilágításban is előfordul Mikesnél. Osiris egyiptomi király²³ a fogságba esett uralkodókkal huzatja szekerét. Egyikük a kerekeket nézi. Osiris megkérdezi: miért függeszti tekintetét a kerékre. A válasz így hangzott: »Azt nézem, hogy a mely része a keréknek fenn vagyon, a lefordul, és a mely alatt vagyon, a felmegyen« (43. lev.).²⁴ Mikes joggal idézi Isten nevében a felemel-lealáz gondolatkapcsolatot. A biblia számos helyén felbukkan. S két-

ségtelennek kell tartanunk, hogy az író a biblia hatása alatt kísérté ezzel a megjegyzéssel a valóság állhatatlan jelenségeit, jóllehet a sors ingadozásáról egyéb irodalmi olvasmányában is talált reflexiókat. Pl. Montesquieu Lettres Persanes-jában: Il n'y a point de pays au monde où la fortune soit si inconstante que dans celui-ci. Il arrive, tous les dix ans, des révolutions qui précipitent le riche dans la misère, & enlèvent le pauvre avec des ailes rapides au comble des richesses. Celui-ci est étonné de sa pauvreté; celui-là l'est de son abondance. Le nouveau riche admire la sagesse de la providence; le pauvre, l'aveugle fatalité du destin.²⁵ Mikes a szentírásból ismerhette Hanna imáját: »Az Ur szegényt tesz és gazdagít, megaláz és fel is magasztal« (1. Sám. 2, 7) és ismerte ennek az imának újtestamentumi megfelelőjét, Mária énekét: »Hatalmasokat döntö le trónjaikról, és alázatosokat magasztalt fel« (Luc. 1, 52).²⁶ De egyebütt is megvan a biblia lapjain ez a kitétel, pl.: »Isten a bíró. Ezt megalázza, és amaszt felmagasztalja« (Ps. 75, 8), »vagyon, aki megaláz és felmagasztal, a körülnező isten« (Eccl. 7, 12). Egyébként e fogalom-pár etikai vonatkozásban, az ember magatartásának megítélésében, mint a jutalom-büntetés dualizmusa általánosan használt a bibliában: »A ki magát felmagasztalja, megaláztatik; és a ki magát megalázza, felmagasztaltatik« (Math. 23, 12 és hasonlóan Prov. 29, 23. Jób 22, 29. Jac. 4, 10. stb.). Nyilvánvaló tehát, hogy Mikes, a bibliaismerő, vallásos szellemű író, szentírási nyomokon haladt elmélkedésének formaadásában. Annál feltűnőbbnek tetszik, hogy leveleiben ugyanezt a gondolatot más alkalommal isten nevéhez fűzve ugyan, de a biblián kívüleső területekről indítja el. Egyszer így alkalmazza: »Egy régi philosophus azt kérdezte egyszer a másikatól, hogy mit csinál az Isten az égben? A ki is azt felelte rá, hogy egyet felmagasztal, és mást megaláz« (63. lev.). Másszor pedig ily keretben használja: »Az Aesopus mondása mindennap beteljesedik; mert ez a böcs, ha pogány volt is, de igazat mondott; mivel egyszer azt kérdezték tőle, hogy mit csinálnak az istenek az égben? azt felelő rá: »Hogy minden dolgok csak a, hogy kit felmagasztaljanak, kit megalázzanak, — egyiktől elvegyék, a másiknak adják« (130. lev.).²⁷ Mikes mindkét helye klasszikus

²³ Montesquieu: Lettres Persanes. Nouv. Ed. Londres. 1769. 98. levél.

²⁴ L. Hála és hálaadatlanság c. alatt.

²⁷ Érdekes formái és tartalmi egyezést mutat a zsidó irodalomban José ben Chalfatha és a római matrona párbeszéde. M.: Was thut Gott seit der Erschaffung der Welt? I.: Er macht Leitern, auf denen er den Einen hinaufsteigen, den Andern herabsteigen lässt, der Eine wird erniedrigt

²³ L. Király György: A Törökországi Levelek forrásaihoz. E. Ph. K. 1909. 341. l.

²⁴ L. Midrási nyomok Mikes leveleiben c. fejezetet.

irodalmi forrásokat sejtet. Valóban, a sors változékonysága, a »forgandó szerencse« problémája, mely a reális élet szemléletéből természetszerűleg adódik minden emberi közösségen belül, az antik szellem világában is szélesen kiépítette a maga kultuszát.²⁸ Mikes deákos iskolai műveltsége, leveleinek Herodotosra visszavezethető történelmi mozzanatai, a latin költők közül Vergilius és Ovidius nevének említése, Horatius egyik sorának felhasználása, megengedné, hogy gondolatának magvát a görög-római irodalomban keressük. Hesiodos kijelentése: ἀρχήν μιν ὄθει καὶ ἀρχὴν ἀείει.²⁹ ép oly közel áll Mikes kitételéhez, mint ahogy surolja annak értelmi felületét Herodotosnál Solon mondanása.³⁰ Horatiust meg épenséggel alkalmas volna idéznünk.³¹ De felhasználhatnók Juvenalis szatiráját is.³² Ezek az egyazon szellemikben elhelyezkedő idézetek megoldanak ugyan a gondolat tartalmi kérdését, de nem egyuttal a beállítás és függés problematikusságát. Bayle szótárában,³³ melynek szerepét Mikes Törökországi Leveleiben Király György vizsgálta,³⁴ sikerült megtalálnom az Aesopusnak tulajdonított szavakat. Bayle Esopus cikkének 1) pont alatt közölt jegyzetében Diogenes Laërtiusra hivatkozva, elmondja, hogy Chilo, a hét görög bölcs egyike, arra a kérdésére, mit csinál Juppiter, Aesopustól azt a feleletet kapta: a felmagasztaltakat lealacsonyítja és az alacsonyokat felmagasztalja. Bayle szövege így hangzik:

Chilon l'un des sept Sages de la Grece étoit déjà vieux en la 52 Olympiade, lors qu' Esope étoit dans sa fleur. On ne fait pas bien où & quand Chilon, aiant demandé à Esope quelle étoit l'occupation de Jupiter, remporta cette réponse, Il abaisse les choses hautes, et éleve les choses basses.

Ezek után bizonyosnak vehetjük, hogy Mikes a 63. levelében említett párbeszéd-idézetet is Bayle adata alapján konstruálta meg. A régi filozófus, aki a kérdést felteszi, nem más mint Chilo, »a másik« pedig: Aesopus, kiről maga Mikes mondja, hogy bölcs volt.

A »lealáz-felmagasztal« ellentétpár gondolatkomplexumában mozog Mikes leveleinek néhány más kitétele is. A sors ingadozó alaköltéséből, a viszonyok folytonos módosulásából, az isteni akarat örök változásából levonja a konkluziót: a földi

und verarmt, der Andere wird erhöht und reich. (Bacher: Die Agada der Tannaiten. Strassburg. 1890. II. 170 l.). — E helyre Weisz Miksa dr. főújszírelendő ur volt szíves figyelmemet felhívni.

²⁸ V. ö. Pecz Vilmos: Ókori lexikon. Budapest, 1904. s. v. Τόχης.

²⁹ Erg. 6. ³⁰ I. 32. ³¹ Carm. I. 34. ³² III. 39.

³³ Dictionnaire historique et critique. 4. ed. Amsterdam. 1730.

³⁴ I. m. E. Ph. K. 1909. 265. II.

életben az állandóság fogalma csak relativ lehet. Ebből a tapasztalati meggyőződésből és hangulati telítettségéből csapódik le megjegyzése, melyet Achmed szultán szájába ad. A lelépő uralkodó a trón átadásakor ezekkel a szavakkal fordul Mahmudhoz: »El ne felejtkezzél pedig arról, hogy ez az uraság senkinél nem állandó.« (91. lev.) A már említett bibliai helyek általános jellegű vonatkozásain kívül itt is rámutathatunk egy-két bibliai versre. Ezek nagyjában szintén fedik a Mikes felhozta intelem tartalom-anyagát: az isten »dönt királyokat és tesz királyokat« (Dán. 2, 21), vagy »minden fejedelemségnek rövid az ideje« (Eccli. 10, 11). Ali basa bukásakor ismét ott kísért Mikes gondolatában az ember sorsának bizonytalansága: Bármily magasban lépjön is az ember a földön, le kell szállnia, »csak a mennyekből nem lehet leessen, noha onnét leestek a rossz angyalok« (168. lev.). A megengedéssel enyhített lehetetlenség bevezető tétele Obadja próféta intelmét idézi emlékeztünkbe: »Ha oly magasra szállnál is, mint a sas, és ha a csillagok közé raknád is fészkedet: onnan is levonnálak, ezt mondja az Ur« (Abd. 1, 4). A második részben érintett bukott angyalok problémáját azonban nem ismeri a zsidó biblia, bár, amint Heller Bernát tanulmánya említi, a szentírás két helyére építik ennek a kérdésnek alapjait. Az egyik az óriásokról szól (Gen. 6, 4), a másik az elbukott babilóniai királyról: »Miként estél alá az égről fényes csillag, hajnal fial?« (Jes. 14, 12–16).³⁵ Az újtestamentumban azonban vannak részek, melyek a christológiai ismereteken kívül is, magukra vonhatták Mikes figyelmét: »Nem kedvezett az isten a bűnbe esett angyaloknak, hanem mélységbe taszítván, a sötétség láncaira adta őket« (II. Pet. 2, 4), vagy »a nagy sárkány... vetették a földre, és az ő angyalai is ő vele levetették« (Apoc. 12, 9). Törökországban a vezéri méltóság mintegy szimboluma volt a mulandó életformák gyors változásának. Mikes szerint úgy forgott mint a kerék, váratlanul vett fel s ejtett le mindenkit. És a dicsőség két esztendőnél alig tartott tovább. Ezért írja Mikes: »A vezérek bizvást elmondhatják szent Pál után: Nincsen maradandó városunk.« (168. lev.) S ugyanebben a kapcsolatban még egyszer: »A császár változó táncot jártat a vezérrel. A bizonyos, hogy elmondhatják, hogy nincsen maradandó városunk« (196. lev.). Szent Pál szavait a zsidókhöz intézi, midőn a jövőre keresésére hívja fel őket: »Nincsen itt maradandó városunk« (Heb. 13, 14.).

Budapest.

(Folyt. köv.)

Dr. Zsoldos Jenő.

³⁵ Heller Bernát: Legendák a bukott angyalokról. Imit. Evkönyv. 1911. 13. l.

IRODALOM.

Eskol : Héber Encyclopedia.

אשכול אנציקלופדיה ישראלית

(Kiadja az Eschkol-Verlag. Berlin-Charlottenburg, Bismarck-str. 106.) I. kötet.
A. Uriel, Berlin 1929, 1102 hasáb. Lexikon-alak. Ára díszes kötésben 50 márka.

Ezt a nagyszabású művet ugyanaz a szerkesztőség adta ki, amely az „Encyclopedia Judaica” első négy kötetét már kihozta. Ugyanaz külső belső formája is és mégsem teljesen azonos vele. Nemcsak nyelvén, hanem tartalmában is különbözik tőle. Más szóval a cikkek nem pusztán fordításai az előbbieknél. Ez az egésze nem is volna lehetséges, mivel a héber és német alfabetája nem fedik teljesen egymást, pl. ami a héberben *ס* alatt jön, az jöhet a latin *O* és más betű alatt. De a cikkek maguk is, amelyek a két Encyclopediában közösek, gyakran lényeges változást mutatnak, amennyiben a héber olvasókhoz mérették. Magam úgy gondolnám, hogy a talmudi, általában a rabbinikus cikkek a héberben számottevőbbek és terjedelmesebbek lehetnének. A szerkesztőség az előszóban kijelenti, hogy a héber Enc. teljesen önálló mű és nem pusztán fordítása a németnek. Az Eisenstein J. D. által kiadott „Ozar Jisroel” velejében a „Jewish Encyclopedia” átdolgozása volt, ugyanazért mondható, hogy a jelen mű az első igazi héber Enc. Nagy tér jut benne a *jiddis* irodalomnak, amely az utolsó emberöltőben nagy lendületet vett. Ennek a szerkesztőnek székhelye Varsó, tehát a forrásnál ül. Az újhéber irodalom szerkesztője pedig Tel-Avivban lakik. Egy-egy szerkesztő (Brody) Prágában, Boroszlóban (Guttmann) és Hamburgban (Markon) él, az összesen 15 szerkesztő közül 10 Berlinben székel. A munkatársak száma 114, többségükben berliniek, de egyébként Amerikát kivéve, a legkülönbözőbb országokban működnek. Mint az egyik szerkesztő nekem mondta, nem sikerült amerikai tudóst munkatársnak megnyerni. Később bizonyára az amerikaiak: Davidson, Ginzberg, Marx és mások szintén részt fognak venni, ami kívánatos is, mivel a sok munkatárs dacára

mondható, hogy a zsidó tudománynak és irodalomnak nincs annyi hivatott munkása, mint amennyire szükségük volna.

A szerkesztőség kartothékjában 40.000 címszó van, amely szám magassága dacára a mű haladása folyamán egész biztosan még növekedni fog. A cikkek számának emelkedéséhez (az előbbi két műhöz képest) jórészt az okozza, hogy több új tudományágat kellett feldolgozni. Ilyenek pl. a kézművesség, a folklóre, a demográfia, a statisztika, a nemzetgazdaság és egyebek. De a régi tudományok is óriási haladást tettek az utolsó emberöltő folyamán, mint pl. a keleti ókor ismerete, stb. A szerkesztők figyelme mindenre kiterjedt, bár maguk is vallják, hogy vannak még hiányok. Ha ez igaz is, mégis, úgy gondoljuk, hogy nem a fogyatkozások, hanem a tökéletességek szerint kell a művet értékelni. Ez mindig a helyes zsinórmérték.

Hogy a terjedelmes kötet az Alef betűt sem tudta egészen felölelni, azt főképp a következő körülmények okozták. Beleesik az Alefbe az „lbn” (206—258), noha sok lbn a későbbi kötetekbe kerülő személy- vagy családnevek alá soroztatott be. Jelentékeny tért foglal le az Ábrahám név (319—455). Míg a talmudban ez a név elő sem fordul, hacsak nem vesszük „Abba” nevet rövidítésnek, mint Bacher sejtette, addig a talmudutáni korban a legelterjedtebb név. Nevezetes, hogy a görög papyrusokban, melyek a talmuddal egykorúak, sőt nálánál régiebbek is, az Ábrahám név aránylag gyakori, „Aharon” is jelentékeny tért követelt (731—790). A kötet legterjedelmesebb cikke az „Agáda” (486—573), melyet két részre osztva Guttmann és Heller irtak. Mindezeket figyelembe véve, nincs kizárva, hogy a mű, mint a kiadók tervezik, 12 kötetben teljessé lesz. Tekintetbe kell ugyanis venni azt, hogy a héberben nem íratnak magánhangzók, egy kötet héber legalább két kötet német tartalmát veheti fel. Mindamellett ajánlható volna, hogy a „Rebbek” (chászid rabbik) és a „jiddis írók” kevesebb teret kapjanak. Így pl. Abramovitzot (Mendele Móchr Szefárim) nem illeti meg 8 hasáb (465—473).

A kötetet nem olvasván végig, nem mondhatom meg azt, hogy nézetem szerint mely cikkek a legsikerültebbek. Kiemelhetem azonban a már említett agáda cikken kívül érdekességüknél és rám tett benyomásuknál fogva a következő cikkeket. *Ochlasz Jisroel* (864—879), mely a zsidó népességről szól; *Amánuth* (909—949), amely a zsidókról mint mesteremberekről szól; *Ausztria* (981—1007); *Ukraina* (1054—1083); a jeruzsálemi egyetem (958—963). A részletekre vonatkozó megjegyzéseimnél e helyen, mint a német kiadásnál is, csupán a magyar vonatkozásra szorítkozom.

485. lap. Ágai Adolf a zsidósággal kapcsolatos Emlékeit az IMIT adta ki, mondja a cikk szerzője. Ily külön kiadvány nincs, hacsak nem gondolunk Ágai ilyenmű dolgozatára az Évkönyvben.

696 Ödenburg—Sopron cikk és Óbuda bibliográfiájában Büchler és Kohn magyarnyelvű történeti munkái német címmel jegyeztetnek fel, míg máshol ugyanezek a munkák helyesen magyar címmel idéztetnek. Az olvasók azt hihetik, hogy két munkáról van szó. Az Enc. az orosz műveket orosz címmel adja, a magyarnál sem tehető kivétel.

860. Ujpest. A 24. sorban 1824 helyett olv. 1922 (Venetianer halálzási éve). Hogy 1926-ban Ujpesten csak 5600 zsidó lélek lett volna, téves adat. Nem sajtóhiba, mert szavakkal van kifejezve. Jelenleg 15000 zsidó van Ujpesten.

Részletes bírálat lesz a Revue des Études Juives párisi folyóiratban.

A héber Encyclopedia nélkülözhetetlen mű mindazok számára, kik a zsidóság multja és jelene összes vonatkozásai iránt érdeklődnek. A német Encyclopedia Judaica birtokosainak is jó szolgálatot tesz, amennyiben, mint már bevezetőleg említettem, önálló mű és nem pusztá fordítás. Az ár, 50 márká, aránylag alacsony és mégis a tekintetbe jövő köröknek, leginkább rabbik, ez az ár is alig érhető el. Ha többen jelentkeznének, tárgyalásba lehetne bocsátkozni az *Eskol* céggel jelentősebb mérséklésért és kedvezményes fizetési módozatért. A közvetítést a zsidó tudás és az érdekelt körök érdekében kész vagyok vállalni. Mindnyájunk érdeke, hogy a héber Enc. belátható időn belül megjelenjen, az époló nagy erélyt, mint optimizmust tanusító szerkesztők és kiadók méltán számítanak az egyetemes zsidóság támogatására, amelyből a magyar zsidók sem maradhatnak ki, mint a mű megszerzői.

A főszerkesztők dr. Klatzkin és dr. Elbogen berlini tanár. A szerkesztők között három magyar van: Guttmann Mihály, Brody Henrik és Zobel M. N. fiatal tudós.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Fiebig a Talmudról.

(Fiebig P., Der Talmud, seine Entstehung, sein Wesen, sein Inhalt unter besonderer Berücksichtigung seiner Bedeutung für die neutestamentliche Wissenschaft, Leipzig, 1929. 140 lap.)

Fiebig hosszú évek óta foglalkozik a rabbinikus irodalommal, több dolgozatot tett közzé, melyek a misna, a tosefta egyes részeivel és egyéb témákkal foglalkoznak. A hegyi prédikációról, valamint a Miatyánkról szóló irata szintén a rabbinikus irodalomból vett párhuzamokkal való megvilágítás. Általában mondható, hogy Fiebig az Újtestamentom és a Talmud összefüggését kutatja tartalmi és formai tekintetben. Ez utóbbi valósággal meglepő. Hogy az Újtestamentom mivelőit meggyőzze arról, hogy mily fontos

szolgálatot tesz a Talmud saját kutatásaiknak, összefoglaló munkát irt a Talmudról, mint már a címben jelzi, annak keletkezéséről, lényegéről és tartalmáról. Könyvében a megfelelő helyeken és a munka végén feljegyzí az idevágó munkákat is, amiből kitűnik, hogy a keresztény teológusok közt többen foglalkoznak a Talmuddal, németek és angolok. Még pedig objektíve, tisztán tudományos célból, nincsenek sem a Talmud mellett, sem ellene, csak meg akarják ismerni és ezen az alapon tárgyilagosan megítélni. Ezt F. munkája végén ki is fejezi. Konstatálható, hogy a Talmud keresztény tanulmányozóit is lekötí, az angol Travers Herford (londoni unitárius pap) azt mondja, hogy a Talmud 30 esztendeig tartotta varázskörében és arra az eredményre jutott, hogy a próféták örökösei a rabbinizmus és csak a rabbinizmus. Fiebig hüvösebb, de a Talmud őt is lebilincselte, főképp azért, mert segítségével az evangéliumokat világosabban látja és érti meg. Midőn Drews német bölcséleti professzor Jézus létezését tagadta, még pedig egész munkában széles aparátussal, Fiebig egy előbbi munkában a *Talmudból bizonyította Jézus létezését*, amit a jelen munka egyik helyén szintén megtesz.

A jelen munka a címben kifejezett három részből áll, melyek között természetesen az utolsó a legterjedelmesebb, 140 lap közül 118-at foglal el. Ez a rész 27 fejezetre oszlik, melyekből néhányat megnevezünk: Csodaelbeszélések, ius talionis, házasságtörés, a talált dolgok törvénye, vérbabona és rituális vérvád, a Talmud Jézusról, A Talmud jelentősége teológusok, historikusok, jogászok, orvosok számára, asztrológia, bálványimádás, zsidó közmondások és szentenciák. Mint látjuk, érdekes dolgok.

F. érti a Talmud nyelvét és tartalmát, szóserinti hűséggel fordít, akár Akylas a bibliát. Hogy a szöveg érthető legyen, zárójelbe tesz itt-ott pár magyarázó szót. Helyesen mondja, hogy Goldschmidt Talmudfordítása e magyarázó hozzáttételek nélkül nem érthető. Ugyanezt a kifogást teszi a giesseni Misnafordítás ellen is. Saját fordítási módját tartja a leghelyesebbnek és talán igaza van mindaddig, amíg a Talmud ismerete jobban lesz elterjedve, mint ma.

F. alaposan dolgozott, kevés könyv volt még a kezemben, amelyben ily kevés kifogásolni valót találtam volna. Mindössze két hely az, melynél lényegtelen pontban más magyarázat valószínűbb, vagyis egy-két szót meg kellene változtatni.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Néhány észrevétel a régi Izrael történetéhez.

Az ókeleti népeket régebben első sorban a bibliából ismer-ték, legalább általánosabban onnan és nem az antik görög-római irodalomból. Mióta az áso, a kutatás e varázsvesszeje, mintegy új életre keltette a rég pihenőre tért népeket, az ő történetükből esik világosság a régi Izraelre, a biblia népére. Az egyiptomi és előázsiai kultúra körébe tartozott Judea és népe is. Erről az idők folyamán folyóiratunkban számos ízben szoltunk önálló cikkekben, főképp pedig az Irodalmi Szemlében, hol az idevágó munkákat ismertettük. Az e körbe vágó irodalmi termelés igen gazdag, szakmunkák mellett elég sűrűn látnak napvilágot népszerű, a művelt közönség széles rétegeire számító kisebb terjedelmű ismertetések. A téma elhatott egészen a *Reclamig*, melynek sorozatában foglal helyet a következő munka: „Die geistige Kultur Ägyptens, Baby-loniens und Judas“, melynek szerzője Engelhardt V. (Leipzig, 1927, 290 lap). Ott szakaszban jól elrendezve és ügyes tollal ismer-teti a keleti ókor szellemi világát szakirodalom alapján, amely a mű végén fel van sorolva, sőt részletes tárgymutató sem hiányzik. Ehhez a munkához fűzzük az észrevételeinket, melyek csak muta-tóul szolgálnak arra, hogy mily aratás vár még ezen a területen a kutatóra.

Az egyiptomizmus már 1580-ban I. Ahmose alatt jutottak el Palesztinába, midőn a hyksosokat odáig űzték (34. l.). Ekkor feu-dális állam lett, a föld papok és nagybirtokosok kezébe került. József története körülbelül ebben az időben játszódik. A biblia szerint József váltotta a Fáraóhoz a földbirtokot. A bibliai elbeszélés a történelmi helyzetet tükrözteti, Herodotos azt mondja, hogy az egyip-tomiak szokásai elütnek minden más nép szokásaitól és hogy a legvallásosabbak (38). A zsidókról Háman ugyanezt mondja: „Szokásaik elütnek minden népétől“ (Eszter 3, 6) és a zsidó népről is mondható volt, hogy a legvallásosabb nép. Hogy a vallásra az ország földrajzi tulajdonságai befolyással vannak (40—41), a szent-földről is állítja a talmud több nyilatkozatban. Az egyiptomi lélek-tan nagyon komplikált. Van a testtől elválható lélek, melynek neve „Ka“, amely az álomban vándorol (52). Ismeretes az elbeszélés, hogy a halottak lelkei vándorolnak, a sírból kikelnek, egymással beszélgetnek, meghallják, hogy az égiek mit beszélnek (Berákót). „Az egyiptomi ember a régi hagyományokból nem veszt el egy darabkát sem“ (54). Áll ez talán minden népről, de minden bizony-nyal a zsidó népről. Az új birodalom papsága, mint gyakorlati tudományok birtokosa feltétlen tekintéllyel bírt. Tudásukat a titok fátylával vették körül, hogy privilegiumaikat biztosítsák (57). A zsidó papságról és tudósokról az ellenkező áll. De praetalmudikus időben talán a kóhén sem terjeszthette a tudást. Ezra kezdhette

az új irányt. A gyakori figyelmeztetésből, hogy tanítani kell, kisu-gárzik még az egykori ellenkező gyakorlat. A biblia tanításáért szabad fizetést elfogadni, a talmud tanításáért nem. Az ember azt hinné, hogy Isten szavát kell ingyen tanítani, a bölcséket pedig nem. A talmud ezt éreztette, azt mondja, hogy a bibliánál a mondat tagozásáért (pisszuk teáimim) jár a díj, nem pedig a szövegért. A bibliai szöveg minden kétséget kizárólag a szavak helyes fűzé-sével adatott, hisz különben nem lett volna értelme. „En (Isten) ingyen adtam a Tórát, nektek is ingyen kell adni.“ Ennek csak ugy van értelme, hogy a bibliát érthetően kell ingyen tanítani. Ezért azt gondolom, hogy a díjazás tekintetében statuált külön-b-ségnek a biblia és a talmud között, történelmi oka van. A biblia tanítását a pap ősidők óta díjért végezte. Ez a gyakorlat meg-maradt. Mikor az írástudók szent lelkesedésben kimondták az ingyentanítás elvét, csak a hagyománynál (talmudnál) tudták keresztül vinni, amely mögött nem volt meggyőzködött régi gyakorlat, a biblia tanítás díjára pedig kerestek egy külön megoko-lást, mellyel különben a talmudtanítás díjazását is megokolták volna. Ezt is a helyes szófűzéssel kellett tanítani. Az egyipt. kép: Isis a Horos-gyermekekkel, mondja Engelhardt, mai napig hatékony (58—59). Az írás rendszeren balról jobbra halad, szépség okából azonban meg is fordítják, sőt függőlegesen is írják (76). A héber írás megmaradt a rendszer szokásnál. Az egyiptomiak, mondja Hero-dotos, a legnagyobb történetismerők (79). A zsidókról ezt több joggal mondhatta volna. Kár, hogy Palesztinát nem utazta be.

A 84. lapon kezdődik a Babilóniáról szóló rész. A bevezet-sében szól a zsidókról, hangsúlyozva, hogy az antik előázsiai kultúra „a zsidókban oly szellemet teremtett, amely jelen lényünk képéből ki nem törölhető“.

Babilónia jogállam volt. Egész Előázsia a babiloni jog be-folyása alá került, a biblia is (119). Meglepőbb nézetem szerint, hogy a talmud sokat örözött meg ebből a jogból, csak nincs még rendszeres összehasonlítással kimutatva. A szerződés neve *Giitur* (= get) a talmudban élt, mielőtt az ékíratokban felfedezték. Hammurabi egyik tétele így szól: „Ha valaki feleséget vesz, de nem köt vele szerződést, az az asszony nem felesége“ (120). 2000 év múlva ez a tétel a zsidóknál így szól: „Ketuba nélkül egy napig sem szabad a feleséggel élni“.

A munka nagyobb fele Palesztináról szól (134—272), először Izraelről (134—229), azután a zsidóságról (230—272). Az előbbiben nagy tér jut „a monotheizmus kiképzésének“. A zsidóság — G. szerint — Babilóniában keletkezett, zsidóság alatti az eszmei val-lásos tartalmai érte (235). Következik a zsidó állam és nép rövid története. Nagyjában helyes, csak itt-ott mutatkozik elígyoltság vagy hiba. Nem Sammaj, hanem Hillel mondása: Mi neked nem tetszik,

ne tedd másnak (268). A könyv ezzel a mondattal végződik: „Die Juden haben sich mit und durch ihren Ritus unter ungünstigsten Bedingungen über zwei Jahrtausende lang als über die Erde verstreute Glaubensgemeinschaft gehalten. So sind sie der stärkste Beweis für die kulturgestaltende Kraft nur geistiger Bindung“.

Budapest.

Dr. Blau Lajos,

Zsidó klasszikusok.

Schiff James, a newyorki filantróp és Mecenás 150.000 dollárt adományozott, hogy a héber klasszikusokból sorozatot adjanak ki. A szaktudósokból álló bizottság 25 kötetbe állapította meg a „Jewish Classics” számát, mivel a fenti összegből többre nem telik. Eddig öt mű látott napvilágot. Az első 1925-ben, amely szemelvényeket tartalmaz Salamon ibn Gabiroltól, melynek héber szövegét Davidson J., a középkori héber költészet nagy ismerője szerkesztette meg, az angol átköltést pedig Zangwill I., a nagy író végezte. A második kötet, amely 1924-ban jelent meg, Juda Halevi verseiből ad szemelvényt, melyet Brody H., a középkori héber költészet másik nagy ismerője (több nincs is) állított össze és Salamon Nina asszony fordított. A harmadik és negyedik kötet (1926) Abrahams J. műve, amely az intő erkölcsi végrendeleteket állítja össze eredetiben és angol fordításban. 23 darabból áll és sok szó fér hozzá, de itt csupán az utolsó kiadványról szólunk, melynek címe: The Treatise Taanit of the Babylonian Talmud critically edited by Henry Malter, Philadelphia 1928, 482 lap. The Jewish Publication Society of America.

A Taanit traktátust néhai Schechter S. ajánlotta, mivel sok benne az agáda, historia és folklóre. Hogy a misnát és talmudot együvé vettek, azért történt, hogy a talmudról, mint egészről kapjon az olvasó képet. Az olvasóra való tekintettel nem lehetett törvénytartalmu traktátust pl. Makkót választani, noha ez hitebb képviselője a talmudnak, melynek a klasszicitást épen a *Haláka* adta meg. A 17. század óta iskolákban az agádikus traktátusokat sok helyen nem is adták elő — agada sunt non leguntur. És mégis csak helyeselni lehet a választást. Megilla traktátus is tekintetbe jöhetne, ha még egynek kiadására kerülne sor.

Minden klasszikus műnél a kiadások egyre jobbak lesznek és a legjobb az utolsó. A talmudnál megfordítva van, egyre rosszabbak lesznek, a legrosszabb az utolsó és a legjobb az első. Ennek az az oka, hogy a kiadás tisztára a kiadó üzlete és nem tudósoknak a munkája. A nyomda elővesz egy kinyomott példányt, ezt kinyomja hibáival együtt és természetesen újakkal szaporítja. Ennek elkerülése végett az editio princeps nyomatta le Gold-

schmied L. ismert német talmudfordításában. Azonban ez sem volt olyan kritikai kiadás, mint az Aldus Manutius görög és latin klasszikusoké, habár még kéziratból folyt és szintén Velencében Bomberg által lett kibocsátva. Az elvadult szövegen segíteni akart Rabinowitz „*Variae Lectiones*” c. ismert 16 kötetre rugó művével, melynek befejezésében megakadályozta korai, 43 éves korában bekövetkezett halála. Ez a csonka gyűjtemény segédeszköz, de még nem kiadás. Ehez az összes talmudtraktátusokra létező összes kéziratok, régi kiadások és más művek, melyekben a talmud idézve van, összehasonlítása és mérlegelése szükséges, oly munka, melyhez egy külön Akadémia sem volna elegendő. Kételkedem abban, hogy a jelenkor képes volna egy kritikai talmudkiadást létrehozni. Még egy héber bibliakiadást sem képes megalkotni, noha az „Ó-Testamentomnak” sok száz egyetemi tanszéke van.

Malter vállalkozott arra, hogy a reá bízott aránylag kis traktátusból kritikai edíciót eszközöl. Hozzáértéssel és az igazi tudás lelkiismeretességével végezte munkáját. Kikutatta és felhasználta az összes még létező kéziratokat, a régi talmud kiadásokat és egyéb nyomtatványokat. A kéziratok száma 16, melyekhez az edíció princeps, mint kézirati értékkel bírók járulnak. A kéziratokban egymáshoz való viszonyt, *filidciót*, Malter saját bevallása szerint (XXXVII) nem fedezte fel és így nem csoportosíthatja szokásos módon a kéziratokat. Kiadása ez okból eklektikus. Kérdés azonban, hogy az egész talmud vagy legalább több traktátus vizsgálatánál nem mutatkoznának-e bizonyos csoportok? Ami a jelen apparátussal elérhető volt, azt Malter megcsinálta. A külön héber kiadásban, melyet az amerikai *Zsidó Tudományos Akadémia* fog közölni az „*Editio maior*”-ban az elhunyt szerző részletesen számolt be minden pontról, amit a kisebb kiadás bevezetésében csak általánosságban jelzett. Azért ez a bevezetés is nagyon tanulságos.

A jelen kiadásnak sok előnye van, melyek között első helyen áll az, hogy a párhuzamos helyek sokkal teljesebbek, mint a járatos szövegeknél. Nemcsak a talmud, hanem az összes régi midrasok is bevonattak (XXXVII). Ennél az agadával telt traktátusnál ez kétszeresen fontos. Másik előnye, hogy a rövidítések teljesen kiküszöböltettek, csupán a π mint a tetragrammaton és az *etc.* két rövidítése hagyattak meg (XXXIX). Harmadik előnye, hogy a szöveg értelmi szakaszok szerint tagolva van, körülbelül úgy, mint Friedmann midraskiadásaiban, pl. a *Mechiltában*. Interpunkció azonban nincs, amit csak helyeselni lehet, mivel ezzel idegen elem került volna a szövegbe. Nagy előny továbbá a világos szép nyomás, a gyönyörű technikai kiállítás, a kezelhető formátum, a sorok számozása és egyebek, melyek mind a klasszikusok gyémánt kiadásaira emlékeztetnek.

Héber szövegeknél van egy igen régi korra visszamenő nehéz-

ség, amely már a bibliában is mutatkozott, és ez a *matres lectionis* kérdése. Vokálisok a sémi ábécében nem lévén, már korán beállott az az i. e. betűknek ennek pótlására való felhasználása. Ugyanazt a szót lehet pl. vavval írni vagy anélkül. A maszóra a bibliai szövegnél megállapította a *מלא וחרר* egyenként és egyetemlegesen, a többi héber szövegnél az egyesek tetszésétől függött, hogy plene vagy defective akar-e írni. A tendencia az olvasó jegyek használása felé hajlott, egyre több *mater lectionis* került a szavakba, habár sohasem annyi, mint pl. a mandäus szövegekbe, melyek a bab. talmud hazájában vele körülbelül egy időben íratnak. A hajlam azonban a gáónoknál is megvolt, mit pl. a Harkavy által kiadott gáoni responzumok eklatánsan mutatnak. A *matres lectionis* kérdése tárgyalva van XLI–XLIII. lapon, Malter a lehető kiküszöbölésre határozta el magát, mire jelenleg sok héber író saját írásaiban is hajlamot mutat. Nézetem szerint ez az eljárás egyfelől nem felel meg, mint már az említett példa mutatja, a mult szokásának és másfelől megnehezíti az olvasást. Hiszen ép ez okból szaporodtak el a vokálist jelző betűk. Hogy a kéziratokban is önkény uralkodik, csak azt mutatja, hogy nem volt megállapodott rendszer a mértékre nézve, de nem azt, hogy nem használtattak. Nem hiszem, hogy volna akár kézíratos, akár nyomtatott szöveg, melyben oly kevés vokális jegy van, mint a Malter szövegében.

A nyomás korrekt, sajtóhibát csupán hármalt találtam: 232 *אמר*-ban nincs helyén egy vav; 698 kiesett egy ;; 149.15 *בנפ* végére kell egy jod. A magyarázatok az Ed-maior számára tartattak fenn, az a kevés, amit már a jelen kiadásban a közérthetőség kedvéért adni kellett, helyes. Erre nézve csupán pár megjegyzésem van.

Taanit 5a végén közölve van Nachman b. Jicchak kérdése Jicchakhoz Jeremiás. 2, 13-ra: „Két rosszat cselekedett, 22-öt nem cselekedett vagy 22-öt (Isten) elengedett?” Aruch sub v. *אשר* (Kohut VI. 324) úgy magyarázza, hogy Jeremiás itt, vagy Ezekiel 22. fej. 24 bűnt sorol fel. Rási 24-et (nem 22-öt) olvas és Ezekielre gondol, némelyek nevében hozott magyarázat szerint, a biblia 24 könyvéről volna szó. Lev. 3. 34 felsorolja a 24 bűnt, melyet ezenkívül említ. Ex. 2. 45 végén 22 bűn van említve, melyeket Isten megbocsátott. Eszerint a mi szövegünkben a 22-es szám lesz az eredeti olvasat, amely R. Chananél és másoknál is található. Az agáda értelme e szerint az volna: Két bűnt nem bocsát meg Isten és 22-öt megbocsát? Mert Izráel összesen 24-et követett el Ezekiel vagy Jeremiás felsorolása szerint. A felelet, melyet Jicchak Jóchanan nevében ad: „Oly bűn, mely kettőnek számít, t. i. a bálványimádás”, azt akarja mondani, hogy csak egy bűnről lévén szó, a 2-es szám nem zárja ki a többi bűnt. Ex. r. idézett helyén a két bűnt a tizparancsolat első két parancsolatára vonatkoztatja:

לך, *אנכי ולא יהיה לך*, míg Taanitban másképp van a kettő megokolva. Ha tehát a számokat *stricte* vesszük, a 22-es olvasat a helyes. Miért csak az, hiszen van még más 22? Az Aruch végül azt mondja, hogy 24 csak tulzott szám (*נמא*) és csak annyit jelent, hogy sok. Nézetem szerint a 22 nem más, mint a 2 nagyítása: Csak 2 bűnt követtek el és nem 22-öt? Olyan konstrukció, mint pl. ha 8-nál azt mondanák: Miért csak 8 és nem 88? Szóval a 2 mint egyes és mint tizes szám. (Malter kiadása 28. lap. Agadánk Bachernél P II 197).

42,12 (= Taanit 7 a lent) *כו* szó csak sajtóhiba lehet. Talán valamelyik szövegben *כח* áll, e szerint *כחא כורא* (=mely korszoba tegyék) hangzása a kérdés. Malter fordításában azonban „korszó” nincsen. 58, (= 8 b) a héber szövegben megvan a Jóchanan 5-tételét jelző mnemonikon (*פסוק*), de sem a fordításban, sem a jegyzetben nincs ennek nyoma. Egyébiránt azt hiszem, hogy az utolsó szó hibás és olvasandó *פרינס*, mivel Jóchanan 5-ik mondásának ez a jellemző szava. A hiba keletkezéséhez hozzájárult az, hogy Jóchanan mondásához a talmud kérdést fűz egy barajtából, melyben a *פרינס* szó szerepel. De lehet, hogy csak a *ה* esett ki, a járatos talmudi szövegben hibás *מעשה* szó is, amely a margón *מעשה*-re van helyesbítve.

A barajta (Taanit 16 b. Malter 115) azt mondja, hogy a szentélyben a nép a benedikciókra nem felelt Amen-nel, hanem *ויברכו שם כבוד מלכותו* el. Bizonyítékul szolgál Neh. 9, 5 *ויברכו שם כבוד ונו*. A kommentátorok, melyekre 115. l., 250. j. utal, Malter szerint nem adnak kielégítő magyarázatot. Foglalkoztunk ezzel a kérdéssel folyóiratunkban IX. 1895, 205 és 262, továbbá Revue XXXI, 1895, 188–9 és XXXV, 1897, 21 és azért itt csak röviden jegyezzük meg, hogy a tetragrammatont Móz. V, 28. 58 és Ben Szira 48. 17 *השם הנכבד* kitétellel jelölik. Nehemiás 9, 5 a leviták felszólítják a népet: Keljetek fel és dicsérjétek az Örökkévalót a ti Istentekeket (*ה' אלהינו*) stb. és a nép dicsérte *dicsőséged nevé*t (*שם כבוד*). Ez ugyanaz, mint *השם הנכבד*. A folytatásban Nehemiásban az áll: Te Örökkévaló teremtetted az eget stb. és a földet, az a részlet, amely a mindennapi imába is fel van véve. Ez annyit jelent, hogy Isten a világ uralkodója. Az *אלהים* tartalma *מלך העולם*. A *בשכימוליו* körülírása az *אלהים*-nek. Minthogy a két istennévvel lett a nép felszólítva a *שמע ישראל* által, egyetértésének a *בשכימוליו*-el adott kifejezést: *אלהים = אלה = שם כבוד* = *מלכות*. Minthogy Nehemiásban *אלהים*-val feleltek, ebből a talmud azt következtette, hogy ezt a kitételt csak a szentélyben használhatják, mivel az ott leirt eseményt a szentélyben lefolytatták. Másnak nem is vehette, mivel zsinagógáról nincs még szó és mivel leviták olvasták a tórárt és szólították meg a népet. Ugy gondolom, hogy ezzel a talmudi hely kielégítő értelmet nyer.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

IRODALMI SZEMLE.

Lesonénu. Negyedéves folyóirat. Jeruzsálem. Szerkesztik: A. Zifroni és A. Abnoni.

Ennek a folyóiratnak célja, hogy a héber nyelvet tökéletesítse. A legújabb füzet a 2. évf. 2. száma 5 cikket közöl a nyelvtudomány köréből *Jalon*, *Zlotnik*, *Jabin*, *Haz-Záháb* és *Reubéni* tollából, melyek az igékről szólnak, valamint a palesztinai növények neveiről. A második csoport a héber nyelv bővítéséhez tesz javaslatokat. Különösen jelentős Rivalski cikke a palesztinai héber nyelv egyes hibáiról. Végül következnek bírálatok és észrevételek. Igen hasznos folyóirat.

*

Ludwig Lewisohn. Az örök sziget (The Island within). Budapest, (1929). 320 lap. Szöllösi Zsigmond kiadása.

Regényekről e helyen nem szoktunk referálni, a jelen műnél kivételt teszünk, mivel nem annyira regény mint inkább korpék. A szerző képet fest az amerikai zsidók életéről, főképp társadalmi helyzetéről. Tudva volt eddig is, hogy a társadalmi emancipáció az Egyesült Államokban sem teljes, noha a politikai egyenjogúsítás (1786) kerekén 150 esztendő, de hogy ekkora az elkülönödés mégis meglepő. A zsidók mindent megtettek, úgy hogy tenni már semmi sincs hátra és mégis... A körében 1830 óta bevándorolt orosz-lengyel amerikai zsidók csakhamar feladták a zsidó vallásos életmódot, mind százszázalékos amerikaiak akarnak lenni, ilyeneknek vallják magukat. A háboruban a legnagyobb vér- és pénzáldozatokat hozták, a nemzsidó kulturális és humanitárius intézményeket aránytalan bőkezűséggel támogatják, de azért mégis másodrendű embereket látnak bennük. A veszedelmes méreteket öltött vegyes házasság sem változtatott a hagyományos helyzeten. Ezt az állapotot mutatja be a regényíró a legkülönfélébb vonatkozásokban. Még ha feltesszük is, hogy a szerző túlzott, akkor is sötét kép marad. Mindebből a szerző azt a tanulságot vonja le, hogy az amerikai zsidók maradjanak meg egymásközt. Az idegenkedést nem a valláskülönbözőség szűli, hisz rabbik keresztény templomokban is szónokolnak és vice versa. Úgy látszik, hogy a faji gőg a főbűnös, amely egyébiránt bevándorolt irek, olaszok, németek, magyarok stb. ellen is megnyilatkozik, habár csekélyebb mértékben. Azt mondja a talmud, hogy a szabadjára eresztett vész nem ismer különbséget.

*

Loewe H. Jüdisches Bibliothekswesen im Lande Israel, Jerusalem 1922, 66 l. 8°.

Lelkes szavakkal propagálja Loewe a szentföldi könyvtárak ügyét. Első helyen áll természetesen az egyetemi könyvtár, amely egyuttal a nemzeti könyvtár is, amíg elegendő könyvvállomány lesz mindegyik számára külön. A 16 fejezetből álló írat a palesztinai könyvtárügy multjáról is ad felvilágosítást. Az ideál oly könyvtár, amelyen alig van másol. Sokat markol, hogy legalább keveset szorítson. Reméljük, hogy sikerül Jeruzsálemben a szentföldre vonatkozó minden irodalmat összegyűjteni. Ez volna az első „Palesztina-könyvtár”, amelynek nincsen párja. Ez elérhető, a többi legfeljebb megközelíthető. Könyvtáremlék még nincs, ami nagy baj. Ehez is idő kell, különösen azért is, mert a palesztinai állam a kulturintézményekre nem ad pénzt, úgy hogy mindent a magánadakozásnak kell összehozni. Ez pedig tulságos sok oldalról van igénybevéve palesztinai célokra. Reméljük a legjobbbat. Könyvadományokat a jeruzsálemi egyetemi könyvtár számára átveszek, de beküldés előtt be kell jelenteni és a feleletet bevárni. Csak kifogástalan példányok jöhetnek tekintetbe.

*

Bartholomae Chr. Die Frau im Sasanidischen Recht, Heidelberg, 1924. 20. l. 8°.

Ez a heidelbergi tudományos Akadémia alapítási ünnepén tartott beszéd zsidó szempontból azért feletté érdekes, mert arra a korra és arra a birodalomra vonatkozik, amely korban és amely birodalom kebelében a babilóniai talmud keletkezett. A sasanida jogról eddig nem tudtak semmit, Bartholomae az első, aki vele foglalkozik. A jelen füzetben kívül, közrebocsátott más önt, melyeket később fogunk ismertetni. A kérdés az: volt-e a sasanida jognak befolyása a talmudi jogra és megfordítva! A talmud említi perzsa jogi tételeket, ami valószínűvé teszi a kölcsönhatást. De állítani csak a tények alapján lehet. Igaz, hogy a zsidó tömegek Babilóniában éltek és belső ügyeikre autonómiával bírtak, az uralkodó nép mindamellett befolyásolhatta őket. A talmudi jog tanulmányozásához egészen új és jelentős segédforrás. Ennyit most röviden. Ami a jelen füzetet illeti, érdekel az, amit a 6. lapon olvasunk, hogy t. i. nem volt kodifikált jog. Ezután Bartholomae így folytatja:

„Wohl aber hat man, und anscheinend schon frühzeitig, für verschiedene Zweige des Rechts private, vielleicht auch antiche Zusammenstellungen dessen gehabt, nach den Entscheidungen der Gerichtshöfe als dermalen geltendes Recht anzusehen war. Auch ist es nicht zweifelhaft, dass eine ausgedehnte wissenschaftliche

Rechtsliteratur vorhanden war. Die Rechtsgelehrten haben über komplizierte Rechtsfälle — und zwar nicht nur über wirklich vorgekommene, sondern auch über ausgedachte — in Wort und Schrift eifrigst disputiert; auch die Prozessvalien spielten dabei eine Rolle. Ein Auszug nun aus dieser umfangreichen, über lange Zeiträume sich erstreckenden Literatur liegt eben in jenem Rechtsbuch (Farrocks, Das Buch der 1000 richterlichen Entscheidungen) vor. Der Kompilator, der sich persönlich fast durchaus im Hintergrund hält, hat aus dem ihm vorliegenden Material ohne erkennbare Grundsätze ausgezogen, was ihm gerade wichtig erschien, gleichviel ob es älterer oder jüngerer Zeit, ob es dieser oder jener Schule angehörte. So kommt es, dass sich die mitgeteilten Entscheidungen gar oft widersprechen, ohne dass der Verfasser des Gewähr wird, oder sich dazu äussert; auch Wiederholungen sind ihm mehrfach untergelaufen.“ A talmudban is vannak ismétlések, kigondolt jogesetek (Ibbajóth), különböző korokból eredő vélemények és ellenvélemények, ellenmondások, a szerkesztő háttérben marad, ellenmondások, különféle iskolák (Szúra, Nahardea, Pumbedita stb.) s egyebek. És mégsem a talmudhoz analógia, hanem „Deciziók“-hoz (פסקי דין יחידים), ki talán a perzsa birodalom végén szerkesztette művét. Ez bírói ítéletek gyűjteménye. Először dolgozatban kell a kérdést tárgyalni. A házassági jogról keveset találunk e füzetben. A leány 16 éves korban, a fiatal ember 20 éves korban házasodott (10), a zsidóknál 12—13 ill. 18 éves korban. A perzsáknál a szaszanida korban többnejűség meg volt engedve, a *parszik* a jelenkorban monogámiában élnek (12). Egészen áll a zsidókról is. Volt főfeleség és mellékfeleség (u. o.). Joga volt a férjnek, hogy feleségét bizonyos esetekben bizonyos időre másnak adja oda és az idő leteltével visszavegye (14). Ez zsidó jog szerint tilos. Sőt asszonycsere is lehetséges volt (15) és érthető Mazdak időleges sikere az asszonyok közössége tanának tekintetében és az is, hogy a zsidók voltak legnagyobb ellenségei. Válás meg volt engedve (18.)

*

Die Papyri als Zeugen antiker Kultur. Zugleich ein Führer durch die Papyrusausstellung im Neuen Museum zu Berlin. Herausgegeben vom Generaldirektor der Staatlichen Museen zu Berlin, 1925.

Ez a 88 lapos füzet világos leírása a kiállított hieroglif, hieratikus, demotikus, arameus, görög és héber papirusoknak, melyek mind Egiptomban találtak. Zsidó szempontból az első két csoportot kivéve valamennyi többé-kevésbé érdekes, amint már a következő észrevételekből kitűnik. A 9. lapon látható egy összegyűjtött lepecsételt okmány. Körül van kötve és három tanu

nyomja rá pecsétjét a fonalakra, hogy ne lehessen kinyitni a pecsétek feltörése nélkül, vagyis, hogy az okmány ne lehessen meghamisítható. A tartalomról úgy vettek tudomást, hogy a szöveget még egyszer leírták és ezt nyitva hagyták. Ez az, ami Jeremiásnál (32. fej.) a *lepecsételt és a nyílt okmány*. A régiéknél több tanu kellett, azért a „bekötött okmány“-hoz (שטר מקשר) legalább három tanu kellett. A tradíció hatalmát láthatjuk ebben a szokásban. Ugyanis nem látható be, hogy milyen más oka legyen annak, hogy minden okmánynál és általában jogi ügyletnél elegendő két tanu, a bekötött okmánynál pedig három. Rendesen pedig öt volt. A 24. lapon képen van bemutatva a bölcs Imhotep, amint két kezében tartott tekercsből olvas. Az egiptomiak a legjamborabb nép volt, „so durchdrang doch hier eine religiöse Stimmung das ganze Leben“ (24. lap). Ez az ókori zsidó népről is mondható, sőt a jelenkori zsidóság széles köreiről is. Az ókori egiptomi irodalom jórészt vallásos tartalmu (26). Ez fokozottan áll az ókori zsidó irodalomról, amely elbeszélő részeiben is vallásos eszmékkel van átszőve. A 30. lapon van szó az aram és a csekély számu és aránylag késői korból eredő papiruszokról. Egiptomi pap válólevele 513-ból (ante) egiptomi nyelven (50). Pap. 11326 (56. lap) földeladásról szóló okmány. Minden tanu ismétli az egész okmány tartalmát, 5 tanu 5-ször, azonfelül duplán van kiállítva, a szöveg tehát 10-szer áll a tekercsen. A „get mekussar“ a járatos magyarázat szerint úgy értendő, hogy minden sort egy-egy tanu ír alá és minden sort levárnak. Ennek nincs célja. Talán onnan ered, hogy eredetileg az egész okmányt mindig egy-egy tanu írta alá és azután összevarrták. Az okmány kitételei egyeznek az aram okmányokkal. Pl. „szívem ki van elégítve“; „a tied az“. Továbbá a szomszéd földek mint határok meg vannak jelölve, mint az aram okmányban. Jót áll az eladó esetleges támadások ellen, a vevő minden az eladott földdarabra vonatkozó okmány. Az okmány 265/64. évből (ante) való. A legtöbb irodalmi papirusz Homeros (63). A talmud nem is ismer más görög könyvet. A legrégibb görög papirusz házassági szerződés, melyet egy katonatiszt kötött 310-ben (ante) Elefántinében, ahol a zsidó katonai telep volt azelőtt. Ugy látszik görög katonaság lépett a helyére.

*

Beihefte zum „Alten Orient“. Ezen cím alatt jelentős gyűjtemény indult meg Schubart W. ismert papyrologus szerkesztésében. Eddig 5 füzet látott napvilágot, ami 1924—1925. évre elég szép eredmény. Itt röviden bemutatunk hármat, egyet ugyan-ezen a helyen máshol ismertettünk, (Hopfner, Orient und Grie-

chische Philosophie), a másíknál pedig csak a címet említjük: *Weber, Der Prophet und sein Gott. Eine Studie zur vierten Ekloge Vergils*, (3. Heft, 1925).

Az első füzetet *Koster A.* írta: „Schiffahrt und Handelsverkehr des östlichen Mittelmeeres im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.“. Leipzig, 1924 (38. 1. és 4. tábla). Ebben az van bebizonyítva, hogy az első hajókat az egyiptomiak járták és a föníciaiak csak őket követték. Salamon király Fáraó véje volt. Vajjon nem volt-e hajókereskedelmére befolyással az a rokoni kapcsolat. A föníciaiak az egyiptomiaknak épügy szállítottak cedrus fát, mint Dávidnak és Salomonnak.

*

A második füzet: „Römisch. Politik in Ägypten; melynek szerzője **J. Vogt** (39 l. 55 képpel), Leipzig, 1924.

Egyiptom a római császárok tulajdona volt és Róma magtárává tették meg. Vogt az alexandriai érmekből vonja le az egyes császárok politikáját. Ágáda. Néhány észrevétel. Egyiptomban voltak jogi status szerint: rómaiak, alexandriaiak, egyiptomiak, stb. Ez utóbbiak jobbágyok voltak. A római imperium a néprétegeket távol tartotta egymástól, ha mégis összeházasodtak a gyermek az alacsonyabb rendűt követte („allgemeine Bestimmung, dass Kinder aus Mittelehen der schlechteren Hand folgen“ 9 lap). Ez teljesen azonos a talmudi szabállyal: הולד הולד אחר הבעל (Kiddusin 66 b). Mint látjuk, általános keleti felfogás volt, nemcsak római politika. A rómaiak Egyiptomban a valláspolitikában új utakat jártak. „Es war nicht nur fiskalisches Interesse, was sie veranlasste, die Religion dieses Landes zu ihrer eigenen zu machen, sondern die Erkenntnis, dass in Ägypten die Religion alles bedeutet.“ (14). Ez volt a helyzet a szentföldön is, itt nem koncedáltak a rómaiak annyit, mint Egyiptomban, bár itt is türelmet gyakoroltak. Az egyiptomi nép készséggel szolgált és tisztelte a császárt, csak egyet követelt: vallási nézeteinek és szokásainak elismerését és védelmét (16). Szórol szóra áll a zsidó népről is, a császárnak istenként való imáadását kivéve. Vespasian 69 július 1-én az Alexandriában állomásozó légiónak kiáltották ki császárnak a zsidó Tiberius Julius Alexander prefektus biztatására (22).

*

Wellhausen J., Die Pharisäer und Sadduzäer. Eine Untersuchung zur inneren jüdischen Geschichte. 2. unveränderte Auflage. Hannover, 1924, 164 l.

Geiger Ábrahám az „Urschrift“-ben először fejezte ki azt a gondolatot, hogy a farizeusok voltak a demokraták és a szaddu-

ceusok az arisztokraták, az előbbieket voltak a reform és az utóbbiak a konzervatívizmus emberei. Ez új és meglepő felfogás volt, melyet a keresztény teológia semmiképp sem fogadhatott el, ellenkezett a rég meggyökeresedett nézettel. A jelen mű ösztönzést nyert Geiger említett és későbbi dolgozataiból, a farizeusok szerepét elejétől végig kíséri és más világításban látja. A munkának nagy befolyása volt és részben még most is van és ezért az új lenyomatra szükség volt. A makkabeusok uralmáról szólva, Wellhausen azt mondja: „Die Fremdherrschaft selbst, unter der sich die früheren Verhältnisse (= Ezrától a makkabeusokig) sich ausgebildet hatten, war nicht ein Hindernis für die Entfaltung des theokratischen Lebens auf dem Grunde der Thora, sondern sie war die notwendige Voraussetzung desselben“ (93). A farizeusok politikailag neutralisok voltak, csak a Törvény, a Tóra iránt érdeklődtek (101). Wellhausen éleslátása tudós volt és helyes gondolatokat fejtett ki, a farizeusok lelkületét még sem tudta megérezni, mit több nyilatkozata mutat.

*

Spanier Arthur, Die massoratischen Akzente. Eine Darstellung des Systems nebst Beiträgen zum Verständnis ihrer Entwicklung, Berlin 1927, 143 l. (Veröffentlichungen der Akademie für die Wissenschaft des Judentums).

Az accentuációval alig foglalkoznak és nagy érdemnek kell elismerni, hogy Spanier felveszi a kutatást. Az accentusok formájáról nem szól, csak az értelmükről és fejlődésükről. Munkája a terjedelmes bevezetésen kívül 5 fejezetre és 4 pontból álló függelékre oszlik. Spanier a következő helyes nézetet vallja: „Um die Rhythmik der althebräischen Prosa und Poesie zu verstehen, dazu bedarf es einzig und allein eines gründlichen Verständnisses des Satzaccentes. Nicht aber bedarf es der metrischen Begriffe... der Satzaccent genügt vollkommen, uns den rhythmischen Gehalt nicht nur der Prosatexte, sondern auch der poetischen Stücke zu erschliessen“ (7. l.). Szóval az accentusoknak hermeneutikus céljuk van, interpunkció. Ebből nem következik, hogy nem kantilláltak, hisz ez is hozzátartozik a szöveg megértéséhez. Jóchanan ismert mondása, hogy nem szabad ének nélkül (בלא נגינה) a bibliát olvasni, amint nem szabad a misnát sem (בלא מורה), csak azt bizonyítja, hogy ez volt a rendes olvasási mód (Meg. 32a, Sp. 11). Nem zenéről van szó, hanem ünnepélyes olvasásról, az éneklő olvasás és az értelemszerinti tagolás összeesik. Nincs helyén az a kérdés, hogy az accentusok eredetüket a ritmikus előadásnak (szavalásnak) vagy a hermeneutikának (értelem szerinti tagolásnak) köszönik-e, mert a kettő együtvé tartozik. A massoroták írásjegyekkel fixirozták az élő gyakorlatot. Nem kell tehát az ellen polemi-

zolni, hogy az accentusok zenei jegyek-e (Sp. 11)? Zenei jegy oly értelemben, mint az éneklő talmudtanulás, mellyel párhuzamba van állítva. Spanier (12. l.) ezzel is argumentál, hogy a biblián kívül (misna, egyéb iratok) is használták az accentusokat, ami nem lett volna lehetséges, ha zenei jegyek lennének. Miért nem, hisz egyuttal és főképp értelmezési jegyek. Sp. részletesen tárgyalja a mondatok strukturáját az accentusok szerint. Feltűnő, hogy Büchler Adolf „Untersuchungen über die vertikalen Akzente“ c. munkáját nem említi. Érdekes, ha nem is mindenütt könnyen érthető dolgozat.

*

Kahle P. Masoreten das Westens. Mit 30 Lichtdrucktafeln, Stuttgart, 1927. 89+66+27 (héber) +30 fénynyomat.

Kahle kiadott egy munkát „Masoreten des Ostens“, ennek ellentéte a fenti cím. A nyugati maszóra, az a mi maszóránk, a keleti az a babilóniai maszorája. A cím után többet váránk, mint amennyi, egyébként nagyon becses műben található. 5 fejezetből áll, melynek címei a következők: 1. Az OT. textus receptusa és Ben Aser szövege. 2. A pontozás kezdetei Nyugaton. 3. Tiberiás maszoréái és munkájuk. 4. Régi bibliakéziratok a leningradi (pétervári) nyilvános (császári) könyvtárban. 5. Liturgiai szövegek palesztinai pontozással. Fordítással kiadva Rabin Israel. Az első fejezet közli az adatokat Ben Aser kódexéről, nem összehasonlítása a járatos szövegnek Ben Aserével, amely különben ismeretlen még akkor is, ha a kódex létezik, minthogy senkisék collationálta. Kahle ismeretes irodalmi közléseket beszél meg, nem önálló kutatásokat végez. Több új dolog van a következő fejezetekben és egészen újak a Keróbák (קריובות). Más helyen részletesebben fogunk beszámolni.

*

Gottheil R.—Worrel W. H. Fragments of the Cairo Genizah in the Freer Kollektion. New-York, 1927. XXXI+273 l. 4° (University of Michigan Studies Humanistic Series Vol. XIII.)

Freer Detroitból nagy gyűjtő volt, aki mellékesen Genizah-töredékeket is vett. Ezeket a michigani egyetem pazar kiállítású kötetben bocsátotta közre. 52 darab, melyek facsimileben és átirásban vannak közölve és magyarázatokkal ellátva. A legtöbb levél, 23 darab. Több okmány, halálhírei, liturgiai részlet, válólével, bűvész formula s egyebek. Minden darab le van fordítva és lehetőség szerint meg is van magyarázva. E helyen bírálatba nem bocsátkozunk, csak kiemelünk néhány részletet. Nem mind héber, van arab is szép számmal, melyekről nem szólnunk, nem lévén

kompetensek. Csak azt jegyezzük meg, hogy a levelek formátuma hosszukás, amilyeneknek a talmud ismeri.

A IX. szám válólével, amely 1278. kelt Fosztatban. 16 sorból áll, nem 12-ből. Benne van a *הרי את מותרת לכל אדם*, a három Jod a bizonyos szavakban és nem mutat eltéréseket a járatos formuláktól. Az egyik tanu neve után *בנחמיה* rövidítés áll. Ehez (60 l., 10. j.) a kiadó megjegyzi, hogy nem ritka és „világos, hogy valami jámbor kívánság első betűi.“ Különös megjegyzés. Ismert formula, a 25. zsoltár 13. versének akrostichonja. (Zunz, Zur Geschichte, 1845, 360. lap.) Vonatkozik a tanu atyjára. A válólével hátsó oldalán az aláírt két tanu nevük megnevezésével tanusítják, hogy előttük adta át a férj teljes válás céljából. Ez nem volt mindenütt használatos.

*

Blondheim D. S., Poèmes judeo-français du moyen age. Publiés et etudies. Paris Honoré Champion, 1927. IV. 84, 8°

Két tanulmány, melyeket a jeles romanista és zsidó tudós a Revueben és a francia Romániában tett először közzé van itt egyesítve. Eddig csak az „Élégie de Troyes“ (13. század) volt ismeretes a zsidó-francia középkori héber költészetből. Blondheim kiad még ötöt, több nem ismeretes. Alapos bevezetést és magyarázatokat fűzött hozzá. Az egyik versben héber és francia sorok váltakoznak. Ez az első tanulmány. A második tanulmány bevezetése összeállítja az összes verseket, melyek több nyelvűek, van három nyelvű is. Vannak ilyenek: német (1), arab (17 darab), aram (1), spanyol (1), görög (7), perzsa (3), provençal (6), orosz (2), török (1). Lakodalmi énekek, Van-e héber-magyar? 1400 körül az ilyen énekek ellen nyilatkozott egy catalaini tekintély, kinek szavait Blondheim 32. lap idézi: *הפסוק בשפה בשפה נפש נפש*. Az első két szó nem világos, talán olvasási hiba. 24. l. 2. jegyzet *נחמיה* = latin 13. századbeli példa a szó ilyen jelentésére. Immanuel Romi említi, hogy egy kartárs a héber, arab, latin verset irt.

*

Yellin Dávid. חקרי מקרא. Új magyarázatok a bibliához I. Jób, Jeruzsálem 1927. 106 lap 8°.

Szerző nem ad teljes kommentárt, csak észrevételeket egyes versekhez hol új mondanivalója van. Kiemeli, hogy a nehéz helyekhez van a legkevesebb megjegyzése, hol sok a magyarázat, ott kevés a megértés. Régi mondás: a nehéz vers (pószuk) mindig nehéz marad. Szerzőnk ereje a nyelvérték, jól tud nemcsak héberül, hanem arabul is, mindkettő mintegy anyanyelve. Nem kevesebb,

mint 66 héber gyöknél állapít meg új jelentést, vagy legalább új jelentésárnyalatot. A lista megvan a könyv végén. A megjegyzések jórészt nem magyarázatok, hanem inkább megvilágítások. Egyszerű észrevételek egyszerűen kifejezve. Rendesen plausibilisek, sőt meglepők. Gyakran tételezi fel szerző, hogy más bibliai könyvek befolyásolták Jób íróját. Ez lehetséges ugyan, de Yellin nincs tekintettel az egyes bibliai könyvek keletkezésének korára. Bizonyos esetekben nem befolyásról, hanem analógiáról lehet szó. Külön értekezés szól az alliterációról, amely lényegében igaz ugyan, de szerzőnek talán tulságosan éles a hallása, midőn egyes betűknél, melyek két egymás után következő szóban fordulnak elő, alliterációt hall. Hogy ezt ő maga is megengedi, nem változtat a tényen. Szép munka, melyből mindenki sokat tanulhat.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

333. szám.

K Ü T F Ő K.

Dr. Kayserling M. pesti rabbilevele és rabbiságából folyó kötelességei.

I.

925/1870. *Anstellungs-Decret für Herrn Dr. Meyer Kayserling.*

Die Pester israelitische Religionsgemeinde hat vermög Beschlussname ihrer Generalversammlung und der darauf untern 21. Juni d. J. erfolgten Abstimmung aller wahlberechtigten Gemeindemitglieder den Herrn Dr. Meyer Kayserling zum deutschen Prediger der hierort. isr. Religionsgemeinde gewählt und bestättigt. — Diese Anstellung ist vom 1. September l. J. angefangen bei pünktlichen Erfüllung der übernommenen Amtspflichten auf Lebensdauer gültig, und ist mit einem monatlich zu anticipirenden Gehalte von Fl. 2000 zwei tausend Gulden ö. W. pr. Jahr ferner einem jährl. Wohnungs Pauschale von 500 Fl. Fünfhundert Gulden, beide Valuten in ö. W. endlich mit den üblichen Amts Emolumenten wie sie für die Predigerstelle vom Vorstande fixirt sind — verbunden. — Der Wirkungskreis dieses hohen Berufes ist in der diesem Decrete beigegebenen Amts-Instruction enthalten, welche in Übereinstimmung mit dem Herrn Dr. M. Kayserling in zwei Exemplaren ausgefertigt und davon eines dem Herrn Dr. Kayserling behändigt und das andere im Gemeinde Archiv hinterlegt worden ist. Eine

Abänderung dieser Amts-Instruction kann nur von Gemeinde Ausschusse in Übereinstimmung mit Herrn Dr. Kayserling erfolgen. Bei etwaiger schwerer Verletzung der in der Amts-Instruction genau verzeichneten Amtspflichten kann nur die Generalversammlung der Gemeinde die Auflösung dieser Anstellung zum Beschlusse erheben.

Pest, 1870 am 11. September.

Lányi. Stern. Barnay.

II.

925/1870. *Amts-Instruction für Herrn Dr. Meyer Kayserling, Prediger der Gemeinde.* (Beilage zum Anstellungsdekret).

1. S. Ehrw. Herr Dr. M. Kayserling als gewählter deutscher Prediger der Gemeinde hat in seinem ganzen Streben durch Wort, Schrift und Lehre in und ausserhalb seiner Amtsthätigkeit die moralisch religiöse und geistige Veredlung seiner Gemeindemitglieder einzuwirken. In seiner Stellung und Amtirung ist derselbe seinem Amtscollegen vollkommen coordinirt und auch von einem etwa anzustellenden Ober-rabbiner nicht abhängig, er empfängt seine Weisungen direct von dem Gemeinde Vorstande.

2. Derselbe ist Mitglied des Rabinats Collegiums und fungirt daselbst mit Sitz und Stimme im Sinne des hiefür bestehenden Normativs.

3. Er ist Mitglied der rituellen und Schulsection mit einem Votum informativum, und hat alle seine diesfalls einschlägigen Wahrnehmungen und Anträge dahin zu leiten.

4. Die öffentliche Predigt im Tempel bildet den Hauptwirkungskreis seines Amtes und hat er die Pflicht in der Regel allmonatlich zwei deutsche Sabbatpredigten zu halten.

5. An Feier und Festtagen alternirt er in der Predigt mit seinem Amtscollegen nach einer von ihnen selbst zu vereinbarenden Reihenfolge. Bei nicht zu erzielender Vereinbarung entscheidet die rituelle Section der Gemeinde.

6. Bei besondere Solenitäten und Festivitäten hat Herr Dr. Kayserling über Aufforderung des Vorstandes deutsch zu predigen.

7. In Abwesenheit oder Verhinderung des Amtscollegen hat Herr Dr. Kayserling auch alle Funktionen des Erstern in und ausser dem Gotteshause zu versehen.

8. Trauungen, Leichenreden und überhaupt alle ähnliche Funktionen dürfen nur gegen Lizenz des Vorstandes vorgenommen werden, sei es im Tempel oder ausserhalb desselben. — Die Trauungsfunk-

tionen werden im Gemeindegeseccretariate unter den beiden Predigern im Sinne des bestehenden Normativs vertheilt und angewiesen.

9. Allen Aufforderungen des Vorstandes wegen deutscher Ansprache bei Repraesentationen, wegen Anwohnung von Conferenzen und Berathungen im Interesse der Religion und der Gemeinde hat Herr Dr. Kayserling Folge zu geben.

10. Den zweiten Hauptgegenstand seines Wirkungskreises bildet die Leitung und Überwachung des Religions Unterrichtes sowol in als ausserhalb der Gemeindegesecculen im Einvernehmen mit seinen Amtscollegen, und nach der hiefür von der Schulsection der Gemeinde zu treffenden Bestimmungen — und wird in dieser Beziehung von der hohen wissenschaftlichen Bildung und von dem Berufseifer des Herrn Dr. Kayserling die thätigste Mitwirkung erwartet.

Diese Instruction ist in einem Exemplare mit Unterschrift Sr. Ehrw. des Herrn Dr. Kayserling im Gemeinde Archiv hinterlegt, ein anderes mit Unterschrift des Gemeinde Vorstandes dem Herrn Dr. M. Kayserling zur Darnachachtung behändigt worden.

Pesth, am 11. Sept. 1870.

Die vorstehende Amts-Instructionen genehmige ich vollkommen, und gelobe die treue Erfüllung der für mich in derselben enthaltenen Verpflichtungen.

Pesth, Datum ut supra.

Dr. M. Kayserling
Gemeinde Prediger.

A Pesti Izr. Hitköztség levéltárából közli:

Budapest.

Dr. Weisz Miksa.

Neuwald Illés utódai könyvnyomda, Budapest, VIII., Üllői-ut 48.

Felelős kiadó: **Dr. Blau Lajos.**

TUDOMÁNY.

Achikar.

Az ókori kelet irodalmának egyik legérdekesebb maradványa az Achikar-regény. A regénybe szőtt bölcsmondások és mesék növelik a munka irodalomtörténeti értékét. Az Achikar mű azért is megérdemli a fokozottabb érdeklődést, mert azon kevés számú irodalmi alkotások közé tartozik, amelyeknek számos későbbi változata mellett egyik ősi típusát is ismerjük az elephantinei zsidó kolónia arameus nyelvű, e század elején kiadott irattárából.¹ Így tehát az irodalomtörténeti kutatásnál egy közel két és fél ezer éves kéziratra támaszkodhatunk.

Midőn a papyrus lelet napvilágra jutott, ennek a kérdésnek már hatalmas irodalma volt. Nem akarok foglalkozni ezeknek a kutatásoknak megbeszélésével, mert ezek az arameus papyrus változat megismerése által nagyobb részben tárgytalanokká váltak.

A problémák egész tömege fűződik az Achikar regényhez. Ezek megoldásához több-kevesebb felkészültséggel német, angol, francia nyelven igen sokan hozzáálltak.² Elfogadható,

¹ Teljes kiadásuk: *Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen Militär-Kolonie zu Elephantine. Altorientalische Sprachdenkmäler des 5. Jahrhunderts vor Chr. Bearbeitet von Eduard Sachau. Leipzig, 1911.*

² A következő rövidítéseket használom:

Cowley = Cowley, A., *Aramaic papyri of the fifth century b. C.* Oxford, 1923.

Harris = F. C. Conybeare, J. Rendel Harris, Agnes Smith Lewis., *The Story of Ahikar from the Aramaic, Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopic, Old-turkish, Greek and Slavonic versions. Second Edition. Cambridge, 1913.*

Meissner = Meissner B., *Das Märchen vom weisen Achikar.* Leipzig, 1917.

Nau = Nau, Fr., *Histoire et sagesse d'Ahikar l'assyrien.* Paris, 1909.

végleges megoldáshoz nem jutottak és nem is juthattak el, mert olyan nagy időbeli és nyelvbéli különbség választja el egymástól a szöveg változatait és a könyvünkre utaló irodalmi adatokat, hogy minden kutatás csak közelebb hozhatja a kérdést a megoldáshoz, de le nem zárhatja.

Dolgozatom célja egységesen megbeszélni a tárgyat, belevonva a tárgyalásba olyan szövegeket is, melyek témánk eddigi kutatásainál még nem állottak rendelkezésre. Megbeszélem az Achikar-regénynek eddig nem ismert, tudományosan még nem tárgyalt verzióját, a vulgáris-arab-zsidó változatot, amelyet a Rabbiképző Intézet könyvtárában találtam.³

Mielőtt a kérdések tárgyalásába kezdenék, ismertetni fogom a legtöbbet tárgyalt változat tartalmát, áttekintést nyújtok a szövegekről és a könyvünkre vonatkozó utalásokról, csak általánosságban foglalkozom az Achikar-regénynek a hasonló tárgyú irodalomhoz való viszonyával, kapcsolataival és érintkezési pontjaival, mert ezeknek éppen könyvünk anyagánál fogva nincsen nagyobb jelentőségük.⁴

Az ilyen egymástól eltérő változatokban reánkmaradt műnél, mint az Achikar-regény, amelynek első ismert szövegezés közel két és félezer éves papyrus alakjában ismeretes, az utolsó verziója pedig alig néhány évtizede keletkezhetett és a változatok tartalmilag is annyira eltérnek egymástól, szükséges lenne, hogy megállapodjunk arra nézve, hogy mit tekintünk könyvünkhöz tartozónak és mit toldaléknak. Ha az aram papyrusok között felfedezett szöveg és a vele nyelvtanilag rokonságban lévő szír változat között nem volna olyan nagy és alig áthidalható különbség, könnyű volna kritériumként azt megállapítani, hogy az az anyag, ami a papyrusokban csak ha töredékben is megvan, az az eredeti Achikar-regény anyagához tartozik, amíg a változatokban lévő egyéb anyag csak másodrendű fontosságu,

Nau, Documents = Nau Fr., Documents relatifs à Achikar. Textes syriaques. (Kiny.: a Revue de l'Orient Chrétien XXI. kötetéből). Paris, 1920.

Nöldeke = Nöldeke, Th., Untersuchungen zum Achikarroman. Berlin, 1913.

Smend = Smend, R., Alter und Herkunft des Achikarromans und sein Verhältniss zu Aesop. (Beihefte 13. der ZAW.) Giessen, 1908.

Stummer = Stummer, Fr., Der kritische Wert der altaramäischen Achikartexte aus Elephantine. Münster i. W., 1914.

Trebitsch = Trebitsch, J., Prahotepe böles mondásai. Budapest, 1918.

³ Bacher a címét közli (Z. f. H. B. VII. 151, 47), I. megjegyzésemint a Hazofeh XII. 105—108. 8. jegyzet.

⁴ V. ö. dr. Krauss Sámuel professor kiváló dolgozatával: »Achikar az aesopusi mesék őse» (Etnografia, XX. [1909] 193—202.).

azaz megbízhatóságu Achikar anyagnak tekinthető. Sajnos, azonban az a papyrusokban talált változat, amely 11 papyronon található, véleményem szerint nem egész bizonyos, hogy az Achikar-regényt, illetve az ahhoz fűződő meséket és mondásokat tartalmazza. A négy papyruslevél, amely az elbeszélő részt tartalmazza, kétségtelen kiindulási alapul szolgálhat a későbbi változatok elbeszélő részeinek egyes motívumainál. Egészen más módon kell azonban azt a hét papyrus levelet kezelniünk és elbírálnunk, amelyek különböző meséket és mondásokat tartalmaznak.

A papyrusok kiadói természetesen hozzáfűzték ezeket a négy elbeszélést tartalmazó papyrushoz. Ezt azért tették, mert egynéhány mondas az Achikar-regény későbbi változataiba beleszórt mondasokhoz hasonló gondolatot tartalmaz. Egyes kutatók leleményessége folytán sikerült néhány mondas, amely csak töredékeiben ismerhető fel a papyronon, oly módon kiegészíteni, hogy ezeket a mondasokat szintén a későbbi változatokban található közmondások párhuzamaiként lehessen tekinteni.⁵ De még így is egész sereg mese és mondas található ezekben a papyrusokban, részben épségben, részben töredékesen, hiányosan, amelyeknek párhuzamaikat semmiféle élesesű feltevéssel sem tudják a későbbi változatokban megtalálni. Figyelmen kívül hagyták azt is, hogy éppen azok a mondasok, amelyek párhuzamai a későbbi változatokban legvilágosabban felismerhetők, egész általános keleti gondolkodást visszatükröztető közmondások, amelyek bármely keleti közmondás-gyűjteményben előfordulhatnak és elő is fordulnak. Okvetlenül szem előtt kell tartani azt a lehetőséget, hogy ezek a papyrusok maradványai lehetnek egy oly hasonló tárgyú gyűjteménynek, amely valami rokonságot mutat egy feltételezhető Achikar mondas-és mesegyűjteménnyel.

Kénytelenek vagyunk tehát az összes szövegeket, amelyek Achikar címen ismeretése, tárgyunkhoz tartozónak tekinteni, anélkül azonban, hogy bebizonyítottunk tekintenők az egész anyagnak egy közös forrásmunkából való származását.

* * *

⁵ Különös buzgalommal Wensinck foglalkozott a párhuzamok keresésével »Zu den Achikarsprüche der Papyri aus Elephantine» című cikkében (O. L. Z. 1912, 49—57.).

A szir változat tartalma.

A legtöbb megbeszélés a J. R. Harris kiadásában megjelent szir verzióból indul ki, amely a cambridgei egyetem Add. 2020. számú kéziratán alapszik. Ennek a kéziratnak tartalmát akarom ismertetni. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ez a szövegváltozat áll legközelebb az Achikar regény eredeti alakjához, hanem, hogy egyik teljes és fontos változata.

Achikar, Szancherib király bölcs tanácsadója, igen gazdag. Hatvan⁶ feleségének hatvan várat építtet, csak egy gondolat bántja a bölcs vezért, hogy nincs fia, Oltárt emel és gyermekáldásért imádkozik, de égi hang tudtára adja, hogy bár eddig minden kérése teljesült, ez a vágya nem teljesülhet. Fogadja örökbe nővérének fiát, Nadant. Megfogadja az égi tanácsot, magához veszi Nadant, nyolc dajkát⁷ rendel melléje, maga tanítja bölcsességekre és tudományokra. Amikor a király megkérdi, hogy ki fogja őt bölcs tanácsokkal szolgálni, ha Achikar meghal, ez nevelt fiát, Nadant jelöli meg utódjául, mint aki okosságával és bölcsességével pótolni fogja őt. A király még Achikar életében kinevezi Nadant nevelő apja helyetteséül. Achikar bölcs mondásokkal oktatja nevelt fiát életbölcseségre. (A tanító beszéd mondásait külön közlöm.)

Nadannak nem használ a sok bölcs tanítás, mert a rábizott javakat lelkiismeretlenül prédálta. Amidőn Achikar ezt látta, elcsapta Nadant és ennek testvéröccsét, Nabuzardant bizta meg a vagyon kezelésével. A mellőzés Nadant bosszúra tüzei nagybátyja ellen. Két levelet hamisít és megcimezi azokat az asszír király két ellenségének. Az elsőt Achib⁸ ben Chamszelimhez, Perzsia és Élam királyához címzi. Ebben Achikar felszólítja, hogy levele vétele után jöjjön Asszírriába, mert most minden harc nélkül elfoglalhatja azt. A másik levelet Egyiptom királyához intézi, tudósítja ebben, hogy ha Ab hó 25-re eljön a Sasok völgyébe, kezére fogja játszani Ninivét. Mindkét levelet lepecsételte és még egy levelet irt Szancherib nevében Achikarhoz, amelyben felszólítja, hogy gyűjtson sereget, vonuljon Cíc hegyére és onnan menjen Ab hó 25-ik napján a király

⁶ A batvanas szám használata elég általános. V. ö. Enekek éneke 3, 7; 6, 8; Baba Qama 92b; Baba Bathra 91a; Szanhedrin 7a; Chullin 58b; (Ginzberg, Jewish Encyclopedia I. 287—290 s. v. Ahikar).

⁷ Rusztemnek nyolc dajkája volt (Sahname ed. Vullers, I. 226.).

⁸ A Graffin-kéziratban (Nau, Documents 28) Achis bar Szemachlím olvasatot találjuk.

elő a Sasok völgyébe. Amikor majd meglátja a királyt, tegyen úgy, mintha meg akarná támadni őt, mivelhogy Pharaó követi akkor Szancheribnél fognak tartózkodni. Nadan a két ellenség királynak címzett levelet Szancheribhez juttatta. Ez mély felháborodással értesült belőlük Achikar állítólagos árulásáról. Nadan kérte a királyt, hogy addig ne tegyen semmit az árulással, amíg saját szemével meg nem győződik az igazságról. A király beleegyezett, a jelzett napra elment a Sasok völgyébe és látta, hogy igaz, ami a levelekben állt. Nadan csellel a király táborába viszi nagybátyját, akinek a király keresetű szemrehányásokat tesz árulásáért. Achikar a meglepetéstől védekezni sem tud. A király rendeletet ad Jebuszemachnak Achikar lefejezésére. Achikar leborul a király előtt, megnyugszik ítéletében, de hangoztatja ártatlanságát. Csak annyit kíván, hogy saját házának kapujában öljék meg és temessék el. A király teljesíti ezt a kérését. Achikar hazaizen feleségének, Esfagninak, hogy Jebuszemach és kísérei részére készítsen nagy lakomát. Az asszony megteszi. Achikar pedig Jebuszemachot emlékezteti, hogy Szancherib apja, Szarhedon, halálra ítélte őt, de ő, Achikar, meg léven győződve Jebuszemach ártatlanságáról, nem hajtotta végre az ítéletet. Így maradt Jebuszemach életben. Most Jebuszemachnak vissza kell fizetnie a jótéteményt. Ez bele is egyezik és Achikar helyett a börtönben lévő szolgáját, Manziárt fejezteti le, Achikart pedig egy mély gödörbe rejtik és itt felesége titokban éllelmezi. Nadan újra hatalmába veszi nagybátyja vagyonát, rombol, pusztít és még Achikar kedvelt feleségét, Esfagnit sem kíméli.

Amint meghallotta Pharaó, Egyiptom királya, hogy Achikart megölték, nagyon megörült és egyik levelében azt követelte Szancheribtől, hogy küldjön neki egy bölcsöt, aki várat épít⁹ ég és föld között 1000 láb magasságban és minden kérdésére felelni tud. Ha az asszír király teljesíti kérését. Egyiptom három évi adóját küldi neki ajándékkul, ellenkező esetben Szancherib köteles országának három évi adóját Egyiptomnak beszolgáltatni. Asszírria királya nagyon megrémült, összehívatta tanácsát, de egyik vezére sem tudott neki tanácsot adni. Ekkor Jebuszemach megvallja, hogy annak idején nem teljesítette a király parancsát és Achikart életben hagyta.

A király megörül a jó hírnék, előhozatja Achikart rejtekéből és bocsánatot kér tőle. Achikar harminc napi pihenés után

⁹ Ez a motívum már a talmudban is megvan, Bechoroth 8b; I. Meissner 17, 3; v. ö. Humbert, Recherches sur les Sources Egyptiennes de la Littérature Sapientiale d'Israël Neuchâtel, 1929. p. 152.

megkezdí az előkészületeket az egyiptomi utra. A vadászokkal két fiatal sast fogat és csináltat két ezer rőf hosszú kötelet, továbbá ládákat a sasok részére. Magához vesz két gyermeket, névszerint Ubailt és Tabusalemet, ráköti a kötelet a sasok¹⁰ lábára, a gyerekek pedig ráülnek a madarakra és a magasból kiáltanak: »Adjatok agyagot, maltert, téglát és cserepet az építéshez.«

Achikar most Abikam álnév leple alatt elindul Egyiptomba. A megérkezését követő napon magához rendelte a Pharaót, aki fehér ruhába volt öltözve (vezérei vörösbe öltöztek) és kérdezte: »Mihez hasonlítok én és mihez vezéreim?« Abikam felelt: »Te hasonló vagy Bélhez, vezéreid pedig annak papjaihoz.« A következő napon a vezéreit fehér gyolcsba öltöztette, ő is azt vett magára. Ismét megkérdezte a Pharaót: »Mihez hasonlítok én és mihez a vezéreim?« »Te a naphoz hasonlítasz, — szólott — vezéreid annak sugaraihoz.« Harmadik napon a Pharaó biborba öltözött, vezérei pedig feketét öltöztettek. Kérésére Abikam így felelt: »Te a holdhoz hasonlítasz, vezéreid pedig a csillagokhoz.« Végül a király brokátba, vezérei pedig különböző színű ruhákba öltöztek, a palotát pedig teleaggatták vörös függönyökkel, mire Abikam Egyiptom királyát niszán hónaphoz hasonlította, vezéreit pedig a tavaszi virágokhoz. Amikor Pharaó megkérdezte Abikámtól, mihez hasonlít Sancherib és mihez a vezérei, önérvényesen felelt: »Az én uram Bélhez¹¹ hasonlít és vezérei a villámokhoz, amelyek a felhők között vannak. Uralkodik az esőn, a napon és annak sugarain, a holdon és a csillagokon és mindenben.« Amint Egyiptom királyja ezeket hallotta, felismerte, hogy ez a bölcs nem lehet más, mint Achikar.

Pharaó most arra kérte, mondjon olyan dolgot, melyet sem ő, sem vezérei nem hallottak. A szálláson Achikar levelet írt Sancheribhez Pharaó nevében. Ebben arra kéri, adjon neki kölcsön 900 talentumot, mivelhogy kifogyott kincstárában a pénz. Másnap ezzel a levéllel kezében megjelent a Pharaó udvaránál és azt mondotta, hogy ebben a levélben van az,

¹⁰ A sasok hátán való repülés gondolatát már az Etanamytosban kimutatja Meissner. (30—31.)

¹¹ A szöveg korrumpált, az arab szövegben világosan az égnek királyá van. Az örményben Belshim = בעל שמים. Nöldeke véleménye szerint a szír szövegben is ez állt, de egy vallásos lelkű olvasó kikaparta azt. Érdekes a Graffin kézirat olvasata לשרון דרוח = a szelék fejedelme. Ugy látszik, már ez is enyhítése akar lenni a Cod. Sachau 336. (Nöldeke 31.) számú kéziratban található olvasatnak, ahol éppen úgy mint az arabban, az »Égnek királyá« kifejezés maradt meg.

amiről nem hallottak. Felolvasta a levelet, amire a kitanított vezérek felkiáltottak: »Ezt már hallottuk és így is van.« Achikar kijelentette erre, hogy Egyiptom tartozik Assziriának 900 talentummal.

Egyiptom királyja kérte, hogy most már építse fel a várat és a föld között ezer láb magasságban. Ő erre felrepítette a sasokat a gyermekekkel. Ezek elkezdtek kiáltani a magasból: »Adjatok agyagot, téglát, maltert és cserepet az építéshez.« Ezt természetesen nem tudták teljesíteni a egyiptomiak.

Másnap azt kérdezte tőle a király: »Hogyan lehetséges az, hogy ha Sancheribnek egy paripája elnyeríti magát Assziriában, Egyiptomban a kancák válaszolnak nyertetésére.« Erre Achikar nem válaszolt azonnal. Másnap a nyilvánosság előtt elvert egy macskát (menyéket). Amidőn Pharaó ezért felelősségre vonta, azzal védekezett, hogy ez a macska ma éjszaka Assziriában járt és megölte Ninivében az ő kedvelt kakasát, amelyet királyától kapott ajándékba. Amikor a király kételkedett abban, hogy a macska képes ilyen hosszú utat egy éjszaka megtenni, Achikar azt felelte, hogy ez éppen annyira lehetséges, mint amennyire lehetséges az, hogy az egyiptomi kancák meghallják 360 paraszanga távolságból az asszíriai ménék nyertését.

Egy oszlop tetején van tizenkét tölgyfa, minden tölgyfán harminc gyűrű és minden gyűrűn két kötél, egy fehér és egy vörös. Achikar ezt a talányt az évre, hónapokra és a napokra magyarázza. Ezután Egyiptom királyja azt kéri, hogy homokból kötelet készítsen neki.¹² Ő kéri, hogy a király hozasson ilyen kötelet a kincstárából mintának. De Pharaó ezt nem tartotta kielégítő feleletnek. Erre Achikar a palota keleti falába lyukakat furt, megtöltötte azokat homokkal, úgy, hogy olyanok voltak, mint a kötelek.

Egy törött malomkövet hoztak elébe és felszólították,¹³ hogy varrja azt össze. Achikar arra hivatkozott, hogy otthon hagyta szerszámaikat s felszólította az egyiptomiakat, hogy ők adjanak szerszámokat. Ezt természetesen nem teljesítették.

Miután az egyiptomi király minden cselén kifogott, az kénytelen volt átadni neki Egyiptom három évi adóját. Achikar erre örömmel tért haza Assziriába. Nadant megláncoltatta és korholó beszédet intézett hozzá. Ennek végeztével Nadan hasa felpuffadt és meghalt. (A korholó beszédet külön közlöm.)

¹² Az ind irodalomból érdekes párhuzamokat állít össze Th. Zachariae (Kleinere Schriften, Bonn u. Leipzig, 1920. I. 55—72.).

¹³ V. ö. Bechoroth 8b.

A könyv vége: a jóért jóval fizetnek, a gonoszságért megbünhödnek. Aki másnak vermet ás, maga esik bele.

A) A tanító beszéd.

1. Halljad (tanításom),¹⁴ fiam, Nadan, értsd meg az én gondolatom és emlékezz szavaimra, mint isteni szavakra.

2. Fiam, Nadan, ha hallasz valamit, őrizd meg azt szivedben, senkinek el ne áruld,¹⁵ nehogy parázssá váljék a szádban, megégessen téged, hibát ejtsen benned és Isten ellen zugolóljál.

3. Fiam, a lepecsételt köteget fel ne bontsd¹⁶ és ami fel van bontva, azt ne pecsételd le.

5. Fiam, ne vess tekintetet felcicomázott asszonyra, ne szeresd azt szivedben, mivel ha mindenedet is neki adod, semmi hasznod nem lesz belőle és isten ellen vétkezel.¹⁷

6. Ne paráználkodjál felebarátod feleségével, nehogy mások a te feleségeddel paráználkodjanak.¹⁸

7. Fiam, ne légy olyan hamarkodó, mint a mandulafa, amely legkorábban virágzik és legkésőbbben hoz ehető gyümölcsöt,¹⁹ hanem légy olyan értelmes, mint az eper, amely legkésőbbben virágzik és legkorábban hoz ehető gyümölcsöt.

8. Fiam, hajtsd le a fejed, tompítsd le hangod és tekints lefelé, mert nem hangos szótól épül a ház, mert ha ez így

¹⁴ A British Museum Add. 7200. számú kézirata alapján.

¹⁵ V. ö. Pap 44, 15; Szirach 19, 10 (szir szövegével); Humbert, Recherches sur les Sources Egyptiennes de la Litterature Sapientiale d'Israel. Neuchatel 1929. P. 153. Meissner (28) egy asszír mondást állít melléje: »Mach deinen Mund nicht weit, wahre deine Lippe. Die Worte (?) deines Gemütes sprich nicht sofort (?) aus.«

¹⁶ Hasonló gondolatot lát Meissner egy asszír mondasban: (28) »Mein Sohn, bedenke, (?) dass du des Fürsten bist. Sein bewahrtes Siegel binde zu.«

¹⁷ Meissner a következő babylóniai mondást állítja a szir mellé (27): Heirate nicht eine Hure, die tausende von Männern hat, eine Hierodule, die einer Gottheit geweiht ist, eine Buhldirne, deren Macht (?) viel ist: aus deinem Schmerz wird sie dich nicht emporheben in deinem Streite lästert sie gegen dich. Ehrfurcht und Unterwürfigkeit sind nicht bei ihr. Fürwahr kommt sie (?) ins Haus, so führe sie daraus heraus. Dem Pfad eines Fremden ist ihr Sinn zugewandt, sodann (wo?) sie in ein Haus eintritt, wird es zerstört, nicht hat Glück (?) wer (sie) heiratet.«

¹⁸ V. ö. Jób 31, 9–10 és Menander mondasával (Land, Anecd. 1, 69, 10. k.).

¹⁹ Nöldeke a szövegben következő שוא תהי így fordítja: halte Mass (?).

lenne, akkor a számár naponta két házat építene.²⁰ Ha a szántásnál csak nagy erőre lenne szükség, akkor az eke a tevé hóna alól sohasem maradna el.

9. Fiam, jobb egy bölcs emberrel együtt sziklákat hordani, mint bort inni egy balga társaságában.

10. Fiam, inkább öntsd borodat a jámborok sirjára, de ne igyad azt a gonosztevéőkkel.²¹

11. Fiam, ha bölcssekkel érintkezel, ne véts el semmit és ha balgákkal érintkezel, ne használd okosságodat.

12. Fiam, csatlakozzál a bölcs férfiúhoz és te is bölcsésszel. Ne csatlakozzál a fecsegő és kötekedő emberhez, nehogy téged is annak nézzenek.²²

13. Fiam, amíg saru van lábadon, lépkedj a tövisen²³ és készítsd elő az utat fiaidnak és unokáidnak.

14. Fiam, ha gazdag ember kigyót eszik, azt mondják, hogy győgszerűen használja, ha szegény ember eszi azt, ráfogják, hogy éhsége miatt eszi.²⁴

15. Fiam, edd meg a magad részét és ne törj rá a társadéra.²⁵

16. Fiam, szemérmetlen ember társaságában még kenyeret se egyél.²⁶

17. Fiam, ne bosszankodjál ellenséged szerencséjén és ne örülj a bukásán sem.²⁷

²⁰ Lásd a Pap. 44, 1–2-höz fűződő feltevéseket.

²¹ L. Müller Beiträge z. Erklärung und Kritik des Buches Tobit 14. Nöldeke (20) Tobit 4, 15 (17)-ben látja ennek a mondasnak a nyomát: Az Itala szöveg 4, 18 szerint: Funde vinum tuum et panem tuum super sepulcra iustorum, et noli illud dare peccatoribus. Hasonló gondolatot találunk a chaldeus Tobit-könyvben is (Neubauer, The Book of Tobit 8, 10 és 24).

²² V. ö. Pld. 13, 20; Pirk. Ab. IV. 1; Dukes, Rabbinische Blumenlese 180. 181. 600.

²³ Ber. r. (ed. Theodor 433, 4) 44, Peszik. d. r. K. (ed. Buber) 99b.

²⁴ V. ö. Koh. 9, 16.

²⁵ Nöldeke azt gondolta, hogy a kéziratban található és érthetetlen תסנך szó a Sachau 162 תסנהב olvasatából keletkezett. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a Pognon kézirat תסנך vagy a Graffin kézirat תסנך olvasásából keletkezett. Megjegyzendő, hogy Nöldeke ez utóbbi két kéziratot még nem ismerte.

²⁶ Nöldeke összeveti egy Menander mondasával (Land, Anecd. 1, 70, 26.).

²⁷ V. ö. Pld. 24, 17, kk.

18. Fiam, ne közeledjél halkan suttogó asszonyhoz,²⁸ sem olyanhoz, aki nagyon hangos beszédű.

19. Fiam, ne menj asszonyok szépsége után és ne szeresd azt szívedben, mert az az asszony igazi szépsége, az ő értelme és szájának szava az ő disze.²⁹

20. Fiam, ha ellenséged gonoszúsággal jön ellened, menj te ellene békeességgel.³⁰

21. Fiam, elbukik a gonosz és nem kel fel többé, az igaz-lelkű nem rendül meg, mert Isten vele van.³¹

22. Fiam, ne tartsd vissza fiadat az ütésektől, mert a verés az ifjú számára olyan mint a trágya a kertnek, zabla a számárnak, vagy minden más állatnak, mint kötél a szamár lábának.³²

23. Fiam, kényszerítsd a fiad, amíg ifjú, nehogy náladnál erősebbé váljék, fellázadjon ellened, és minden gonoszította miatt szégyenkezned kelljen.³³

24. Fiam, szerezz magadnak erős ökröt és erős patájú szamarat és ne szerezz olyan szolgát, aki elszökik és tolvaj szolgálóleányt, mert azok mindent, amit szereztél, elpusztítanak.

25. Fiam, a hazug ember szavai olyanok, mint a kövér madarak,³⁴ akinek nincs esze, megesi azokat.

26. Fiam, atyád és anyád átkát ne vond magadra, mert hátha te sem örülhetsz majdan gyermekeid jóságának.³⁵

27. Fiam, országuon fegyver nélkül ne járj, mert nem tudhatod, mikor találkozol ellenségeddel.

28. Fiam, amint a fát ágai és gyümölcssei diszítik és amint a hegyet a fák diszítik, úgy diszítik a férfiut az asszony és gyermekei. Az a férfiu, akinek testvérei, felesége és fiai nincsenek, ellensége előtt megvetett, lenézett és hasonlít az utszélén

²⁸ A szövegben לְחֹשֶׁתִּיתָ áll. Nöldeke ezt így magyarázza: »einer leise tuschelndens«. Das kann auf üble Nachrede, vielleicht auch auf Zauberspühe gehen. A többi szir szöveg nem használja ezt a szót. Véleményem szerint nem jelent mást, mint halkan suttogót, ellentétben a mondás másik felében szereplő hangos beszédével.

²⁹ V. ö. a Menander mondással. (Meineke 92); Pld. 6, 25.; Szirach 9, 8.

³⁰ V. ö. Máthé 5, 44; Meissner (27) egy babyloniai mondást is állít melléje: »Dem, der dir, Böses tut, vergilt ihm mit (Gu)tem.«

³¹ V. ö. Pld. 24, 16.

³² V. ö. Pap. 44, 3; Pld. 13, 24; 19, 18; 23, 13–14. Pthahotep mondásával (Trebitsch 35). Az egész mondásnak sokkal jobb olvasatát találjuk Sachau 162. (25) és a Graffin (15) kéziratban.

³³ V. ö. Szirach, 30, 12.

³⁴ V. ö. Pap. 45, 4.

³⁵ V. ö. Ex. 21, 17; Deut. 5, 16; Pld. 20, 20.

álló fához, amelyről mindenki, aki mellette elmegy, letép valamit és az összes mezei vadak pusztítják.³⁶

29. Fiam, ne mondd: »Az én Uram balga, én meg bölcs vagyok«, fogadd el a sorsot hibáival és szeretni fognak téged.³⁷

30. Fiam, ne tekintsd magad bölcsnek, ha mások nem tekintenek annak.³⁸

31. Ne hazudj Istenednek, nehogy megutáljon és szőljon hozzád: »Menj a szemem elől.«³⁹

32. Fiam, legyenek igazak a te szavaid, hogy mondhasa Urad: »Közeledjél hozzám és élj.«

33. Fiam, szerencsétlenség napján ne káromold az Istent, nehogy meghallja és megharagudjon rád.

34. Fiam, egyik szolgálóddal ne bánj jobban mint a másikkal, nem tudod, hogy melyikre szorulsz rá a végén.⁴⁰

35. Fiam, azt a kutyát, amely otthagya gazdáját és utánad kullog, kövel dobáld meg.

36. Fiam, az a nyáj, mely sok ösvényen kóborol, a farkasok martaléka lesz.

37. Fiam, igazságosan ítélj fiatal korodban, hogy öregségedre tiszteletben legyen részed.

38. Fiam, tedd édessé a nyelved és kedvesen beszéljen a te szád, mert a kutyának farka kenyeret szerez neki, a szája pedig ütéseket.⁴¹

39. Fiam, ne engedd, hogy társad lábadra lépjen, nehogy majd a nyakadra hágjon.⁴²

40. Fiam, fenyítsd a (bölcs)⁴³ férfiut okos szavakkal, hogy olyanok legyenek azok szívében, mint a nyári forráság, de ha sokat ütöd is a balgát, nem ért az meg semmit.⁴⁴

³⁶ A Graffin kézirat két mondást csinál belőle (22, 66). A Sachau 162. kéziratban a 31-ik mondás tartalma hasonló, de kisebb eltéréseket tapasztalhatunk.

³⁷ A mondát második fele igen valószínűtlen értelmet ad. A Sachau 162. kézirat 32-ik mondása a következő olvasatot adja אַחֲרַיָּא נִשְׁבַּחֲוֹךְ = mások dicséjének.

³⁸ V. ö. Pld. 3, 7.

³⁹ L. Pap. 49, 4.

⁴⁰ V. ö. Sabb. 10, a.

⁴¹ L. Nöldeke 40, 1. Aesopus élete (Westermann, Praef. p. 5.) Sahresztani 308, Smend 68 és 69 o.

⁴² L. Smend 68, 70 o. Sahresztani 308.

⁴³ A Graffin kézirat alapján kiegészítem.

⁴⁴ V. ö. Pld. 17, 10; Alphabetum Siracidis lamed mondásával (ed. Friedmann-Löwinger 27.).

41. Uram, küldj egy bölcsét és ne parancsolj neki semmit, de ha balgát akarsz küldeni, inkább magad menj.⁴⁵

42. Fiam, próbáld ki gyermekedet kenyérrel és vízzel és azután bízd rá szerzeményed és vagyoned.

43. Fiam, az ivástól legkorábban kelj fel és ne várj az illatos olajokra,⁴⁶ nehogy kiütések keletkezzenek a fejedben.

44. Fiam, akinek tele van a keze, bölcsnek és tiszteltnek neveztetik, akinek üres a keze, balgának és alacsonynak neveztetik.⁴⁷

45. Fiam, hordtam sőt és ólmot és nem találtam semmit nehezebbnek, mint ha az ember olyan adósságot fizet, melyet nem vett kölcsön.⁴⁸

46. Fiam, hordoztam vasat és sziklákat és nem volt semmi sem nehezebb, mint az a férfiú, aki apósának házában lakik.⁴⁹

47. Fiam szoktatsd rá fiadat az éhség és szomjúság türe-sére, hogy amint látta az ő szeme, úgy vezesse házáat.

48. Fiam, jobb annak, kinek szemei vakok, mint annak, kinek szíve vak; akinek szeme vak, hamar kitapasztalja az utat és jár azon, akinek azonban a szíve vak, elhagyja az egyenes utat és jár a helytelen uton.

49. Fiam, többet ér egy barát, aki a közelben van, mint egy testvér, aki a távolban van.⁵⁰ Többet ér a jó hírnév, mint a nagy szépség, mert a jó hírnév örökké fennmarad, a szépség pedig eltűnik és elpusztul.

50. Fiam, jobb a halál, mint az élet, annak, akinek nincs nyugalma és szívesebben hallgatja a bölcsnek füle a gyászdalt, mint az éneket és örömujjongást.⁵¹

51. Fiam, többet ér egy láb, mely a kezében van, mint egy liba a más fazekában, többet ér a közelben lévő juh, mint a távolban lévő ökor, többet ér egy madár, mely a te kezében

⁴⁵ Trebitsch (23) tuloz midőn összefüggést lát e mondás között és a következő Ptahhötep mondás között: »Ha követet vagy uradnak, kit követ-ségbe küld mászhoz, akkor tégy szándéka szerint, teljesítsd megbízását, utasítása szerint, óvakodj attól, hogy egy szót is megváltoztass.«

⁴⁶ Hasonló állapotok leírását találjuk Amosz 6, 6; Szirach 32. 11-ben és Horatiusnál (Carm. 1., 27.).

⁴⁷ Nöldeke egy Menander mondást állít melléje. Lásd még Koh 9, 16.

⁴⁸ V. ö. Pap. 46, 1. (Pld. 27, 3.) Szirach 22, 15.

⁴⁹ V. ö. Pap. 46, 2. Szirach 22, 15; Bab. Bathra 98. b.

⁵⁰ V. ö. Pld. 27, 10.

⁵¹ V. ö. Koh 7, 1; 4, 6; Szirach 41, 2; 30, 17; Hasonló gondolat található egy Menander mondásban is (Land, Anecd. 1, 72, 21.).

van, mint ezer olyan, mely a levegőben röpköd,⁵² többet ér a szegénység, amely megtakarít, mint a gazdagság pazarlással, többet ér a gyapju, amely rajtad van, mint bissus és selyem, amely máson van (többet ér egy élő róka, mint egy halott oroszlán).⁵³

52. Fiam, őrizd meg a rád bízott dolgokat a szívedben és jó dolgod lesz, mert ha megváltoztatod szavad, elveszíted barátod.

53. Fiam, ne ejtsd ki a szádon a szavakat, míg szívedben meg nem gondoltad, mert jobb, ha az ember szívében botlik, mintha nyelvével botlana.⁵⁴

54. Fiam, ha hallasz valamit, rejtse el azt hét rőfnyire a föld mélyén.

55. Fiam, perlekedésnél ne időzz, mert a perlekedésnek halálos vége szokott lenni.⁵⁵

56. Fiam, aki igazságtalanul ítélkezik, Istent haragítja meg.

57. Fiam, ne távolodjál el atyád barátjától, hátha te nem találsz baráttra.⁵⁶

58. Fiam, a hatalmasoknak kertjébe ne menj be és a hatalmasok lányaihoz ne közeledjél.⁵⁷

59. Fiam, légy segítségére barátodnak a hatalmasok előtt, hogy megmenthesd őt az oroszlántól.

60. Fiam, ne örülj, ha meghal ellenséged.⁵⁸

⁵² V. ö. Koh. r. 4, 6. Hasonló mondás található még Jichak Jehuda **משלי ערב** című gyűjteményében (Luach erec-jisrael 4.).

⁵³ A zárójelbe tett mondás Koh. 9, 4. mintájára készült és a Sachau 162. számú kézirat 52. mondásában, a Graffin kéziratnak pedig a 36-ik mondás végén található.

⁵⁴ V. ö. Szirach 20, 17; 21, 6. (Smend 71 kk.)

⁵⁵ Nöldeke a következőképpen rekonstruálja a mondást: »M. S. Bei Zankenden verweile nicht und spotte nicht, denn vom Spotten kommen böse Worte, von bösen Worten kommt Zank, von Zank Kampf, von Kampf Totschlag.« (Land, Anecd. 1, 67, 12.), V. ö. Mechilta Mispatic 6; Meissner (28) egy asszír mondást állít melléje: »(Mit dem Orte des Streit)es sollst du nicht in Berührung kommen: denn im Streite nehmen sie dich als Schicksal (?), und du wirst zu ihrem Zeugnis aufgestellt, und man bringt dich in einer Sache, die dich nichts angeht, dazu Zeuge zu sein; von dem Rechtsstreit mach davon und denke nicht daran.«

⁵⁶ V. ö. Pld. 27, 10., Szirach 9, 10.

⁵⁷ V. ö. Aboth VI. 6.

⁵⁸ V. ö. Pld. 24, 17; Aboth IV. 26; Menander mondásával (Land, Anecd. 1, 67, 3.).

61. Fiam, ha nálad idősebb embert látsz, kelj fel előtte.⁵⁹
 62. Fiam, ha a víz a földön szét nem folyik, ha majd a madarak szárny nélkül repülnek, ha a holló fehér lesz, mint a hó, ha a keserűség édes lesz, mint a méz, akkor lesz majd okos a balga.⁶⁰

63. Fiam, ha Istennek vagy a papja, féld Őt, tisztességgel lépj elébe és előle ne távolodjál el.

64. Fiam, akivel Isten jól bánik, te is becsüld azt meg.

65. Fiam, ne perlekedjél senkivel szerencséjének napján és ne kelj át a folyón, amidőn az túlradt.⁶¹

66. Fiam, az ember szeme olyan, mint a forrás, nem telik be vagyonnal, amíg porral meg nem telik.⁶²

67. Fiam, ha bölcs akarsz lenni, óvd meg nyelvedet a hazugságtól, kezeld a lopástól és bölcs leszel.

68. Fiam, ne foglalkozzál asszony közvetítésével, mert ha rossz dolga lesz, átkoz téged, ha jó dolga lesz, megfedkezíki rólad.

69. Fiam, akinek szép a ruhája, annak szava is szép, akinek utálatos az öltözködése, szava is utálatos.

70. Fiam, ha bálványkép előtt találsz valamit, hozz annak ajándékot.

71. Fiam, nyujtsd kezéd annak, aki jól élt, de most éheznek, de nem annak, aki éhezett és most jóllakott.⁶³

72. Fiam, szép asszonyokra ne tekintsenek szemeid, ne bámulj idegen szépségre, mert sokan tönkre mentek asszonyok szépsége miatt és az irántuk való szeretet olyan, mint az égető tűz.⁶⁴

⁵⁹ Lev. 19, 32.

⁶⁰ V. ö. Pirke rabbenu hakados, (ed. Schönblum p. 22b, ed. Grünhut p. 65), Gaster, I. R. A. S. 1900, 318.

⁶¹ V. ö. Szirach 4, 26; Peszachim 112 a; 113 a; Ber. r. 44, 15; Megilla 16 b; Berachoth 7 b; Agh. 13, 13, 2; 14, 12 (Nöldeke 43, 9).

⁶² Tamid 32 b; Nöldeke—Schwally, Geschichte d. Qorans 235-kk. Pld. 27, 20.

⁶³ Hasonló mondás található Alphabetum Siracidisban (ed. Friedman Löwinger p. 29, és 234-ik jegyzet.).

⁶⁴ V. ö. Szirach 9, 8; Pld. 7, 25—27; lásd még a 6. és a 19-ik mondat. Trebitsch (29, 30) egy Ptahhotep mondatát állít melléje: »Ha belépsz valamegy házba, akár mint idegen, mint fivér vagy barát, bármely helyre lépsz, óvakodj az asszonyhoz közeledni, mert nem jó ilyet tenni; óvatos ember nem fogja elcsábítani: ezren is elragadtatják magukat, hogy egy álomszerű tovasuhanó pillanatot élvezhessenek, de megismerése halált okoz.«

73. Fiam, inkább üssenek téged a bölcsek, mint hogy a balgák kellemes olajjal kenegessenek.⁶⁵

74. Fiam, ne járj sokat a te barátodhoz, nehogy jóllakjék veled és megutáljon.⁶⁶

75. Fiam, ne huzz magadra aranygyűrűt, ha nincs semmi, nehogy a balgák kigunyoljanak.

B) A korholó beszéd.

1. Fiam, aki fülein keresztül nem hall, azzal a hátán keresztül érttetik meg a szót.

2. Fiam, dísztrónusra ültettek, te azonban ledöntöttél engem trónomról, de az én becsületességem megmentett engem.⁶⁷

3. Fiam, olyan voltál nekem, mint a skorpió, amely a szikla felé dőött, mire az így szólott: »Egy nyugodt szívet szúrtál meg«; megszúrt egy tűt, mire az szólott: »Egy hegyes dolgot szúrtál meg, mely náladnál is veszedelmesebb.«

4. Fiam, olyan voltál nekem, mint az a kecske, amely egy szummach-bokrot kopasztott; amidőn az megkérdezte: »Miért eszel engem meg, hiszen halálod után bórödet a gyökéremmel cserzik majd ki?«, azt felelte a kecske: »Életemben megeszlek, halálommal pedig gyökerestől téplek ki.«⁶⁸

5. Fiam, olyan voltál nekem, mint az, aki köveket dobál az ég felé, de az égig nem ér el, büntetését azonban Istentől megkapja.⁶⁹

6. Fiam, olyan voltál nekem, mint aki látja társát a hidegtől remegni és még egy veder vizet önt rá.

7. Ha megöltél volna engemet, helyembe léphettél volna? Hiszen tudhattad volna, hogy ha a dísznőnek a farka hét rőfnyi lesz is, a paripa helyébe nem léphet és ha szőre puha lesz is és gyapjas, nemes ember testére nem kerül.

8. Fiam, én úgy gondoltam, hogy te leszel utódom, te fogod örökölni házam és vagyonom, de Istennek nem tetszett ez és nem hallgatott rád.

⁶⁵ Halévy (Rev. Sem. 1900, 59) Zsolt. 141, 5. verssel hasonlítja össze ezt a mondatot (Koh. 7, 5.).

⁶⁶ V. ö. Pld. 25, 17. szir szövegével.

⁶⁷ Smend (64) összefüggést keres a szir kifejezés נאחתי שונחתי és Tobit 14, 11. görög szövege között.

⁶⁸ Nöldeke (46) egy görög disztichonra hívja fel a figyelmet (Anthol. 9, 75), Aesopus 404.

⁶⁹ V. ö. Pap. 47, 1; Szirach 27, 25; Kazarow, Klfo 12, 356 (Nöldeke).

9. Olyan voltál nekem fiam, mint az oroszlán, amely talál-
kozott egy reggel a számmal és így köszöntötte: »Üdvözlégy
tisztelt uram.« Amaz pedig így felelt: »Ilyen köszöntést annak
kívánok, aki nem kötözött meg engem tegnap este és aki miatt
kellett veled találkoznom.«⁷⁰

10. Fiam, madárfogó volt a szemétdombon felállítva, látta
ezt egy madár és kérdezte tőle, mit csinálsz te itt? Szólott a
madárfogó: »Istenhez imádkozom.« »Mi van a szádban?« — kér-
dezte a madár. »Eledel a vendégeknek.« A madár közelépett,
hogy elvegye az eleséget, erre az elkapta. Midőn már fogságban
volt, szólott: »Ha ez az eledel a vendégek számára van, akkor
Isten, akihez imádkozol, ne hallgassa meg imádat.«⁷¹

11. Fiam, úgy jártam veled, mint az az ökör, mely egy
oroszlánál volt összekötve és ellene támadt az oroszlán és
leütötte.

12. Fiam, olyan voltál nekem, mint a rozsféreg, mely el-
pusztítja a király magtárát, még sem veszik semmibe.⁷²

13. Olyan voltál nekem fiam, mint a fazék amelynek arany-
füleket csináltak, de a fenekéről sohasem kaparhatták le a kormot.

14. Fiam, úgy jártam veled, mint az a földműves, aki föld-
jébe husz mércé arpát vetett és amikor learatta, husz mércét
hozott. És így szólott: »Amennyit vetettem, begyűjtöttem, de te
szégyelheted magad, mert egy mércén egy mércét adtál és én
hogyan éljek meg?«

15. Olyan voltál fiam, mint az a madár, mely hangjával a
vadász törébe csalta társait, de saját magát nem tudja meg-
menteni.⁷³

16. Fiam, olyan voltál nekem, mint az a bakkecske, mely
társait a vágóhidra szállítja, de magát nem képes megmenteni.

17. Olyan voltál nekem fiam, mint a kutya, amely belemá-
szott a fazekasok kemencéjébe, hogy megmelegedjék és
miután egy kissé magához tért, megugatta azokat.⁷⁴

⁷⁰ V. ö. Pap. 45. 16.

⁷¹ Aesopus 340. Igen elterjedt mese. V. ö. (Nöldeke) Iqd. (1302.
kiadás) 1. 392; Basset, Les aventures de Temim ed-dari 12; Arnold,
Chrestomathie 34 kk.; Damiri 1284-iki kiadás. (2. 141: Salhani Contes
Arabes 92 kk.; Disciplina clericalis ed. (Hilka Soderhjelm, Helsingfors,
1911) 31; Besemer, Volksdichtung aus Indonesien 314 k.

⁷² V. ö. Pap. 48 II. 11.

⁷³ V. ö. Aesopus (Halm) 356., (szírius Landsberg 29 és Hochfeld
29, arabul, Salamon, Zts. f. Ass. 23, 333) Babrius 124.; Fränkel, Zts. f.
Ass. 22, 206., Isaac Ant. (Bikkell) 2, 116, 81.; Smend 79.

⁷⁴ Smend 89—90; Dávid Antal (Bábel és Assur II, 230) asszír
mondást idéz: A fazekas kutya a kemencébe jutván megugatta a fazekast.

18. Olyan voltál nekem fiam, mint az a disznó, amely a
fürdőbe indult, amint talált közben egy pocsolót, belemászott
és hívta társait: Jertek fürödjétek.⁷⁵

19. Fiam, én ujjaimat szádra tettem, te pedig szemeimre
tetted ujjaid. Miért neveltelek róka, ha a te szemeid állandóan
a rókalukra tekintenek.⁷⁶

20—21. Fiam a kutya, amely a vadászszákmányt felfalja,
a farkasok martalékává lesz és a kezét, amely haszontalan,
tövestől kell kivágni.⁷⁷ A szemet, amely nem látja a fényt, a
hollók kaparhatják ki.⁷⁸ Milyen jót cselekedtél velem, hogy én
gondoltam rád és kedvemet találtam benned?

22. Fiam, ha az istenek lopnak, mire lehet őket meg-
esketni? Aki földet lop, miképpen lakozzék nyugodtan és él-
vezze azt?

23. Fiam, én a királyt is bemutattam neked és nagy tisz-
teletet szereztem számodra, te pedig rosszat akartál nekem tenni.

24. Ugy jártam veled fiam, mint az a fa, amely így szó-
lott azokhoz, akik ki akarták vágni: »Ha nem belőlem lenne az,
ami a kezetekben van, nem győznék le engem.«⁷⁹

25. Ugy jártam veled fiam, mint a fecske-fiókák, amelyek
kiestek a fészekből és egy menyét kapta el őket, amely így
szólott: »Ha nem lettem volna itt, nagy szerencsétlenség ér
benneteket.« Ezek így feleltek: »Azért kaptál a szádba?«

26. Olyan voltál nekem fiam, mint az a menyét, amelynek
azt mondták: »Hagyj fel a lopással, akkor ki- és bejárhatsz a
királynál, amikor akarsz.« Amaz megfelelt: »Ha aranyból és
ezüsből lenne is a szemem és a fülem, a lopással fel nem
hagynék.«

27. Ugy jártam veled fiam, mint a kigyó, amely egy
tüskebokron uszott a folyón, látta ezt a farkas és így kiáltott
feléjük: »Gonosz ül a gonoszon és ami mindkettőjünkön gon-
szabb viszi őket.« Felelt a kigyó: »Ha idejőnnél, számot adnál
a kecskéért és magzataikért.«⁸⁰

28. Fiam, láttam egy juhot, melyet vágóhidra cipeltek, de

⁷⁵ Smend 79; Péter II levele 2, 22: Az eb visszatért a saját okádására
és a megmosódott disznó a sárnak fertőjébe.

⁷⁶ Smend 92.; Babrius 175., Landsberg., Die Fabeln des Sophos
s. LXIII.

⁷⁷ V. ö. Job 31, 22.

⁷⁸ V. ö. Pld. 30, 17.

⁷⁹ V. ö. Aesopus 123 (122); Babrius 38; Ber. r. 5.; Heller, Hebräische
und ar. Märchen (Bolte-Polivka, Anmerkungen zu den Kinder- u. Haus-
märchen der Brüder Grimm. IV. Band Leipzig 1930.) p. 318.

⁸⁰ V. ö. Aesopus 145.

miel még ideje nem érkezett el, visszatért a helyére és látta még fiait és unokáit. Fiam, láttam ifjakat, kik anyjuknak gyilkosai voltak.⁸¹

29. Fiam, én minden jóval tartottalak, de te csak sanyaru kenyérral etettél és jól sem lakattál.

30. Fiam, én finom olajakkal kenegtettem, te pedig homokkal dörzsölted testem.

31. Fiam, én termeted nagyra növeltem, mint a cédrusfát, de te meggörnyesztettél engem és elárasztottál gonoszságoddal.

32. Fiam, én téged magasra emeltem, mint egy tornyot és úgy gondoltam, ha ellenség tör reám, felmegyek és benned védelmet találok. Te azonban amint megláttad ellenségem, meghajoltál előtte.

33. Fiam, te olyan voltál nekem, mint a vakond, mely előjött a földből, hogy a nappal szembenézzen, mert nincsen szeme, meglátta egy sas, agyonütötte és magával cipelte.⁸²

34. (Szólt. Nadan:⁸³ »Ne tedd velem ezeket atyám Achikar. Mint barátoddal úgy cselekedjél velem, hiszen az emberek Isten ellen is vétkeznek és ő is megbocsát nekik. Te is bocsásd meg ezt a balgaságot, lovádnak ápolója leszek és háznak disznait fogom legeltetni.⁸⁴ Engem gonosznak fognak nevezni, te pedig ne gondold rosszakat felőlem. Feleltem erre.)

35. Fiam, olyan voltál nekem, mint a datolyapálma, mely a folyó partján állott és minden gyümölcsét a vízbe dobálta, jött a tulajdonosa, hogy kivágja, szólt hozzája a fa: »Hagyj még egy évig és én hozok gyümölcsöt.« S felelt a gazdája: »A neked való helyen nem voltál alkalmas, hogyan felelhetnél meg más helyen?⁸⁵

36. Fiam, a farkastól kérdezték: »Miért jársz a juhok után?« Felelte a farkas: »Mert nagyon jót tesz szemeimnek a por.«

⁸¹ V. ö. Szanhedrin 52 a; Midras Tanchuma Ex. (p. 34, 13). (Jellin, Széfer Achikar he-Chacham Berlin—Jerusalem 1923. p. 61, 21. jegyzet.)

⁸² Smend 93.; Aesopus 419., Babrius 115.; Phaedrus II 6; Ignat. Diac. II. 40.

⁸³ A Gräffin kéziratban ezen részlet előtt még a következőket olvassuk: מִהֵיל אַחַשְׁט עֵינֶיךָ וְאַפְסוֹק לִשְׁנֵךְ וְכִסְפָּא אֶסְבִּי רִישָׁךְ = »ezért kikaparom szemeid (t. i. mert a jötteteimért rosszal fizettél) kivágom nyelvedet és karddal fejedet veszem«. Ez a barátságtalan ígért megokolja Nadan könyörgő szavait.

⁸⁴ V. ö. Lukács 15, 15.

⁸⁵ A felelet szerint a fa azt kérhette, hogy ültesse más helyre. Az arab szövegben így is áll.

vitték a farkast, a tanító diktálta: Alef, Beth. Utána mondta a farkas: Gödölye, bárány.⁸⁶

37. Fiam, arra tanítottalak téged, hogy van Isten és te a jó szolgálkat ütötted anélkül, hogy megérdemelték volna. Amint megmentett engem Isten becsületességem miatt, úgy fog téged cselekedeteidért elpusztítani.

38. Fiam, a számár fejét egy tálcán az asztalfőre helyezték, de az mozgódott és a földre esett. Szóltak: »Önmagára haragszik, mert nem fogadta el a megtiszteltetést.«

39. Fiam, megerősítetted a közmondást: Akit nemzettél, azt nevezd fiadnak, akit vásároltál, nevezd szolgádnak.

Fiam, igaza van a közmondásnak: Nővéred fiát vedd a hónod alá és zuzd szét a sziklán. Isten, aki megmentett engem, ő ítéljen közöttem és közted.

Az Achikar regény változatai.

a) Arameus változat.

Már utaltunk arra, hogy a papyrusokban talált anyagot két részre kell osztanunk: az elbeszélő részeket tartalmazó papyrusokra és a mondásokat, illetve példázatokot tartalmazókra. Itt csak az elbeszélő részt ismertetjük, a mondásokat külön fejezetben fogjuk megbeszélni.

Az Achikar papyrusok kb. i. e. 420–400 évekből származnak. Aszarchaddon, akinek Achikar az elbeszélés szerint tanácsadója volt, 681–668-ig (i. e.) uralkozott. Így tehát kb. két és fél évszázaddal fiatalabb az írott példány, mint az elbeszélés hősnéke a kora. Ez a négy papyrus lehet mindenesetre a későbbi változatok elbeszélő része elejének az alapja. A személyek, melyek a későbbi szövegek megfelelő részeiben szerepelnek, itt is megtalálhatók. A következő nevekkal találkozunk benne: 1. אחיקר, 2. נון, 3. שנהארי, 4. אסיחאון, 5. נוסמסן. Az események amennyire követni tudjuk őket a papyrus változat szerint így folytak le: Achikar, Aszarchaddon tanácsadója, fiát (nevelt fiát, unokaöccsét) teszi meg örököséül. Ez elárulja őt. A király Nabuszumiskunt és még két embert küld ki Achikar kivégzésére, de ez emlékezteti Nabuszumiskunt, hogy a islegi király atyjának idejében, Szancheribnek uralkodása alatt ő is megmentette Nabuszumiskunt egy hasonló esetben, mert tudta, hogy ártatlan. Most kéri, hogy jóságát viszonozza.

⁸⁶ Simonsen (Z. D. M. G. 48, 689.) azt gondolja, hogy az eredeti szövegben נדא נרהא אמיא állott, tehát Aleph, beth, gimel. L. Nöldeke (50, 5) jegyzetét.

Nabuzsumiszkun belemegy és Achikar helyett egy eunuchot végeznek ki. Eddig követhetjük az elbeszélést.

Alapvonalaiiban tehát egyezik a történet a későbbi változatok megfelelő részével. Lényeges különbségek nincsenek. Itt minden egyszerűen és színezés, bonyolítás nélkül található meg. Ez arra enged következtetni, hogy a későbbi változatok idegen meseelemekkel bővültek. Lényegesebb eltérés a papyrus változat és a későbbi változatok között csak ott van, hogy a későbbi változatok — három szír szöveg kivételével — azt hiszik, hogy Szarhedon (Asszarchaddon) Szancheribnek atyja. Ez természetesen tévedésen alapszik. Azt nem állíthatjuk bizonyossággal, hogy a későbbi verziókban található motívumok mind későbbiek, mert a papyrus változatban nem lelhetők fel, hiszen nagyon közelfekvő az a feltevés, hogy a papyrusok korában és talán annak előtte is igen sok változata volt elterjedve e népszerű munkának. Talán olyan változatok is léteztek, melyek eltértek a papyrus verziótól és a későbbi változatok ezekből származtak, fejlődtek.

A papyrus változat arra is enged következtetni, hogy az Achikar regénynek olyan változata is ismeretes volt, amelybe a bölcs mondások nem voltak beleszőve. Azon a helyen, ahol a későbbi változatokban ezek a mondások megtalálhatók, semmiestre sem lehettek a papyrus változatba belefűzve. Vagy egyszerűen az elbeszélés végéhez függesztve vagy egész külön gyűjteményt alkottak. Hogy a közmondások, mint külön gyűjtemény is ismeretesek voltak, arra Clemens Alexandrinus⁸⁷ tudósítása is következtetni enged. Ez arról beszél, hogy Demokritos⁸⁸ lefordította Achikar erkölcsbölcseleti mondásokat tartalmazó stéláját és a saját iratai közé bekebelezte.

b) Szír változatok.

Midőn az Achikar regény tartalmát ismertettük, a cambridge-i egyetem Add. 2020. számú kéziratát követtük. (I.) De ezen kívül még a következő szír szövegek ismeretesek.

II. British Museum Add. 7200. számú kézírata. Töredék, Harris kiadta. Az elbeszélő rész elejét és az oktató beszéd (A) 22 mondatát tartalmazza.

III. Berlini kézirat Sachau 336. (Nöldeke foglalkozik vele bővebben *Unters. z. Ach.-roman* című munkájában [51–54].)

IV. Berlini kézirat. (Sachau 162.) Nau kiadta. (Docu-

⁸⁷ Egyházatya. A. II. század végén és a III-ik század elején működött.

⁸⁸ I. e. 460–361 között élt.

ments. 1–13.). A történeti rész elejét és az oktató beszéd 66 mondatát tartalmazza. Ezek nagyobb részben megegyeznek a Harris által kiadott mondatokkal.

V. British Museum Or. 2313. jelzésű kézírata.

VI. *Journal Asiatique* (10 sorozat VIII. [Juillet-août, 1906.]) p. 62. említett kézirat. (L. Nau 81.)

VII–IX. Nau művében említett három kézirat. (Nau 81.)

X. Graffin kézírata. Kiadta Nau (Documents 14–71.).

XI. Pognon kézírata. Kiadta Nau (Documents 14–92.).

Ezek közül az I., II., IV., X., XI-es számú szövegek állottak rendelkezésünkre. Nau véleménye szerint azok a szövegek a legrégebbiek, melyek, miként a papyrus verzió. Szarchedomot Szancherib fiaként ismerik. Ez áll fenn a Graffin (X) kéziratnál, a Pognon (XI.) és a Sachau kézirat (III.) régi részeinél. Tekintettel azonban arra, hogy ezek a kéziratok későbbi másolatok, az sem lehetetlen, hogy egy értelmes másoló a biblia alapján helyesbítette a szöveget.

A szír változatok, ha itt-ott el is térnek egymástól, ha egyik vagy másik kézirat több vagy kevesebb anyagot tartalmaz, mindenesetre egy csoportba sorozhatók. A szír bibliafordítás hatását is tapasztalhatjuk a szövegek nagy részén.

Itt kell megemlítenünk az új-szír változatot is, amelyet Lidzbarski adott ki (Die neuaramäischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin I–II., Weimar, 1894–1896.).

c) Arab változatok.⁸⁹

Nöldeke felfogása szerint az arab változatok, bár egymástól eltérnek, mégis a szír szövegekkel szemben bizonyos vonásokban megegyezést mutatnak. Ez arra enged következtetni, hogy az arab változatok egy szír szövegre vezethetők vissza. Ezzel szemben sokkal valószínűbb Smendnek feltevése, aki szerint a különböző arab változatok különböző szír szövegekből fordítottak. Az ő felfogása mellett bizonyít az is, hogy a vulgáris-arab-zsidó változatban is egyes momentumok azt a feltevést támogatják, hogy ezt egy olyan arab szövegből írták át, amely a szír szöveghez közelebb áll, mint a Harris által kiadott

⁸⁹ Heller, *Das hebräische und arabische Märchen* (Bolte-Polivka: Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm IV. Band Leipzig, 1930.) p. 412–413; L. még a 114-ik oldalon idézett munkákat: Aly, Herodot 1921, S. 19., I. de Vries, *Die Märchen von klugen Rätsellösern* 1928, S. 374. (FFC. 73.); A. Grigorjev, *Povestj ob Akire Fremudrom Moska* 1913; N. Durnovo, *K. istorii povesti ob Akire Moska* 1915.

arab szöveg. A kérdést véglegesen csak úgy oldhatnók meg, ha az összes szír és arab szövegeket összevetnők és pontról-pontra összehasonlítani. Amint azonban a következő felsorolás is mutatni fogja, ez sok esztendeig tartó alapos munkát igényelne.

- I. Cambridgei kézirat Add. 2886.
- II. British Museumban levő kézirat. Add. 7209.
- III. A bejruti Salhani által eszközölt kiadás alapjául szolgáló kézirat. (Contes Arabes 1890.)
- IV. Gothai kézirat. (2652.)
- V. Párisi kézirat. (Ar. 3637.)
- VI. Vatikáni kézirat. (Aleppóból származik.)
- VII. Berlini kézirat. (Sachau 339.)
- VIII. Kopenhágai kézirat. (Cod. Arab. 236.)
- IX. Vatikáni kézirat. (Cod. Ar. 11.)
- X. Vatikáni kézirat. (Cod. Ar. 55.)
- XI. Párisi kézirat. (Cod. Ar. 3637.)
- XII. Journal Asiatique X. sorozat, X. kötet (1907.) p. 421. említett kézirat.
- XIII. British Museum. Or. 2323. számú kézírata.

d) A vulgáris-arab-zsidó változat.

Az Achikar regény egy arab változatát Nöldeke röviden megbeszéli. Ezt a kiadást Jusuf Ibrahim Sadir rendezte sajtó alá. Nöldeke már a VII-ik kiadást használta, de az is hemzsegett a hibáktól. Ezt a kiadást nem sikerült megszereznünk, de amennyire Nöldeke rövid jellemzéséből következtetni lehet, erre vezethető vissza az a vulgáris-arab-zsidó változat, amelyet bagdadi nyomdász adott ki. E mellett szól a címlapon található megjegyzés, amely szerint ezt a kiadást a bejruti editió szerint javították és korrigálták, továbbá hogy ebben a kiadásban is az arab szövegek helyett נחמך-ja helyett נחמך szerepel és hogy ez a kiadás is versekkel tarkítja a szöveget.

Mindenesetre kérdéses, hogy ez az átírás melyik változattól folyt. Rá kell mutatnunk arra a lehetőségre, amire már fent utaltunk, hogy ez a kiadás vagy ennek a forrása egy más szír változattól is folyhatott, mint a Lewis által kiadott arab szöveg. T. i. Lewis arab szövege nem nevezi meg azt a két gyermeket, akik a sasok hátán a magasba repülnek, míg a mi szövegünk a nevüket is ismeri: **אם אל ואחד בנוחא ואם אל האני טבשלים** hasonlóan a Harris által kiadott szír változathoz, amely a két gyermeket **ענכאל** és **טבשלים**-nek nevezi. (A Graffin kéziratban **טבשלים** és **נוחל** a Pognon kéziratban pedig **טבשלים** és **נוחל** olvasatot találjuk.)

Nagyjában követi az arab változatot, de betoldásokban és eltérésekben sem szűkölködik. Találunk benne olyan betoldásokat, melyek kétségtelenül zsidó másoló, illetve fordító tollából kerültek bele. Pl. az A 7-ik mondas után, amely maga is egy bibliai versnek arab fordítása (Zsolt 111, 10) **ראם אל הכמה יראה ה'** **מספאת אללה** az **אללה** kötőszóval három bibliai és egy talmudi közmondás arab fordítását adja. Ez vonatkozik a következő eltérésre is: az arab szövegben azt olvassuk »Szólt Achikar hozzá (Pharaóhoz) az én királyom az egek ura (אלה אלסמא) és vezérei a villámok és a mennydörgés.« Ehelyett a zsidó másoló, illetve fordító a következőket írja: **סנאח חיקאר וקאל סרד ישה ללכרוק** »Felkiáltott Haikar és mondta: Az én királyom hasonlít a villámokhoz«. A zsidó közönségnek ugyanis nem mondotta volna azt, hogy a király maga az Isten (אלה אלסמא), de az olvasó kárpótlására ékes dicséreteket zeng királya birodalmának szépségeiről és gazdagságáról.

A már említett betoldott kisebb-nagyobb verseken kívül, említésre méltó még az oktató beszéd után betoldott »tízparancsolat«, amelyekre Aristoteles tanította fiát:

אל עשר וצאיתא אלדו עלמה אריסטו אל הכים לאונה.

Az oktató beszéd jóval rövidebb mint a Harris féle kiadásban. Csak 50 mondatot tartalmaz. Ezek 4–5 mondas kivételével megegyeznek az ismert mondasokkal. A korholó beszéd mondasából, illetve meséiből mindössze négyet közöl, az arab változat 28, 29, 31, 32-es számú mondasait, illetve meséit.

Nyelvezete teljesen megfelel a bagdadi zsidók vulgáris-arab dialektusának, melynek egyik sajátosságára más helyen rámutattam.⁹⁰

Az Achikar regény e késői változata bizonyítja, hogy még a közelmúltban is milyen nagy népszerűségnek örvendett a bölcs Achikar.

e) Aethiops változat.

Cornill adta ki a »Das Buch der weisen Philosophen«⁹¹ című művében. Mashafa Talasfa Tabibán című aethiops munkában találta ezt a 15 aethiops nyelvű Achikar mondatot (Te' ezazu la' Heqar tabib). Ezek a mondasok minden valószínűség szerint egy arab gyűjteményből származnak.

f) Az örmény változatok.

Miként az arab, úgy az örmény változatok is szír alapszövegre engednek következtetni. Conybeare adta ki a szöveget

⁹⁰ Hazofeh XII, 1928, 105–108.

⁹¹ Leipzig 1875.

a Harris féle munkában, bevezetéssel és angol fordítással.⁹² Tizenkét kéziratot sorol fel, amelyek közül két typust állít össze. Az első (A) változatban az oktató beszéd 100 mondást, a büntető beszéd 27 mondást tartalmaz. A B. típusban pedig az oktató mondássorozat 186 közmondást, a büntetőbeszéd viszont 24 közmondást ad.

g) Az ótörök változat.

Az örmény csoporthoz tartozik még az az ó-török változat is, amelyet a bécsi »Cod. 468, of the Mehitarist Library« jelzésű kéziratból adtak ki a Harris féle munkában.⁹³

h) Az ó-szláv változatok.

Egy görög alapszöveget kell feltételeznünk. A pogány nyomok hiányának belőle, ami keresztény feldolgozásra vall. Sok helyen érintkezik az örmény változatokkal. Jagic tette közé egy ó-szláv verzió német fordítását,⁹⁴ melyet Harris Achikar munkájában angolra fordítottak.

i) A román változat.

Gaster fedezte fel és adta ki.⁹⁵ Röviden adja elő a történeti részt, hiányzik benne a levélhamisítás története, ugyszintén Achikar feleségének csele. Achikar Egyiptomban csak két mutatványt produkál. 36 mondás található benne, melyek közül kb. 10 a szír változat mondásaival egyezik meg, más mondások pedig az ó-szláv mondások között találják meg párjukat. A büntető beszédéből csak a 9, 40. és 41-ik mondás van meg. Kiseb betoldásokat is ad. Legközelebb az ó-szláv verzióhoz áll, erre mutat a nevek hasonlósága is.

Ó-szláv: Akyrios, Anadan, Sinagrip.

Róman: Arkirie, Anadan, Sanagriputu.

Az sem lehetetlen azonban, hogy egy görög változattól készült.

A didaktikus tartalmu papyrusok.

Miután áttekintettük a különböző változatokat, melyek között az elsőbbség kétségtelenül azt a verziót illeti meg, melynek töredékei az arameus papyrusok négy levelén maradtak reánk, nézzük meg közelebbről azokat a papyrusokat, melyek meséket és mondásokat tartalmaznak, vizsgáljuk meg viszo-

⁹² p. 24—85. 174—184.

⁹³ p. 174—197.

⁹⁴ Byzantinische Zeitschrift (1892) p. 107—126.

⁹⁵ Journal of the royal Asiatic Society, 1900 p. 301—319.

nyukat a későbbi változatokba beleszórt mondás, illetve mese-sorozatokhoz.

Ez a hét papyrus Cowley kiadásában száznegyvenöt sort tesz ki, az elbeszélő rész viszont hetvennyolc sort foglal el. Mondások állatmesékkal váltakoznak. Sajnos, ez az anyag csak nagyon megrongált állapotban maradt reánk. Alig akad mondás vagy mese, amely teljes épségében felismerhető lenne. Arra nézve sincs semmi elfogadható bizonyosságunk, hogy ezek a papyrusok ugyanolyan sorrendben következnek egymásután, mint amilyen sorrendben a kiadásban kapjuk őket, hiszen egyik papyrus sem folytatása a másiknak. Ha azt a kérdést vetjük fel, milyen összefüggést fedezhetünk fel ezek között a papyrusok és az elbeszélés között, azt a feleletet nyerjük, hogy ez az összefüggés igen laza és bizonytalan. Amíg például a szír változatokban a korholó beszéd csaknem minden mondása vagy meséje valamiképen utal az elbeszélő részből ismert helyzetre, formailag pedig az oktató beszéd rendszerint a ברי (= fiam) szóval, a korholó beszéd a הית לי ברי (= olyan voltál nekem fiam) szavakkal van bevezetve, addig a papyrus-változatban 1. nem is tehetünk különbséget oktató és korholó beszéd között, 2. alig találunk olyan korholó tartalmu mondást, mely a papyrusokban ecsetelt helyzetre alkalmazható lenne. A 145 sorban mindössze a következő helyeken találkozunk a fiam szóval 82. (44, 4) (ברי), 96. (45, 2) (בן), 127. (47, I. 2.) 129. (I. 4) (אנה יה ברי), 149. (47, II. 8.) (אנה ברי) és a 139. sorban (47, I. 14.) (בר כנני). Ez utóbbiban egyébként célzást is akartak találni az elbeszélésre: בר כנני הנש בתי = a fiam kikémlelte az én házam. (L. Stummer 54.) Ez ugyan nagyon kétes értelmű utalás. Hol van a papyrusokban kikémlelésről szó? De még ha elképzelnők is azt, hogy a נש tönk, »elpredálná«, »megrontani« értelme van, akkor is csak a későbbi változatokban elmondott elbeszélésre utalhatna. Nem megyünk túl messze akkor sem, ha a másik ilyen feltételezett utalást szintén nem tartjuk meggyőzőnek. (176. [48, II. 4.]) שנקת לרחמי וחקרת = (embereimet) a te kegyeidre bízam, te azonban megnehezítetted (helyzetüket). Mindenesetre sok képzelőerő kell ahhoz, hogy valaki ebben a három szóban ezt az értelmet lássa. Ezek alapján mondhatjuk, hogy komoly utalás nincs is az elbeszélő részekre. De ennél sokkal fontosabb az a kérdés, mennyiben érintkezik ez a mondás- és mese-egyveleg a későbbi változatokba beleszórt mondásokkal és mesékkel. A következőkben összeállítom azokat a kísérleteket, amelyek ilyen irányban történtek. Ezeket két nagyobb csoportra oszthatjuk: I. Olyan feltételezett összefüggések, melyek egy szó vagy egy kifejezés hasonlóságán alapulnak.

79–80. (44, 1–2).

מִן הָאֵין הוּא מִן הָאֵין נָעַר בְּנֵי־אֵת
בְּרָא זֶה יִתְאַלֵּף וְיִתְחַסֵּר אֶרְחָא בְּרַנְלֵי־וִי

Mi erősebb mint a hordóban habzó bor, az ifju, aki tanítatik és megfenyítettetik és אֶרְחָא helyeztetik a lábára. Itt az összefüggést egyesek a hármas szavakban keresték, t. i. ezt worditő számárnak fordították, és így a szir A. 8. mondására utalna, ahol a számár hangjáról van szó. Mások az אֶרְחָא szóban találtak utalást a későbbi verziókra. Ez a szó ugyanis a szir változatban többször előfordul. (Harris 58, 15; 59, 2; 62, 15.) Sőt még a szir A. 22. mondás végén előforduló חֲבֵלָא szó párhuzamának is tekintik. Ha a papyrus mondás értelmét is szemügyre vesszük, nemcsak a kiragadott szavakat, láthatjuk, hogy ezek az összefüggések erőszakoltak. Mi az alapgondolat? Mi erősebb a נָעַר-nál? Az ifju, akit jól neveltek. Ezt értjük, de éppen azt a három szót nem értjük világosan, amelyből az összefüggést akarják következtetni. Ha csakugyan azt jelentenék is ezek a szavak, amire gondolnak, akkor sem érnénk velük sokat, mert ha magukat az összevetett gondolatokat hasonlítjuk össze, semmi elfogadható kapcsolatot nem nyerünk.

83. (44, 5.) מִחָא לְעֵלִים כִּאֲוִיָּה לִהְיֵה

Ebből a négy szóból csak az első kettő érthető: a verés az ifjunak olyan, mint az אִיָּה לִהְיֵה-nak. De Wensinck-et ez nem riasztja vissza, a מִחָא helyett לִהְיֵה-t olvas és összefüggésbe hozza a szir A. 22. mondással, ahol ezt a kifejezést találjuk: מִחָא לְפִדִּיָּה = mint a trágya a kertnek (t. i. úgy használ a verés az ifjunak). De még e merész szövegváltoztatással sem magyarázhatjuk meg a מִחָא előtt álló szót és a sor folytatását, amelyből semmiképen sem tudunk hasonló gondolatot kimagyarázni.

91. (44, 13.) Itt is szó van madarakról (וְצִפֹּרִיָּא), mint a szir A. 25, 53, 62. mondásokban, de minden értelmi összefüggés nélkül.

92. (44, 14.) A כִּבְשׁ מִלְחָה כִּבְשׁ kifejezéshez hasonló a szir A. 52. mondásban található: כִּבְשׁ מִלְחָה בְּלִכְךָ

98. (45, 4.) מִי צִפֹּרִיָּא הוּא מִלָּה = mert a szó olyan, mint a madár.

A szir A. 25. mondásban összehasonlítják a *hazug* ember szavait a *kövér* (שְׁמִינִי) madárral, melyet szívesen bekapnak. Gyanútlanul megesszik, mert jónak látszik. A papyrusokban viszont arról van szó, hogy vigyázni kell az embernek a szájára, mert a szó elrepül, mint a madár, ha a kalitkából kieresztik, nem lehet többé elfogni.

104. (45, 10.) A יִשְׁפֹּטִין igét a szir A. 65. mondásban található חָרַן igeaequivalensének tartják.

114. (46, 4.) A מִפְתָּח מִפְתָּח פִּתְחָא megfelel a szir A. 38. mondásban előforduló מִפְתָּח פִּתְחָא kifejezésnek.

123. (46, 13.) הוּא נִפְקָה מִן מִן = Ha jó megy ki az ember szájából. Ezt összehasonlítják a szir A. 53. mondásban előforduló: לֹא תִפְקֵה מִלְחָה מִן מִן kifejezéssel. A papyrusban ez a kifejezés minden kétséget kizáróan a következő sorban előforduló מִן מִן מִן = ha gonoszság megy ki a szájuk(ból) kifejezés ellentétéként szerepel. A főhangsúly tehát nyilvánvalóan a מִן és מִן ellentétes értelmén van. A kérdéses szir mondásban semmi nyomát nem találjuk ilyen ellentétnek.

144. (47, II. 3.) A מִנְחָה szó a szir A. 15. mondásban is előfordul.

178. (48, II. 6.) מִפְתָּח מִפְתָּח kifejezést találjuk itt is. I. a 114. sort.

199. (49, 9.) A צִפֹּרִיָּא szóhoz, v. ö. a 91., 98. sorokat.

213. (50, 6.) אֵל שָׁמַיָּא שָׁמַיָּא szavak alkotják az egész sort, a többi mind elveszett. A szir A. 48. mondásban szintén megvan ez a kifejezés. Azt hiszem, azt nem kell bővebben bizonyítanom, hogy két annyira közelálló nyelvnél, mint a szir és az arameus, hasonló szavak vagy kifejezések szereplése igen keveset bizonyít.

II. Azokat az összefüggéseket, melyek tartalmi hasonlóságokon alapulnak, újabb két csoportra oszthatjuk: a) amelyek a papyrusokban nagyobb szövegjavítások, illetve kiegészítések útján érthetők csak meg, b) amelyeknek értelme a papyrusokban világos.

a) 84. (44, 6.) אֵל מִן־אֵל מִן־אֵל (Vásárolj szolgát, (aki ront és) szolgálonót, (aki lop). Az egészről csak az első két szó világos. Amint azonban a javasolt kiegészítésből láthatjuk, a szir A. 24. mondás alapját akarják benne megtalálni. A szó szó ele még akkor is az *al* tiltó szócskát kellene tenni. De a mondások rendszerint a sor elején kezdődnek, különösen azok, amelyek tiltó szóval kezdődnek és csak egy sort tesznek ki.

86. (44, 8.) אֵל מִן־אֵל מִן־אֵל

Az egész mondásnak nincs elfogadható magyarázata. Mégis a מִן־אֵל szóban a מִן (= kigyó) mellékalakját sejtve, a szir A. 14. mondásával akarják összefüggésbe hozni.

106. b) (45, 12.) בְּשִׁמְיָא בְּנֵי כִבְשׁ אֵלִיָּה = A gyermekek sokaságában a te szíved ne örüljön. Hasonló gondolatot az örmény A. 34. mondásban találunk: Son, rejoice, thou not in the number of thy children, and in their deficiency be not distressed. Lásd még Neubauer, The Book of Tobit 8, 6.

110. (45, 16.) אריא אול קרב לש[למא להמרא] ל[ם] שלם יהי לך
ענה חמרא ואמר לאריא

Ez egy állatmese maradványa, amelynek folytatása hiányzik. Szó van benne az oroszlánról, a számárról és az üdvözlésről. A szír B 9. mese szintén egy hasonlóan kezdődő oroszlán-számár mesét ad. Tagadhatatlan a hasonlóság. De mivel a mese végét nem is sejtethjük a papyrusból, sokra nem mehetünk vele.

141. (47, I. 16.) [ו]ן[אלקל] שמך קרמירם
(Titkod) ne fedd fel a (barátod) előtt és nem lesz a te neved csekély értékű előttük. Hasonló gondolat van az arab A 43. mondásban: يا بني لا تشف الهلך لأخاكك لولا تمي عنده بنيس
Ne tárd fel állapottod barátod előtt, nehogy megvetett légy előtte. V. ö. még az aethiops A 1. mondással.

148. (47, II. 7.) A Cowley kiadásában inár ez a szöveg áll: [ואליקל] [ואלי] [אל] = Ne légy édes, nehogy elnyeljenek, ne légy keserű, nehogy kiköpjenek. Megjegyzendő, hogy Sachau helyett תהלי olvas. Így tehát az egész sorból csak a תהלי szó vezet rá az örmény A 8. mondásra. Son, be thou not over sweet, so that they swallow thee down, nor over bitter, so that they spit thee out. Egyébként ennek a mondásnak az eleje a מנחם המעניס című műben is előfordul.

186. (48, II. 11.) [נ]פלה ססא בערב = belesett a moly a szövésbe (?). Hozzá kell, hogy képzeljük: elpusztította azt és még sem veszik semmibe. Párhuzama lenne a szír B 12. parabolának. Ezt az összefüggést már valóban csak jóakaratu képzelődésnek minősíthetjük.

194. (49, b, 4.) קרב עלי ואז יאמר [החן] מני = Távolodjál tőlem. Ez a szír A 32. mondásnak lenne az alapja.

b) 81. (44, 3.) אל תחשך בך מן חסר הן לו לא תבול תהנצל[הן]
Ne tartsd vissza fiad a vesszőtől, hátha nem bírod megmenteni. Ez megfelelne a szír A. 22. mondás elejének, a folytatása azonban elüt tőle. Egyébként hasonló gondolat található még: Pld. 13, 24; 23, 13–14, Szirach 30, 12. és Ptahhotepnél (Trebitsch 35.): Ha áthágja elveid, nem törődik szávaiddal és szája rosszat szól, üss szájára.

82. (44, 4.) הן אמהאך ברי לא המית = ha ütlek fiam, nem halsz meg. V. ö. az örmény A. 14. mondással: For if thou strike him with a rod... he does not die.

93. (44, 15.) וישמע מלה ולא יתחם = És hall egy dolgot és nem mondja el. Egészen általános szentencia. Hasonló a szír A 2. Szirach 19, 13. (szír szöveg): שמע מלחא תמות בלבך: Egyiptomi és asszír változata is van. (L. Humbert i. m. 153, Meissner 28.).

105. (45, 11.) [ט]עמא אף וערתא מרתא ו[שעמ]א חסין ולא איתי
= Megkóstoltam a keserű kökényt (?) és erős ize van, de nincs, ami keserűbb lenne, mint a szegénység. A Nau által kiadott Sachau-féle szövegből módunkban áll mellé egy hasonló szír mondást állítani: דעליק: ובלעת דמירין ובלעת דעליק: ולא הוה מדם דמירין מן מסננתה fele kétségen kívül rokonságot mutat. V. ö. még az örmény a 69. mondással: Son, I. have eaten endive and I. have drunk gall, and it was not more bitter than poverty.

111–112. (46, 1–2.) נשאת חלא ופענת מלה ולא איתי וי קר מן חותב
נשאת חכן ונסכת פון ולא איתי וי קליל מן חותב

Emeltem homokot, hordtam sót és nem volt semmi sem nehezebb, mint... Emeltem szalmát és hordtam korpát (?) és nem találtam semmit sem könnyebbnek, mint a szót. Az első mondatban két nehéz dolgot említ és ennek lenne a második mondatban az ellentéte a két könnyű dolog, melyek közül az első világos, a második kétséges (פון v. פון). Nem tudjuk azonban, hogy a secundum comparisonis micsoda. Az első mondásban hiányzik, a második mondásban megvan, de nem érthető. Mit jelentsen a חותב? Esetleg a חושב-nak az arameus megfelelője. Ez azonban nem ad kielégítő értelmet. A szír változat két mondása az A 45. és 46. tartalmaznak ehhez hasonló gondolatokat. Mindkét mondás azonban csak az első mondásnak a változata. T. i. mindkét mondásban nehéz sulyu dolgokat sorol fel: sőt, ólmot, vasat és sziklát. A Nau által ujabban kiadott szír változatok sem segítenek. Azokban is csak a יקר (= nehéz) szó fordul elő. Ez a tény mindenesetre ellene szól annak a felfogásnak, hogy a papyrusbeli חותב ellene szól annak a felfogásnak, hogy a papyrusbeli חותב szó félreértéséből keletkezett a szír A 46. mondás vége גברא דותב כנית המחי (= Férfiu, aki apósának házában lakik). Hol van a papyrusokban apósról vagy hasonló helyzetről szó? Sokkal közelebb áll a 112. sorhoz a talmudban⁹⁶ idézett Szirach mondás első része: Mindent megmértem mérlegen és semmit sem találtam könnyebbnek, mint a korpát. De a korpánál is könnyebbnek tekintetik az a völegény, aki apósának házában lakik: ולא מצאתי קל מסובין וקל מסובין חתן הדור בבית המי

A חותב még szótanilag is megfelel a חותב-nak. Azonban itt is csak az a vonás közös, hogy egyik dolog könnyebb, mint a másik. Látjuk tehát, hogy a papyrus és a későbbi változat mondásai között csak motivumbeli hasonlóságok vannak.

126. (47, I. 2.) אל תדני [ק]שך ואל תהי[ך] כב חסך לצדיק למה
= Ne fesszisd meg ijádat

⁹⁶ Baba Bathra 98 b.

és ne löj nyiladdal az igazra, hátha Isten nagy lesz az ő segítségében és visszaveti azt rád. Hasonló gondolat található a szír B 5. mondasban is. A papyrus mondas alapgondata: Ne lövöldözz az igazra, mert Isten megsegíti őt és a nyilakat ellened fordítja. A szír mondas ellenben azt a gondolatot fejezi ki, hogy dőreség az Isten ellen támadni, hiszen őt úgy sem lehet elérni, viszont a vakmerő támadó épen úgy büntetésben részesül, mintha célt ért volna. Az örmény változatban található megfelelő mondas közelebb áll a papyrus gondolatmenetéhez.

Nem foglalkoztunk az összes feltételezett érintkezési pontokkal. Elhagytuk azokat, amelyek nagyobb részben csak merész elgondolásokon alapulnak. A felsoroltakból is képet nyerhetünk arról, hogy miképpen hozhatjuk ezeket a mondásokat és meséket a későbbi változatok anyagával összefüggésbe. Láthattuk, hogy ez az aránylag kevés számú összefüggés is milyen düledező alapokon nyugszik. Láttuk, hogy igen kevés olyan mondást találtunk, amelyre pontosan visszavezethetők volna a későbbi mondasokat. A mesék közül csak egyet találtunk, annak is csak az elejét. Még azon a helyeken is, ahol egy-egy gondolat töredékét azonosíthattuk, a legnagyobb óvatosságra kell, hogy figyelmeztessen az a körülmény, hogy az összevetett mondasok folytatása rendszerint egész más gondolatokra enged következtetni, mint amilyen mi a későbbi változatok alapján várhatnánk. Láthattuk a párhuzamokból, hogy épen azok a mondasok, melyek a legközelebbi rokonságot mutatják, olyan általános keleti gondolatokat tartalmaznak, amelyeknek előfordulása csak igen csekély mértékben jöhet számításba az ilyen kutatásoknál.

Lidzbarski már a Sachau-féle kiadás megbeszélése alkalmával⁹⁷ óvta int attól, hogy ezeknek a mondasoknak nagyobb fontosságot tulajdonítsunk Achikar könyve alapformájának keresésénél. Az ő szempontjának tekintetbe vételével vizsgálván az anyagot, megállapíthatjuk, hogy nem tekinthető bebizonyítottak ezeknek a papyrusoknak az Achikar regényhez való tartozása és ennek következtében nem tekinthetjük őket a későbbi változatokban beleszórt mondasok és mesék alapjainak. Legfeljebb egy a feltételezhető Achikar mondasgyűjteményhez hasonló gyűjtemény töredékeit láthatjuk benne, amelynek — amint már többen kimutatták — a Példabeszédekkel és Szirach könyvével is igen értékes kapcsolatai vannak.⁹⁸

⁹⁷ D. L. Z. XXXII, (1911) 2966—2981.

⁹⁸ Stummer 50—68.

Utalások Achikarra.

A Tobit könyvében található utalások nemcsak azért érdemlik meg az elsőbbséget a többi Achikarra vagy könyvére utaló adatok között, mert a legrégebbek és a legmegbízhatóbbak, hanem azért is, mert a legtöbb támaszt nyújtják. Nemcsak párhuzamokat adnak, hanem ki is egészítik Achikarra vonatkozó adatainkat. Itt Achikar mint Tobit testvérének, Anaelnak fia szerepel. Tehát zsidó. Ezt a későbbi változatok nem igen erősítik meg, kivéve a Graffin kéziratot, melynek elején olvashatjuk: »Neve Achikar volt, a zsidó bölcs.« (= (דשמה אחיקר יהודיא הכימא) és a szír szótáríró Bar Bahlul közlését s. v. אחיקר ahol azt írja, hogy Achikar »egy ismert férfit, több királynak minisztere volt, bölcs és belátással bíró ember, Izráel királyainak könyvében találunk róla egy elbeszélést.« Nyilvánvalóan ő is zsidónak hitte. Ez még nem elegendő arra, hogy ennek alapján megállapíthassuk Achikar származását, de mindenesetre alapjául szolgálhat annak a fel fogásnak, mely Achikart zsidónak hiszi.

Tobit könyvében több helyen találunk Achikarra utalást. (1, 21 kk. 2, 10, 11, 17; 14, 10.) Megtudjuk, hogy Achikar, Aszarchaddon minisztere, Ninivében lakik, unokaöccse Ναββός (Vatikáni kézirat szerint, a színi szöveg szerint Ναββός). De nyilvánvaló utalás történik Achikar sorsára is a 14, 10. versben, ahol olvassuk: »Lásd, mit tett Adam (más olvasatok szerint Aman, Nadab) az ő nevelő-atyjának, Achikarnak, miképpen juttatta őt a világosságból a sötétségbe és miképpen fizetett neki, de Achikart megmentette az Isten, a másik pedig meglakolt és maga került a sötétségbe.« Ez a mondas nem más, mint a későbbi változatok végén is megtalálható gondolat: $\text{וְיָן דַּחַר נִטְמָא לְהַבְרָה נְקֻמָּתָהּ מִמֶּלֶךְ לָהּ}$ = aki másnak vermet ás, maga termetével tölti ki.

Figyelemre méltó még az Achikar-mondások szempontjából Tobit 4, 15, melyet így próbálnak kiegészíteni: $\text{ἐκχεον τὸν ἄρτον σου ἐπὶ τὸν τάρπον τῶν δικαίων καὶ μὴ ὁῶς τοῖς ἀρματωλοῖς}$ és mint az oktató beszéd A 10-nek párhuzamát fel tüntetni.

Ezekből a találkozásokból láthatjuk, hogy Tobit könyvének szerzője előtt kb. egy olyan Achikar történet volt ismeretes, amilyen a későbbi változatokból is előtűnik.

Tobit könyvén kívül nyugati és keleti munkák is utalnak Achikarra. Sajnos, ezek az utalások nagyjából nagyon keveset mondanak.⁹⁹

⁹⁹ Említésre méltó még az »Inventiones nominum« című munkában

nak az Achikar kérdés szempontjából, hogy részletesen foglalkozunk a tartalmi érintkezésekkel. Hasonló közmondások és mesemotívumok ugyanis több helyen is keletkezhetnek egymástól teljesen függetlenül. De még ha azt tételeznők is fel, hogy egy-egy közmondás vagy mesemotívum valamely forrásból elindul és így kerül más népek, más korok tulajdonába, ne feledkezzünk meg arról, hogy ezek már valószínűleg az ősidőkben is a nép száján éltek, nagy népszerűségnek örvendtek, szájról-szájra, nemzedékről-nemzedékre, kulturáról-kultúrára szállottak, ezer meg ezer uton terjedtek el. Az is bizonyos, hogy az a kevés anyag, amely az irodalmon keresztül reánk maradt, csak elenyésző kicsiny hányada a valóban létezett anyagnak. Szükséges, hogy a hasonló gondolatokat egymás mellé állítsuk, magának a gondolatnak mint lelki megnyilvánulásnak létezése szempontjából, de nem fontos, hogy még erőszakoskodás útján is mindenáron összehoronzjunk olyan anyagot, mely tulajdonképpen egymáshoz nem tartozik és még-kevesébbé szükséges az, hogy két előttünk álló valamennyire hasonló mondást vagy mesét úgy kezeljünk, mintha egyik a másiknak forrása lenne, csak azért, mert egyiket egy régebbi forrásból ismerjük.

Az apokryph és pseudepigraphikus munkák nagy angol kiadásában Harris, Lewis és Conybeare¹⁰⁶ az Achikar könyvet is lefordították és a bevezetésben a következő műveket állítják össze, amelyek tartalmilag fontosabb érintkezéseket mutatnak művünkkel: Demokritos, Tobit, Zsoltárok, Példabeszédek, Szirach, Daniel, Jubileumok könyve, A tizenkét apostol testamentuma, Máthé és Lukács evangéliumai, Cselekedetek, I. Korinthusi levél, Péter II. levele, II. Timotheushoz szóló levél, Koran, Syntipas, Ó-fancia mesék. Amint azonban látjuk, igen jelentékeny mennyiségű párhuzam található a talmudikus és a későbbi zsidó irodalomban is. Figyelemreméltók továbbá azok a párhuzamok is, melyek az egyiptomi (különösen a Pthahotep bölcs mondásaihoz való viszonya érdekes), az asszír-babyloniai,^{106a} és az ind irodalommal való találkozását mutatják.

A tartalmi érintkezések között kell megemlékeznünk még a Vita Aesopi, »Aesopus élete« című gyűjteménybe belekerült elbeszélésről,¹⁰⁷ mely nem más mint az Achikar elbeszélés utánzata. Nyilvánvalóan egy görög Achikar elbeszélésből készült ez az átvitel. Itt azonban Achikart Aesopusnak hívják, a babyloniai király neve Lykurgos, az egyiptomi uralkodót pedig

Nektanebosnak nevezik. Nadán helyett az Ainos vagy Ennos név áll, Nabuszumiszkun Hermippos néven szerepel. Egyébként ez a változat ugyanugy beszéli el az eseményeket, mint a szír változatok. Kisebb-nagyobb eltérések természetesen találhatók benne.

Achikar személye, a mű keletkezésének kora és nyelve.

Ki volt Achikar? Maga a név már egy i. e. 698-ból keltezett asszír okiratból is ismeretes,¹⁰⁸ de különben is elég gyakori. Semmi nyomát sem találjuk azonban annak, hogy Szancheribnek vagy Asszarchadonnak egy ilyen nevű vezére vagy tanácsadója lett volna. Ez még nem jelenti azt, hogy Achikar valóban nem is lehetett az ő tanácsadójuk, mert pontos adataink e két uralkodó udvartartásáról nincsenek. Kérdéses azonban, hogy ha élt és mint a fentnevezett két király tanácsadója működött is, megtörtént-e vele az, amiről az elbeszélés tudósít bennünket, vagy csak mesével van dolgunk, melyet az ő nevéhez költöttek. A kérdés megoldásánál első-sorban mindenesetre a papyrus elbeszélésére kell tekintettel lennünk, mert a későbbi változatok kiszínezéseit valószínűleg csak a fordítóknak, illetve átdolgozóknak kell tulajdonítanunk. Amint az elbeszélés a papyrusokban előttünk áll, olyan egyszerű, hogy nincs semmi okunk annak lehetőségét kétségbe vonni, hogy ezek az események így, vagy legalább is egészen hasonlóan megtörténtek. Már Stummer (78–79.) rámutatott arra, hogy nehézséget okoz az is, hogy Achikar a papyrusokban mint ספר szerepel, amely épen a papyrusok tanúsága szerint nem jelöl valami magas tisztséget. Nabuszumiszkun azonkívül egyszer אחר כלל (= egész Asszír-ia atyjának) nevezi Achikart, ami azonban minden valószínűség szerint nem hivatalos cím. Hasonlóképpen nehézséget okoz Nabuszumiszkunnak jelzője, רביא, amely szintén nem meghatározott címet vagy tisztséget jelentő szó. Ezek a nehézségek valóban szembeötlőek, de Stummer tulbecsüli értéküket. Hiszen könnyen megtörténhetett, hogy a fordító vagy az átdolgozó, esetleg másoló, az eredeti címek helyett olyan jelzőket tett a nevek mellé, amelyek az ő olvasó közönsége előtt szokottabbak voltak.

Ebből az egyből fakadnak közvetlenül a további kérdések: 1. Zsidó volt-e Achikar, mint ahogy ezt Tobit könyve tanúsítja?

¹⁰⁶ Apocrypha and Pseudepigrapha II. kötet Oxford 1913.

^{106a} L. Meissner, Babylonien und Assyrien II. Heidelberg 1925 p. 430.

¹⁰⁷ Nöldeke 61–63.

¹⁰⁸ Meissner 26.

2. mikor nyert az elbeszélés irodalmi alakot? 3. milyen nyelven íródott az első alakja?

Az első kérdést már érintettük az »Utalások Achikarra« című fejezetben. Tobit könyve szerint zsidó volt és másik két adat is ezt bizonyítja. Nau szerint éppen azért volt népszerű ez a munka az elephantinei zsidóknál, mert nemzeti önérzetüknek hízelt az a tudat, hogy zsidó ily magas állást töltött be az asszír királyoknál. Ezzel szemben Stummer azt állítja, hogy ha ez így lett volna, nem mulasztották volna el ezt világosan is megjelölni az elbeszélésben. Hogy Achikárt nem mindenütt tartották zsidónak, az is bizonyítja, hogy Tobit könyvének több változatában hiányoznak az Achikarra vonatkozó részletek. Valószínűleg az sem bizonyítja még Achiká. nemzetiségét, hogy az elephantinei zsidók lemásolták, mert a mondásokat és meséket tartalmazó papyrusokat is leírták, holott ezek kétségtelenül pogány nyomokat árulnak el. T. i. többször fordul bennük elő a babyloniai שָׁמַש = Samas napisten. Az ilyen elbeszélések és mondások könnyen megnyerhették a zsidó telepeketszét még akkor is, ha nem zsidóktól származtak, még akkor is, ha tartalmukban pogány vonatkozásu anyag is volt, mert egyáltalán nem valószínű, hogy egy ilyen eldugott kis kolóniának lakói, még ha zsidók voltak is, olyan tiszta monotheista hittel és ismeretekkel rendelkeztek volna, mint amilyen a Bibliában jelentkezik, illetve, hogy olyan magas kritikai érzékkel bírtak volna, hogy ezeknek az elemeknek a pogány jellegét észrevették volna. A papyrus változat felől tehát éppen úgy lehetett zsidó, mint pogány. A kérdést főképpen az dönti el, mennyi hitelességet tulajdonítunk a Tobit könyvében említett rokonsági kapcsolatnak.

A másik kérdés megoldása szorosan összefügg a harmadik kérdéssel. A terminus a quo meg van adva Aszarchaddon uralkodásának idejével, a terminus ad quem pedig az arameus papyrusok másolásának az ideje, amely körülbelül i. e. 420–400 évekre esik. Amint a papyrus változat elbeszélő része előttünk áll, az sem lehetetlen, hogy Achikar maga mondja el a történetet élete vége felé, hiszen az elbeszélés első személyben történik. Ugy kell tehát elképzelnünk a mű keletkezését, hogy Achikar maga leírja életének ezt az epizódját, amely talán ott ahol a papyrusok megszűnnek, be is végződik. A többi események, amelyek a későbbi változatokban vannak elmondva — legjelentékenyebbek közülük a levélhamisítás és az egyiptomi út — talán csak a későbbi fordítók vagy átdolgozók betoldásának tekinthetők. Midőn az Achikar regény eredetije első alakjának kérdését felvetjük, ámbár nem látjuk bebizonyítottak, hogy a papyrusokban talált mondások és mesék az elbeszélő részhez

tartoznak, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a könyvünkhöz tartozó mondás, illetve mesesorozatok kérdését sem. A későbbi változatokban ezek a mondások egy jól kiszámított helyen illeszkednek bele az elbeszélésbe, a papyrus változatban azonban még azok felfogása szerint is, akik a mondásokat és meséket tartalmazó papyrusokat az elbeszélő részekhez csatolják, nem állhattak a mondások és mesék azon a helyen, ahol a későbbi változatokban találjuk őket. Sőt az is bizonyos, hogy még nem is volt különválasztva az oktató beszéd a korholó beszédetől, azaz nem is szerepeltek mint ilyenek, hanem csak általánosságban mint Achikar bölcs mondásai, példázatai, melyek az elbeszélés végéhez voltak függesztve. Erre enged következtetni az elbeszélő rész felirata, melyet így rekonstruálnak: [חֲכִיכָר] אֲחִיכָר שֶׁהָאֵלֶּה הֵם וְהָאֵלֶּה הֵם לְבָרָה (= Achikarnak (nevű), a bölcs és ügyes tudósnak példázatai, melyekre tanította a fiát). Véleményem szerint azonban, mivel nem bizonyos, hogy a papyrusokban talált mondás és meseanyag autentikus, azt kell feltételeznünk, hogy az elbeszéléssel párhuzamosan elterjedt egy Achikar mondásokat és meséket tartalmazó gyűjtemény, amely elveszett és amely talán az elbeszéléstől egész függetlenül állott. Clemens Alexandrinus értesítése, midőn egy Achikar mondásokat tartalmazó stéláról beszél, ha egy kicsit kései is, mégis elég megbízhatónak látszik. Arra a kérdésre, hogy ezek a mondások és mesék mikor kerültek bele az elbeszélő részbe, nem adhatunk még megközelíthető választ sem. Valószínű, hogy még Clemens Alexandrinus idejében nem történt meg ez a beolvadás. A többi Achikarra utaló adatból igazán semmi következtetést nem vonhatunk le erre nézve. De azt sem bizonyíthatjuk, hogy csak Clemens Alexandrinus után történt meg ez a beolvadás, mert semmi sem bizonyítja nekünk, hogy Clemens idejében csak az a változat volt meg, melyet ő említ. Mindezt egybevetve: körülbelül i. e. az V–VII. évszázadban nyert az Achikar regény első változata irodalmi alakot. A toldalékok nézve még ilyen széles határokat sem tudunk megállapítani, mert a lehetőségek oly sokasága tolul elénk, amely nem engedi meg az időbeli megszorításokat.

Milyen nyelven írták az első változatot? Nincs semmi okunk feltételezni, hogy az első változat éppen Elephantineben keletkezett volna. De az nincsen kizárva, hogy arameus nyelven íródott, a mit azonban azonkívül, hogy ilyen nyelven maradt reánk, más körülmény nem támogat, mint Achikar állítólagos zsidó volta. Persze azt is elképzelhetjük, hogy az asszír királyok tanácsadója nem az anyanyelvén írta meg élete egy epizódját. Van olyan vélemény is, hogy eredetileg babyloniai nyelven íródott és ebből fordították ó-perzsára, amelyből azután

az elephantinci arameus változat folyt. Ezt a körülményt támogatja az is, hogy a papyrusok arameus nyelvén erősen mutatkozik a perzsa nyelv befolyása. Perzsa hatásnak tekintik¹⁰⁹ 1. az אשר helyett את ir, ami a perzsa Athura-ra vall, 2. többször a שמה szót teszi a személynevek után, amihez hasonló jelenséget az ugyancsak az arameus papyrusokból ismert behistuni edictumban is megfigyelhetünk, amelyet bizonyosan perzsa szövegből fordítottak, 3. az את használatát az ó-perzsa »pasava« értelmében. Az is lehetséges azonban, hogy nem a perzsa nyelvből fordították. Annyi bizonyos, hogy aki másolta vagy fordította, annak nyelvhasználata a perzsa nyelv hatása alatt állott. A legvalószínűbb tehát mégis a babyloniai eredet, melyre nézve a már sokszor idézett Clemens Alexandrinus feljegyzése is támaszul szolgálhat. Ő szerinte ugyanis Demokritos egy *babyloniai* stélát fordított le és olvasztott be saját munkái közé.

* * *

A változatok ismertetésénél megadtuk azt a feltételezhető alapszöveget, amelyből egy-egy változat készülhetett, de jeleztük, hogy ez még nem lezárt kutatásokon alapuló eredmény. Még igen sok szöveg összehasonlítására volna szükség már ahhoz is, hogy a meglévő anyag egymáshoz való viszonyát pontosan meghatározhassuk. Elsősorban arra volna szükség, hogy a különböző változatok megbízható reprodukcióit hozzáférhetővé tegyék a kutatás számára. Vajha sokan követnék Nau példáját és mennél több szöveget hoznának nyilvánosságra. A későbbi szövegek megvizsgálása azonban még nem fogja eldönteni az Achikar elbeszélés eredetének, keletkezésének és hitelességének problémáját. Ezt a kérdést valóban csak Meissner (31) kívánságának beteljesülése után oldhatják meg: Nachdem es sich also als möglich erwiesen hat, nicht nur die Namen der Haupthelden, sondern auch die ganze Situation, die hauptsächlichsten Motive, Requisiten und Formen der Geschichte als assyrisch nachzuweisen, wird man die Annahme als möglich, ja als wahrscheinlich bezeichnen müssen, dass das Märchen vom weisen Achikar in Ninive vielleicht im Anschluss an eine wahre Begebenheit entstanden ist. Hoffen wir also, dass uns, ähnlich wie wir aus Elephantine schon eine Überraschung in dieser Frage erlebt haben, bald einmal ein glücklicher Zufall in Ninive das Märchen und die Sprüche Achikars in Keilschrift beschert. Amennyire helytálló Meissnernek ez az óhaja, ép annyira nem helyes az, hogy minden-

¹⁰⁹ Nau, Documents 92–96. Cowley 204–211.

áron meg akarja találni a későbbi változatokban található motívumok párhuzamait az asszír babyloniai irodalomban. Mert hiszen épen ama véletlen szerencse folytán, mely az arameus papyrusokat hozzáférhetőkké tette, láthatjuk, hogy a regény ősi alakja igen egyszerű és minden diszítéstől mentes volt. Ez természetes is. A keleti irodalmak nem egy példáján mutatható ki, hogy évezredes vándorlás folytán anyaguk bővült, gyarapodott. De nemcsak gazdagodott, hanem a másolók ízlése, kénye-kedve szerint kevesbedett is. Nem kell messzebb mennünk az itt először ismertetett vulgaris-arab-zsidó változatnál. Megfigyelhettük, hogy bármennyire is ragaszkodik a fordító vagy átiró az alapszöveghez, nem tartózkodik attól, hogy egy-néhány kétségtelenül zsidó eredetű mondással fűszerezze az előtte lévő anyagot, hogy egyet-mást betoldjon, hogy a szöveget tendenciózusan megváltoztassa, hogy az egész korholó beszédet, — valószínűleg helyszüke miatt — csaknem teljességében elhagyja. Th. Reinach¹¹⁰ például a szír elbeszélés alapján az egész Achikar regényt nap-mythosnak tartotta. Csak az arameus papyrus változat felfedezése után láthatták, hogy azoknak a motívumoknak, amelyekre ő elméletét alapította, még nyomai sem fedezhetők fel a papyrusokban. Amilyen helytelen uton jártunk, ha a vulgaris-arab-zsidó változatba befűzött »Arisztotelesz tizparancsolat«-át az ókori görög irodalomban keresnők s nem egy újkori arab, vagy héber mesegyűjteményben, épen olyan téves uton haladunk, ha a későbbi változatok levélváltás-epizódja mellé az Amarna-levelezést állítjuk,¹¹² vagy ha a sas hátán való repüléshez az Etana-mythosból hozunk párhuzamokat.¹¹² Nem akarjuk ezzel lebecsülni Meissner igen értékes kutatásait e téren, csak azt akarjuk hangsúlyozni, hogy a közmondásoknál és meséknél még nagy hasonlóság esetén is a legnagyobb óvatossággal kell eljárunk, midőn azt a kérdést vetjük fel, hogy egyik közmondás vagy mese hol, mikor keletkezett vagy miképpen került egyik helyről a másikra.

Értekezésemben talán több nyílt kérdést hagytam, mint amennyit az előbbi feldolgozók, de ezt nem azért tettem, mintha nem találtam volna ezekre a kérdésekre valamilyen kényszeredett feleleteket, hanem, hogy helyesen megfeleljek kitűzött feladatomnak: az Achikar kérdés jelenlegi állása megvilágításának.

Budapest.

Dr. Löwinger Sámuel.

¹¹⁰ Un conte babylonien dans la littérature juive R. E. I. XXXVIII, 1–13.

¹¹¹ Meissner 29. ¹¹² Meissner 30.

A biblia, a midrás és a zsidó Mikes Törökországi Levelében.

Második közlemény.

Isten jó.

Mikest nem nyugtalanították metafizikai problémák, nem voltak kételyei, nem törekedett megoldást találni a mindenség nagy kérdéseire. Amikor leveleiben Isten és a teremtet világ jóságának gondolatát ismételtelen kifejezi, nem a maga elmélkedéséből merít és nem filozófiai rendszerek eredményét adja, hanem vallásos érzését önti szavakba, feloldva bennük a biblia tanításait. Mikes önvallomása, egyéniségének leveleiben visszaverődő szellemképe támogatja a szentírási nyomok feltételezését, ha egyébként gondolatainak töredékei beilleszthetők volnának is az Isten-eszme fejlődésének abba a vonalába, mely Aquinói Tamás determinizmusában, Szent Ágoston bölcséletében vagy Leibniz Theodiceájában mutat rokonságot Mikes érzelmi kijelentéseivel. Igaz, hogy Mikes kora a racionalista világszemléletnek Leibnizban tetőződő optimizmusát leheli, mégis az ilyen kitétel: Istennek »jó minden munkája« (94. lev.) önkéntelenül a biblia szavaira emlékeztet: »mindent, a mit teremtet, igen jó« (Gen. 1, 31). Abban a gondolatban pedig, hogy: »Az Isten semmi rosszat nem teremtet« (86. lev.) épenséggel megtaláljuk a biblia szellemének hatását: »az Ur azt cselekszi, a mi jó az ő színe előtt« (II. Sam. 10, 12) vagy Isten műveit »bölcsen alkotta« meg (Ps. 104, 24). Mikes leveleskönyvének végén az imaszerű hangokban elhalkuló életvégi szentimentalizmus újból formát ad ennek a vallásos hitnek: »az Isten rendelésiben nincsen haszontalanság« (207. lev.).³⁶

A teremtes munkájában és az isteni rendelkezésekben megnyilatkozó jószág csak természetes és észszerű következménye az Isten jót kimerítő tulajdonságának. Ebben a szellemben él Mikes is. És csak formakülönbség van abban, hogy »a jó Isten« (7., 96., 114., 117. lev.) vagy »jó az Isten« (14. lev.) nyelvi kapcsolatában igazolja önmaga előtt maradék nélküli hitét. Ha nem látunk is tudatos bibliaszerűséget vagy forrás-elhomályosulással továbbbővülő bizlizmust Mikes szavaiban, mégis megemlítjük, hogy a szentírás ugyanígy ad kifejezést ennek a gondolat-

nak: pl. »Jó az Ur« (Ps. 100, 5) s az evangélium kétszer is említi: »Senkisé ism jő, csak egy, az Isten« (Math. 19, 17. Luc. 18, 19). Ebből a felfogásból ered, hogy Isten »mindent a mi javunkra cselekszik« (109. lev.), hogy a gonoszok szándékát »az Isten javunkra fordította« (36. lev.) és hogy Isten Mikes rosszakaróinak »kívánságokat bé nem tölti« (116. lev.). Isten jóságának ez a vonása ismert a bibliából. József szól így testvéreihez: »Ti gonoszt gondoltatok felőlem, de Isten azt jóra fordította« (Gen. 50, 20) és Mózes visszaemlékezése Bálám áldására szintén ezt az isteni jelleget érzékelteti: »nem akarta a te Urad Istened meghallgatni Bálámot és az ő átkát áldásodra fordította« (Deut. 23, 5).

Az isteni jószág gondolatába torkollik Mikesnél az Örökkévaló mindenütt-jelenlétének eszméje is. Amint a biblia egyetemes vonatkozásban hirdeti: »Jó az Ur mindenki iránt« (Ps. 145, 9), úgy Mikes is arra az önmaga feladta kérdésre: »ott jobb volna-e az Isten, mint itt?« azzal a határozott felelettel válaszol: »Nem — mindenütt egy aránsu az ő jósága« (30. lev.). Isten végtelenségének és a mindenségben megmutatózó folytonos jelenvalóságának szentírási gondolatai elegendő lelki tartalmat adtak Mikesnek ahhoz, hogy a föld minden részében ugyanannak az egy örök Istennek magakinyilatkozását lássa: az Ur az eget és a földet egyaránt betölti (Jer. 23, 24), sem az ég, sem a pokol, sem a tenger nem rejtheti el az embert Isten elől (Ps. 139, 7—11), Isten mindenhatóságának mértéke nagyobb a földnél, szélesebb a tengernél (Job. 11, 9) stb. Ezek a bibliai rámutatások felfedik Mikes gondolatforrásának eredetét és megvilágítják megjegyzéseinek háttérét: »mi reánk is az az Isten visel gondot, a ki a hazájokban lévőket élteti« (63. lev.): »a töröknek az Isten szintén olyan igazságos és örökös Istene... mint nekünk, ő hozzája is olyan igazsággal vagy on, mint hozzánk« (125. lev.). Ez az utóbbi levélrészlet Isten lényegének három motívumát emeli ki. Isten igazságosságáról ép oly sűrűn szól a biblia, mint amily gyakori Isten örök létezésének hangoztatása vagy mindenhatóságának említése. Utalhatunk is a szentírás oly sorára, mely ezt a hármas jellemző jeget egyesítve hirdeti: »egyedül igaz és mindenható és örökkévaló: az Isten« (II. Makk. 1, 25).

Isten irgalma és kegyelme.

Az isteni irgalom és kegyelem minden földi pozitívummal szemben, melynek formai keretét a jó vagy a rossz tartalmi anyagának határvonala adja, mint logikai következmény, mint jutalom és büntetés, jelentkezik. De mindenható erejének nagy-

³⁶ Bibliái megfélelőit I. Isten akarata c. alatt.

sága kitűnik akkor is, midőn a megtérés erkölcsi értékét kell számba venni, vagy a homályban maradt okok lelki, fizikai megérzéssel felmérhető eredményeit kell a legfelsőbb hatalomhoz való folyamodás tényében enyhíteni. Végső fokon a biblia az isteni irgalom és kegyelem eszméjében egyenliti ki a világ-egyetem minden diszharmoniaját. S ennek a magasztos gondolatnak szellemében igazolja, törvényesíti minden szubjektív és tárgyi kijelentését. A kegyes és irgalmas Isten fogalma a biblia lapjairól, szoltáros imáiból annyira felszivódott a vallásos kultúra levegőjébe, hogy Mikes szinte irodalmi közhelyeket használ, midőn Isten irgalmának említésével színezi érzelmessé közlésének hangulatát (144., 147. lev.), teszi reménnyel teltebbé hitét (119. lev.) s emeli ki a jámborságot egy énjétől független történet hőségének cselekvésében (53. lev.) Mikes nem tud jobb kívánságot Isten kegyelménél (23. lev.), nem ismer boldogabb időt az Isten kegyelmében eltöltött esztendőnél (u. o.). Ha mások sorsának kedvező kialakulását látja, így nyilatkozik: »Mi jól lovagol az, kit az Isten kegyelme hordoz« (106. lev.).³⁷ s ha a maga életének keserűségével kell számolnia, az »Isten kegyelme nem engedi«, hogy az emberek gonoszágát érezze (120. lev.). Oláh földön, a megrémült lakosság között valóságos nyomorúság a helyzete s mintha egyedüli vigasztalása Isten védelmében, irgalmában volna: »Nincsen jobb, mint Isten kezében ajánlani magamot« (151. lev.). Ezek a szavak Dávid király Gád prófétának adott válaszára emlékeztetnek: »Igen szorongattatom, de jobb, hogy az Ur kezeibe essem, mert nagy irgalmasságu, sem hogy az emberek kezébe« (II. Reg. 24, 14). Isten irgalma néha a csodával határos. Mikes egyik levelében felemlíti, hogy a hónapokig tartó szárazság után is bő volt az aratás és gazdag a gyümölcsstermés. Ezzel függ össze kijelentése: »Ne mondják nekem azután, hogy a száraz esztendő szűk esztendő« (163. lev.). A gondolat József álomfejtésének történetéből hangzik vissza (Gen. 41). És amidőn az író a természeti adományok leírása után áttér Isten embervédő jótéteményének megemlézésére, az átmenet fordulójában ez a két mondat áll: »Ez az Istennek a mezei áldása ..., nézzük már a városon való irgalmasságát.« (u. o.) A mező és város egymás mellé állítása s mindkettőben az isteni áldás közös motívuma Isten áldásigéretének ismert bibliai versét idézi fel: »Áldott leszel a várospan, és áldott leszel a mezőben« (Deut. 28. 3). Ez a gondolat egyébként átvezet az isteni áldás fogalomköréhez.³⁸

³⁷ Kempis Tamás Imitatio Christi-jéből vett mondás. L. Zolnai Béla: Magyar janzenisták. Minerva. 1925. 35. l.

³⁸ L. még a Betegség c. alatt is.

Isten áldása.

Mikes ujévi köszöntőnek szánt levél-bevezetőiben gyakran fűz reflexiókat az ujesztendei jókívánságokhoz. A hosszú áldásmondást haszontalannak tartja, mert »nem a leghosszabb kívánság leghasznosabb, hanem a rövid és szíves kívánat« (86. lev.). Nem így Bercsényiné, »a ki azt szeretné, hogy két óráig tartana a sok mindenféle kívánság« (40. lev.). Mikes állja elvi meggyőződését s általános, mindent magába foglaló köszöntéssel fejezi ki üdvözlését: »az Isten lelki és testi áldását adja kédre« (u. o.); »Isten áldásával érjed és töltsd el édes néném az új esztendőt« (96. lev. végén); »Adja Isten, hogy az ő áldásával és vigasztalásával kezdhezzük ezen esztendőt« (123. lev.) stb. Ezekben az istenáldás-kívánságokban nem láthatunk pusztán tartalom nélküli konvenciót, vérért vesztette formalizmust, hanem őszinte vallásosságot, elmélyült istenhívást. Az író a biblia közelségét érzi maga mögött, midőn Isten áldásában összesíti érzelmeinek sokoldalúságát, s amint a bujdosó magyarok iránt jó szívvel mutatkozó vezér felé is »az Isten áldja meg« (97. lev.) kívánságban száll a hálája, úgy magának sem kér egyebet Istentől, mint: »csak sz. áldása legyen« rajta (158. lev.). Az ide vonatkozó bibliai helyek közül elég rámutatnunk az i. teli jutalom és áldás két hatalmasan hangzó szózatára (Lev. 26. Deut. 28), az isteni áldásokért háláadó szoltárookra (Ps. 65. 110), vagy a papi áldás kezdő szavaira: »Áldjon meg téged az Ur« (Num. 6. 24) s Pál levelére, melyben Istent magasztalja »a ki megáldott minket minden lelki áldással« (Ephes. 1. 3). Visszatérve a határtalan áldáskívánságok Mikes említett ferde divatjára, azt kell hinnünk, hogy e téren különös visszasságok uralkodhattak, mert az író az elterjedt szokást így konkretizálja: »Jákob sem adott több áldást a tizenkét fiára, mint mostanában szoktak adni csak egy emberre« (23. lev. — Gen. 49). Ezek az áldások pedig elsősorban a föld termékenységére s a marhák bőségére vonatkoztak. Már pedig a keresztény ember, folytatja Mikes, nem az anyagi gazdagságban látja az áldások objektumát, hanem a szív gyümölcseiben. Amaz, írja »Az ő testamentumban jó volt, mert akkor az áldást egy izraelita a földének kövérségiben tartotta, az Isten is nekik csak földi áldásokat ígérte. Mikes a biblia ismerete alapján is eljuthatott ahhoz a meggyőződéshez, hogy a zsidók, mint földművelő nép, valóban a föld bőséges termésében, az állatok számának gyarapodásában látták munkájuk eredményét. A Pentateuch, a szoltárok, a próféták számos helye feljogosíthatta az író, hogy papírra vesse fent idézett szavait. Mégis: Mikes megjegyzésének gondolatát olvasmányából vette.

Zolnai Béla tanulmánya, melyben a Mikes-problémát megoldás-közelbe hozta, jelentős értékű forráskimutatásokkal gazdagította a Törökországi Levelék keletkezésének tárgykörét. Széles területen világított rá Mikes olvasmányaira, irodalmi mintáira, a levélforma kordivatiára. Mikes példái között kijelölte helyét Jean Baptiste de Boyer D'Argens marquis exotikus tárgyú fiktív levélgyűjteményének, a Lettres Juives-nek is.³⁹ D'Argens művében a zsidó vallási, történeti, filozófiai, kulturhistóriai ismeretek hatalmas, enciklopedikus gazdaságban halmozódnak fel. Szó esik bennük: messinizmusról, álmessiasokról, talmudról, kaballáról, bibliáról, rabbinikus irodalomról, inkvizícióról, zsidó gyűlöletről, zsidó történetírásról, a zsidó vallás lényegéről, szertartásairól, szektáiról, a héber nyelvről, a zsidó nőkről stb. E levelek egyikében írja Isaac Onisnak, Konstantinápoly egykori rabbijának, barátja: »Nous autres Juifs, le But de nos Prières, est la Richesse, l'Abondance, & les Biens de la Terre. Do tout tems, nous avons peu songé à l'autre Monde...«⁴⁰ Nem szövszerűtlen egyezésre akartunk rámutatni, csupán a gondolat lényegének azonosságára, amely nemcsak D'Argens munkájának idézett helyével állítható párhuzamba, hanem sokkal szorosabb viszonyban Fleury »Moeurs des Israelites« című művének alábbi idézetével is. Fleury, aki külön-külön fejezetben foglalkozik a bibliai zsidóság földmivelésével, a szent föld termékenységével, a zsidók vagyonával, ismételtlen kijelenti: »Az ő javaik tehát, amint már mondtam, leginkább földekben és barmokban állottak. Az Isten sem ígért nekik egyebet, mint ezen legtermészetesebb és legtartósabb javakat.«⁴¹ Mikes levelének és Fleury műve szövegrészletének összehasonlítása nemcsak halvány, távoli rokonságra mutat, hanem a francia író munkáját Mikes gondolatának forráshelyül is feltünteti.⁴²

³⁹ Zolnai Béla: Mikes Törökországi Levelének keletkezéséhez. E. Ph. K. 1916. 7 és 15–20. l.

⁴⁰ Lettres Juives, ou correspondance philosophique, historique et critique, Entre un Juif Voyageur à Paris, & ses Correspondans en divers endroits. Nouvelle Edition. Lausanne. 1750. Tom. I. 225.

⁴¹ Fleury: Az israhelitáknak és a keresztényeknek szokásaik és erköltséik. Fordította Kopácsy József. Veszprém. 1801. 79. l.

⁴² Zolnai Béla Mikes gondolatának forrását valamely janzenista könyvben sejtí. (I. m. Minerva. 1925. 36. l.) Ez a feltevés tehát elesik, mert, amint Zolnai írja, »Fleury nem volt janzenista« (u. o. 1924. 81. l.). D'Argens sem (u. o. 74. l.). L. még D'Argens: Kabbalistische Briefe. Danzig, 1775. IV. 212. l. (99. lev.).

Isten segítségé.

Mikes Törökországi Levelében alig adódik még egy a bibliával érintkező fogalomcsoport az isteni segítség gondolatkörén kívül, mely oly benső rokonságot tartana a zsoldtárok szellemi és hangulati hátterével. Csaknem minden gondolat és kitétel, mely az égi támogatás elengedhetetlen szükségét hirdeti, a zsoldtárok eszméinek segítségével tárja fel a kifejezésre jutás törvényszerűségét feltételező lelki motívumokat. Mikes pogány szokásnak tartja az örökös szerencse-kívánást, mert »Isten előtt nincsen szerencse« (96. lev.). Helyteleníti, hogy »az Isten áldását vagy segítségét elő sem hozzuk« (u. o.), amint a zsoldtárok költő is feddőleg szól a gonoszokról, »a kik Istent segítségül nem hívják« (Ps. 52, 5. 13, 4). Mikes vallásos gondolkodása minden zökkenő és kerülő nélkül ér el ahhoz a meggyőződéshez, hogy »semmit jól el nem végezhetünk, hogy hacsak az égből segítséget nem veszünk« (54. lev.). Erre a gondolatra a biblia is kioktatta Mikes: »teljes életedben szeresd az Istent és segítségül hívjad őt a te üdvösségedre« (Eccli. 18, 18). Feltétlen bizalommal vallja, hogy »mindenkor csak az Isten segítségét kell kérnünk« akár a lelkünk beteg, akár a testünk van inségben (46. lev.). Ebben a kijelentésben fel lehet ismernünk a biblia megnyugtató figyelmeztetéseinek eszmei hatását: »aki az Urnak nevét hívja segítségül, megmenekül« (Joel. 2, 32. Ac. ap. 2, 21. Rom. 10, 13), vagy annak a zsoldtári mondásnak szellemét, mely ezekkel a szavakkal enyhíti a szenvedők fájdalmát: »Isten... igen bizonyos segítség a nyomoruságban« (Ps. 46, 2). Ezek a hitbeli megfontolások és bibliai tanítások magyarázzák, miért akarja Mikes »Isten segítségével« Rákóczi József kezébe adni apja minden jószágát (118. lev.), miért hagyja el »Isten segítségével« táborozása helyét és indul utnak »az Ur segítségével« oláh földről vissza Rodostó felé (156. lev.). Az író szerint még ahhoz »is segítség kell, hogy Isten rendelése az ember hasznára váljék« (54. lev.), természetes tehát, hogy kárt vallottak a bujdosók, mikor »nem az Isten segítségével« kaptak (85. lev.). Már pedig Isten segítségének óhajításában rejlik a földi élet nehézségeinek problémamegoldása: mert »ha Isten mi velünk, kicsoda ellenünk?« írja Mikes (33. lev.), szövszerűtlen ismételve Pál apostol levelének szavait (Rom. 8, 31), jöllehet a gondolat tartalmában teljesen fedi a zsoldtárok szövegét: »Velem van az Ur, nem félek: mit árthat nékem ember?« (Ps. 117, 6. 55, 5. 12). Mikes úgy érzi, a sóhajítás hasznosabb és könnyebb, »ha csak az ő segítségét suhajtjuk« (63. lev.). A zsoldtárok szerint: »Közel van

az Úr minden őt hívóhoz... kiáltásukat meghallgatja és megsegíti őket» (Ps. 145, 18, 19), és a zsoltárokon kívül: nem hívta őt még segítségül senkisémi hiába (Eccli. 2, 12). Az evangélium gondolata: az Isten hatalmas arra, hogy rátök árássa minden kegyelmét» (II. Kor. 9, 8), így módosul a Törökországi Levelekben: az Isten megsegíthet, mert hatalmas» (69. lev.). Ez a kitétel pedig: »Mi könnyen végben megyen dolga az olyanoknak, a kit az Isten segít (106. lev.), mintha ennek a zsoltársorsnak a visszhangja volna: »Boldog, kinek segítsége a Jákob Istene s reménysége van az Urban» (Ps. 146, 5). — A 91. zsoltár verssorait kellene idéznünk, hogy az isteni oltalom himnuszának ihlető hangulatát kiérezhessük Mikes összefoglaló szentenciájából: »a kit Isten oltalmaz, meg vagyon az oltalmazva» (153. lev.). »Az Ur az én oltalmam» szavaiban csendül ki a zsoltár vezérmotívuma. Ehhez a segítséghez folyamodik Mikes (64, 193. lev.) s ennek az oltalomnak tulajdonítja, hogy Isten megvédte Erdélyt a rablástól (139. lev.). — Isten védelme, gondviselő szeretete nem engedí, hogy ingadozzék az igaz. »Vessed az Urra terhedet, mondja a zsoltár, ő gondot visel rólad» (Ps. 55, 23). Mikes is érzi ennek a gondviselésnek támogató erejét: »Mindedig csudálatos gondja volt reám — ezután is hiszem a leszá» (153. lev.). Másutt is: »hosszas gondviseléssel volt hozzám» (183. lev.). És amidőn élete végén visszatekint a multra, boldog tudattal állapítja meg: »az Istennek gondviselése mindenkor velem volt» (207. lev.). Jób szavaira emlékeztet ez az imahang: »a te gondviselésed őrizte meg az én lelkemet» (Job. 10, 12). Nem az öregkor mindennel megbékélő jámborsága színezi itt át Mikes messzeségbe tünt idejét, ifjúságának napjaiban is ebben hitt (51, 63. lev.), ebben reménykedett (69. lev.); mindenkor erre az isteni gondviselésre bízta önmagát (150, 153. lev.). Köszeghy Zsuzsát is az Isten gondoskodása tette grófnévá. Isten »micsoda uton veszi gondviselése alá az idegen országban levő árvákat» szólal meg a szerelemvesztett férfi szomorúsága (50. lev.). A biblia gazdag lelőhelye az árvák védelmét hirdető isteni parancsoknak. És maga Isten: az árvák segédelve (Ps. 10, 14), az árvák atyja (Ps. 67, 6).

Isten vigasztal.

Isten jóságának egyik átfogó komponense: a vigasztalás. Nem kell kétségbe esnünk: »az Isten megvigasztalhat bennünket» (43. lev.). A szomorúság napjaiban, midőn Mikes gyászos megtörtséggel kesereg szeretett urának, Rákóczi Ferencnek, elvesztésén, hangja ebben a vallásos sóhajban halkul el: »Az

Isten vigasztaljon meg minket» (112. lev.). Némi eltéréssel ugyanez a kívánság megvan az újtestamentumban is: az Isten »vigasztalja meg a ti szíveteket» (II. Thess. 2, 17). Mikes gyakran akadt a bibliában hasonló tartalmu kijelentésekre. Pl. »a te vigasztalásaid megvidámitották az én lelkemet» (Ps. 94, 19), az Isten »megvigasztal minket minden nyomoruságunkban» (II. Kor. 1, 4). Mi sem természetesebb tehát, mint hogy ennek az isteni vigasznak elnyeréseért esedezik ő is: »az Isten, a ki minden dolgokat vezérel, adja vigasztalását nekünk» (120. lev.). Ezzel az isteni adománnyal akarja kezdeni és végezni az esztendőt» (123. lev.), mert őt »csak az egy Isten vigasztalja» (121. lev.) és mással csak »Isten után... vigasztalja» magát (110. lev.). Mikest urának halála után sem hagyja el az isteni remény, egy pillanatra sem inog meg az örök jószágba vetett hite, mert »a mi jó Istenünknek, ha egyik kezében a vessző, a másikában a vigasztalás» (114. lev.). Ez a gondolat gyökérszálaival a biblia szellemalajába kapaszkodik: »En sebesitek és én gyógyítok» mondja az Ur (Deut. 32, 39); »Ő megsebez, de be is kötöz, összez, de kezei meg is gyógyítanak» olvasuk Jóbban (5, 18) s így szól a próféta is: »Ő szaggatott meg és ő gyógyít meg minket; megsebesített, de bekötöz minket» (Hos. 6, 1).

Isten mindent lát, mindent tud...

Mikes az utóljára említett levélidézetben a biblikus kifejezésmódnak egyik gyakori formáját használja. A szentírás emberi hangon szól, és Istent szinte antropomorfiztikusan idézi az ember elé. Isten intellektusában, érzéseiben, cselekvéseiben a földi halandókhöz hasonló funkciókat végez. Isten mindent tud, mindent lát... s minden alkotása: két keze munkája, amint az Ur mondja »mindezeket kezem csinálta» (Jes. 66, 2). Salamon templomfelszentelő imájában áldja Istent, hogy »kézzel beteljesítette» mindazt, amit Dávidnak ígért. (I. Reg. 8, 24). »A te kezeid teremtetek engem» áll a zsoltároknak. (Ps. 119, 73). stb. Mikes is így fejezi ki Isten akaratának teljesedését. Hogy a bujdosóknak el kellett hagyniok hazájukat s hogy a többiek otthon maradhattak »aztot mind egy kéz cselekedte» (63. lev.). Jób szavaival: ki nem tudja, »hog az Urnak keze cselekszi ezt?» (Job 12, 9). S magának az írónak további sorsát is Isten fogja kialakítani, mert — amint írja: »az ő kezében vagyok» (207. lev.). A bibliában: az ő kezében van minden élő...» (Jób 12, 10 vagy Eccles. 2, 25). Isten mintegy kezéből adja a jót és a rosszat. Amint a biblia mondja: »várjad Isten kezét» (Eccli. 13, 9). Mikes ugyanabban az értelemben tanácsolja

önmagának: vegyünk mindent jó szívvvel az Isten kezeiből» (87. lev.), mert »ha egyik kezével eltakarja előttünk Erdélyt, a másikával táplál» (14. lev.). A zsoltár szavai: »kezedre bízom lelkemet» (Ps. 31. 6) egyező tartalommal ujulnak meg Mikes levelében, a már más vonatkozásban felhasznált kitételben: »Isten kezében ajánlani magamot» (151. lev.). Midőn a török-német konfliktusban a vezér győzelmet arat a németeken, Mikes a helyzetváltozás ámulatában így szól: »az Isten ujsja vagyon itt» (u. o.). A biblia is Isten ujjának tulajdonítja a mindeneket formáló erőt. Fáraónak mondják az írástudók a harmadik csapás láttára: »Az Isten ujsja ez» (Ex. 8. 19). A zsoltár-költő »a te ujjaidnak munkáját» csodálja a világegyetemben (Ps. 8. 4), és Krisztus is »Isten ujjával» üzi ki az ördögöket (Luc. 11. 20).

Mikes az európai politikai és hadi eseményekről tudósító levelének végén (106. lev.) azzal vigasztalódik »hogy a ki ezeket a nagy dolgokat műveli, minket is lát». Két elem szövődik össze ebben a gondolatban. Az egyik: Isten mindent lát, a másik: Isten szemmel tartja a jókat. A Mikes-idézet biblia-szerűségét könnyen megvilágítja egy-két szentírási hely: »Az Ur szemei az egész földet szemlélik» (II. Par. 16. 9.); »Ő látja a világ határait és mindeneket néz, melyek az ég alatt vannak» (Job. 28. 24); »Az Ur szemei az igazakon vannak» (Ps. 34. 16. I. Pet. 3. 12); »Akik félik az urat, az ő szemei előtt lesznek» (Eccli. 10. 24). Isten büntetését is a szemről vett képpel érzékelteti a biblia: »elfordítom szemeimet rólatok» (Jes. 1. 15). Ennek a szentírási metaforának felhasználásával kéri Mikes Istent: ne hagyja el a bujdosókat »el nem fordítván szent szemeit róluk» (206. lev.).

Isten tökéletességének, mindenhatóságának egyik jellemző jegye: mindentudása. Nem kell idéznünk a bibliából, hogy igazoljuk, hányszor jelenti ki maga az Isten is lényegének ezt az abszolút vonását. De Mikes leveleiből sem sorolhatjuk fel mindazokat a részleteket, melyekben a maga sorsának későbbi alakulását vagy mások helyzetének jövődő változását »az Isten tudja» kijelentéssel teszi függővé a Mindenható akaratótól. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy Mikes kitételeinek egy részében a vallásos érzést némileg prófánná módosítja a szólásmód gyakori alkalmazása, konvencionális használata. Amíg a hangulati miliő, tartalmi előzmény és érzélni folytonosság kétségtelenné teszi, hogy minden formalizmus nélkül nyilatkozik meg az író vallásossága az ilyen sorokban: »Ő tudja egyedül, meddig kell tartani a nyomorúságnak és mikor kell annak végét szakasztani» (85. lev.), addig feltétlenül érezni az érzelmi együtttható hiányát, ha így ír Mikes: »Bercsényi urfi»

»viszen magával mintegy három száz katonát, annak a fele magyar, de a más fele, Isten tudja, hányféle nemzet — talám magok sem tudnák megmondani» (41. lev.). A kifejezés Mikes használta módját megtalálni az újtestamentumban is: »ha testen-ben-é, nem tudom; ha testen kívül-é, nem tudom; az Isten tudja» (II. Kor. 12. 2).⁴³

Isten megjízet...

A magába forduló hitélet Mikes érzelmeinek eszményi irányt szabott. Ha idegen, sértő érintés zavarja meg nyugalma, ráeszmél a valóságra, arra az ellentétre, mely élenk vonallal jelzi a távolság mértékét a realitás jelenségei és lelkének világa között. Rákóczi József egyénisége nem volt Mikes fejedelmi ideálja. »Nekem csak Isten fizessét sem mondott azért, hogy jószágára, cselédire viseltem gondot» panaszkodik egy helyütt (124. lev.). Becsületes szolgálataiért még annyi jutalma sem volt, hogy a fejedelmi Istenre hárította volna a megérdemelt elismerést, mint ahogy ő Istenre bízta annak büntetését, aki miatt a bujdosásban is bujdosnia kell. (36. lev.). Pedig Isten számon tartja az ember tetteit, hogy — amint Jeremiásnál mondja: »megfizessek kinek-kinek az ő utai szerint és cselekedeteinek gyümölcse szerint» (Jer. 17. 10). Vagy másutt: »Te fizetsz meg mindenkinek az ő cselekedetei szerint» (Ps. 62. 13). Ugyanígy: Math. 16. 27, Rom. 2. 6 stb. Mikes nem bírálja Rákóczi fiának magatartását, de hogy mi lehetett a titkos véleménye, mutatja az a ténymegállapítás, mellyel más személy és más esemény kapcsán ezt az emberi jellemhibát kíséri: »az Isten megfizette irtóztató háláadatlanságát» (199. lev.). Ezek a bűnök vonják maguk után Isten haragját. Dom Antonio portugáliai király⁴⁴ is eltévelyedéseinek tulajdonítja, hogy »az Isten reá bocsátottá haragját» és ha visszatérne hazájába »az Isten a népére is terjesztené büntetését» (53. lev.). Izrael fiai ugyanígy: »megharagították a felségest» (Ps. 77. 17) és elpártolásuk miatt »felgyult az Ur haragja népe ellen» (Ps. 105. 40) stb. Isten büntető eszköze: az ostor. A lisszaboni földrengésről írja Mikes: »Az Istennek micsoda rettentő ostora volt azon a város-on» (198. lev.). A biblia stílusa ez: »Oh Uram... halk imádságot mondtanak, mikor rajtuk volt ostorod» (Jes. 26. 16). Mikes szerint nem elég az imádság: »meg kell csókolni a

⁴³ Előfordul Mikes 9. 15. 19. 39. 41. 76. 85. 100. 103. 109. 113. 116. 122. 126. 134. 140. 151. 153. 157. 167. 201. 202. 204. 206. levelében.

⁴⁴ L. Császár Elemér i. m. 308. l. 46. jegyzet; Király György i. m. 1909. 341. l.

vesszőt, a melylyel ostoroz» (85. lev.). Ennek a mélységes istenimádatnak bibliai háttere széles sikban terül el. Eredete talán egyrészt ebben a versben található fel: »Boldog az, a kit Isten megdorgálja» (Jób 5, 17), vagy másrészt a példabeszédek tanításában: »Az Urnak fenyítését ne utáld meg, se meg ne und az ő dorgálását, mert a kit szeret az Ur, megdorgálja...» (Prov. 3, 11–12). Ezt a szentírási gondolatot töldja meg Pál a zsidókhoz írt levelében: »megostoroz pedig mindent, a kit fiává fogad» (Heb. 12, 6). Isten vesszejét többször említi a biblia, pl.: »az Isten vesszeje nincsen ő rajtok» (Jób 21, 9).

Isten dicsősége.

Isten világteremtő műve, minden alkotása, az ember javára formát öltő akarata, minden, amit az eddig tárgyalt részekben Mikes Isten mindenhatósága eredményének tekint és azonfelül, amiket még fel nem említettünk, t. i., hogy Isten megtarthatja a bujdosókat (7. lev.), kiemelheti őket a bajból (16. lev.), hogy szerencsésen elhozta őket Rodostóba (36. lev.) és ismét visszavitte őket ugyanoda (157. lev.), hogy haza segítheti Mikes »menjét» (60. lev.) és hogy győzelmet ad a töröknek (151. lev.), — egyszóval Isten minden rendelése »az Ur dicsőségét tekint» (54. lev.). Mikes a biblia ismerete nélkül sohasem közelíthette volna meg ennyire gondolatközlésében a szentírás szellemét. Szavai nem a vallásos élet levegőjében áramló istenes hangok; Mikes a biblia lapjairól ültette át leveleibe a szent könyvek felfogását. Csak az az író írhatta le újból: »Ő mindent a maga dicsőségére rendel» (207. lev.), aki tudta, hogy Isten a maga nevéért segíti meg népét (Ps. 105, 8), halasztja el haragját (Jes. 48, 9), stb., aki ismerte a szentírásból, hogy »mindeneket magáért teremtett az Ur» (Prov. 16, 4) és emlékezett a próféta kijelentés isteni hirdetésére: »Mindent, a mi nevemről nevezetetik, dicsőségemre teremtettem, alkottam és készítettem el» (Jes. 43, 7).⁴⁵

Az első ember, és az asszony.

A bujdosó magyarok hánykódása, a kinzó tél és a perzselő meleg kiáltó ellentétben állott az első emberpár boldog édeni életével. Hogy a föld a végtelen küzdelmek és szenvedések hazájává lett, annak az első ember az oka: »Micsoda

⁴⁵ Még határozottabb kijelentésre utalhatunk. Midrasch Tehillim 148. »Der Heilige, geb. sei er, erschuf den Menschen nur zu seiner Ehre.« (Wünsche fordítása. Trier, 1892. 249. l.)

sokféle nyomorúságot okozott az embereknek az Ádám vétke» (15. lev. — Gen. 3, 17). De Mikes számára a tiltott gyümölcs-evés miatt a paradicsomból kiűzött Ádám nemcsak az augustinusi praeformatio örökletes bűnének forrása, hanem egyszerűen példa is, hogy az ember cselekedeteinek ne csak a kezdetét, hanem a végét is tekintse. Ha ez a gondolat mindenkor érvényesült volna, vezetne be alábbi megállapítását a Törökországi Levelek írója, nem lennének bujdosók. Ádám meggondolatlansága, elhamarkodottsága nehezíti ősi átokként az emberiségre: »Ezt okozta nekünk az Ádám almája, a ki is csak könnyen engedelmeskedék a feleségének» (54. lev. — Gen. 3, 6). Pedig csupán az Isten parancsolatát kellett volna megtartania, hogy sorsát végig élhesse minden jutalom nélkül, rekonstruálhatnók Mikes gondolatának kifejezésre nem jutott láncszemét, mert — amint más vonatkozásban említi — csak akkor van érdemünk, ha »éhetnénk a tiltott gyümölcsből, de nem eszünk» (57. lev. — Gen. 2, 17). Mikes megértő elnézéssel mentséget talál az első ember szörnyű tettére. A férfi-gondolkodás megbénulását az asszonyi szépség elementáris erejének tulajdonítja. Érti ugyan, hogy az eredendő bűn minden atavisztikus örökösének jogos a fájdalom és felháborodása, a maga bánata mégis megenyhül: »De jaj! ki ne szeretné az olyan szép oldalsontot?» (54. lev. — Gen. 2, 22). Ádám vétke, bűnbeesése egyet jelent a nő férfit lenyűgöző hatalmával, vagy ami ugyanaz: a férfi teljes odaadásával. Akaratunktól független érzés: a nőimádat. Velünk születik, társunk, árnyékunk. Ezt hangsúlyozza Mikes is: »Az oldalsontunkat csak kell szeretnünk vagy akarjuk vagy sem» (43. lev.). Ebből támad aztán minden féltés, aggódás, pestises időben sem nyugvó vonzódás, akár Zsuzsi a szeretett nő, akár az »édes oldalsontból való néni» (u. o.). Ámde végzetes veszedelmeket rejt magában az asszonyok iránti szeretet. Törvénysértés, hitehagyás, sorozatos gyilkosság jár nyomában és mégis: a szerelemnek nem állja útját semmi, mert »azokat a szép oldalsontokat minden időben szeretjük és szeretni is fogják» (86. lev.). Ez a szenvedély visz ravaszásra, bűnözésre és talál kompromisszumos megoldást arra, hogy »mind a parancsolatot megtarthassa, mind a szeretetnek kedvezhessen» (u. o. — Ex. 20, 17. Deut. 5, 21). Mindezek ellenére: nélkülök Mikesnek is unalmas a rodostói élet. Bosszantja az asszonylátás tilalma, mely a vallási konzervativizmus béklyóit rakja a bujdosókra és Rodostót hasonlóvá teszi az athoshegyi barátok klostromához, ahová »be nem bocsátának még Évát is, a mi nagyanyánkot» (83. lev. — Gen. 3, 20).

Mikes nemcsak a valóságban szerette a női társaságot,

mert körükben, az emigrációs évek egyhangu unalmát megszakítva, némi szórakozást talált, hanem leveleiben is szívesen pihent meg humora, derűs hangulata a nők körül kigyózó tréfálkozások gondtalanságában. S ilyenkor valóban reális tudott lenni. Irodalmunkban talán az első, ki pontot tesz a fellegekben járó eszményi nőalakok földöntuli szépsége után. Az ő ítélete merész, de őszinte: a kis Zsuzsinak igen fősvényen osztogatták a szépséget. A férfi leplezetlen vallomása ez. És most Mikes kedveskedő hangja fordulatot vesz: Milyen más volna a világ sora, ha asszonyok ítélkezének az emberek felett. Hisz példa is van rá: »A zsidóknak volt egy asszony bírójuk — volt-e jobb bírójuk annál?« (24. lev. — Jud. 4, 4).

A víz mint bibliai képkiváltó motívum.

Mikes levelei alapján kedvezőtlenül rajzolódik meg előttünk a rodostói időjárás képe. Az esőzések gyakorta voltak nagyarányúak s Mikes nem egyszer panaszkodik az éghajlati viszonyok kellemetlenségei miatt. Főleg a tenger nyugtalan-sága, a hóolvadás megdagasztotta folyóvíz áradása, mindenekelőtt pedig az eső sűrű vendégjárása zavarta nyugodt szemlélődését: a »folyóvíz ... úgy megáradott, hogy az utcákon eső-nakokon járnak« (11. lev.), »a tenger habja egészen becsapván a házam alá, sokszor azt gondolom, hogy az ágyamban locsog a víz« (27. lev.), »nem az ellenség elől jöttünk el, hanem a sok eső elől« (32. lev.), és még sokszor (19., 31., 41., 85. stb. lev.). Minthogy Mikesnél ismételtelen előforduló jelenség, hogy a téma, a tárgy gondolat vonja maga után egy-egy történelmi név használatát, mitológiai alak említését vagy közmondás, szállóige alkalmazását, mi sem természetesebb, mint hogy Mikes gondolatát a folytonos vízszemlélet, esőzés, áradás a bibliai örvíz felidézték képével állandó és időszerű kapcsolatban tartja. Önmagától adódó lendülettel siklik át képzelete az árvízről az örvízre, az áradásról Nóéra, Nóéról az örvízre szimbolusára: a bárkára. (Gen. 6–8). »Nem tudom, ha a Nóé bárkájából írom-e ezt a levelet, vagy Drinápolyból« (11. lev.); »csak a jó, hogy tiszta idők járnak, másként azt gondolnók, hogy ismét örvíz lézene« (u. o.); »olyan dolog történt, a mely csak az örvízkor történhetett« (u. o.); »az örvíz csak estig tart« (31. lev.). Ugyanebben a levélben Mikes a bibliai vízőzón történetének utolsó, befejező mozzanatát is felhasználja, hogy az ömlő záportól riadt hangulatának csillapodását plasztikusabbá tegye: »Ha szivárvánt nem láttunk volna, már a hegyekre szaladtunk volna innét, mert tegnap nagy záporosó lévén, a víz csaknem egészen elborita« (Gen.

9, 13). Érdekeseen kapcsolódik össze egyhelyütt (11. lev.) az írónak az örvíz-gondlattal kissé lazán összefüggő s némileg mesterkélt kedveskedése a biblia egyik legköltoőbb könyvének nyájaskodó hangulatával. »A szeretetemet az örvíz el nem oltja«, — írja levele végén Mikes és ugyanezek a szavak hangzanak el a hűséges szerelmes ajkáról: »A sok vizek nem oltathák meg a szeretetet« (Cant. 8, 7). Még elevenebb a képzet-társulás és a gondolatátvitel a jelen és a bibliai mult között, midőn maga az író is vizen van és a tenger hullámain imbolygó gályán teszi meg az utat Jenikőből Rodostóba (36. lev.): »A Nóé bárkájában nem volt annyiféle nemzetség«, mint ahány nemzetségből való ember hajózott a gályán (Gen. 6, 18, 7, 13). Távolabbi kerülővel közelíti meg a víz képkiváltó motívumát az örvíz gondolatkomplexumának a Törökországi Levelekben még egyszer feltűnő részlete. A gondolat-vonal rezgéseit a háléma közvetíti: köszönet a halért, a hal és a halászat, a hal és a bőjt, a kétezerféle hal és Vitellius császár asztala (104. lev.). Ezeknek az egymást követő tárgymozaikoknak kapcsolódása után Mikes annak a problémának megoldását, vajjon feltálalhattak-e a császár asztalán kétezerféle madarat, egyszerűen ezzel a kijelentéssel üti el: »Erre Nóé megfelelhetne« (Gen. 6, 20).

Mikes egyik levelében (9. lev.) a tartalmi pátoz lejtő-sével a befejező fordulatot a levélre váró »vén csifut«⁴⁶ váltja ki. Az író nem tudja, melyik nemzetségből való alkalmi postása, de »úgy tetszik a szakálláról, hogy a Zabulon nemzetségből.« Zabulon nevének említése mintegy igazolni látszik azt a feltevésünket, hogy Mikeset igen gyakran a természeti jelenségek és adottságok vonják a bibliai képek és nevek használatára. Bibliai ismereti alapján tudhatta, hogy Zabulon öröksége a tengerparton terült el, hogy birtokrésze a hajók kikötőjéig terjedt (Gen. 49, 13). Kétségtelen, hogy Mikes itt is a víz szemlélete ösztönözte a stilszerű megjegyzésre, mert ki mást említhetett volna a Márvány-tenger partján Jákób tizenkét fia közül, mint Zabulon törzsének kesei leszármazottját. Feltehető azonban, hogy az író nem a zsidót akarta hangsúlyozni Zabulon nevében, hanem esetleg: kalmárra, kereskedőre gondolt. Lehetséges. Ebben a vonatkozásban is ismerhette a bibliából (Deut. 33, 18), vagy Fleury művéből, melyben az egyháztudós így emlékezik meg a zsidó törzsről: »Egyedül Zabulon nemzetségét ösztönzé tenger mellett lévő öröksége a kereskedésre.«⁴⁷ S eb-

⁴⁶ Csifut = zsidó, inkább gúnyos értelemben. L. Erdődi Béla: Török elem a Törökországi Levelekben. Emlékiadás. Budapest, 1906. LXX. 1.

⁴⁷ Fleury-Kopácsy i. m. 84. 1.

ben az esetben a vén csifut az a zsidó kereskedő, ki mint Jákob és Mózes járdása beteljesedésének élő bizonyossága, városról-városra jár s viszi magával Mikesnek »nénjé«-hez címzett levelét.

A tengernek és víznek képkiváltó szerepe világosan kitet-szik Jóna próféta életépiződjának felidézésében (Jona 2, 1). Mikes reméli, hogy »nénjé« szerencsésen tette meg a hajútát s így nem szükséges legujabb levelét valamely hal gyomrába küldenie, mert bizonyára, írja: »nem járt ked ugy, mint Jónás« (20. lev.). Hasonló kötöttséggel determinálta Mikes képzeletét a bibliai jelenetek kiválasztásában a víz, az áradás szemlélete, midőn Habakuk személyének bevonásával konkretizálja a mindent elöntő árvíz nagyságát. Az utcákon özőnlík a víz. A konyháról lóháton hozzák a bujdosók részére a mindennapi eledelt. Ezen az uszó földrészén »csak épen Habakuknak lehetett volna száraz lábbal étket hozni« (11. lev.). Talán a Habakuk próféta könyörgő imájában többször felbukkanó víz- és tengerkép is (Hab. 3, 8, 10, 15, 19) hozzájárult Mikes képzeletének Habakuk felé irányuló elhajlásában, mégis a föld felett lebe-gés és az ételszállítás motivuma határozottan a biblia apokrif szövegének figyelembevételére kötelez. Dániel próféta toldalékában (Dán. 14, 32–36) az Ur anyala felszólítja Habakuk prófétát, vigye el a mezei aratók számára készített eleséget az oroszánverembe zárt Dánielnek. Habakuk nem tudja, merre kell mennie, s ekkor az angyal a hajánál fogva viszi el Baby-loniába és teszi le a verem fölött. Nem tartjuk azonban kizárt-nak, hogy ezt a jelenetet Mikes emlékeztetésben Fleury művének olvasása rögzítette meg. Itt is szó van Habakukról, »kit az angyal elragada, hogy az ebédet, melyet aratóinak készített, Dánielnek vigye.«⁴⁸

A tengeri utazás kellemetlenségeinek derűs rajzát adja Mikes Törökországi Leveleinek elsejében. Hajón érkeznek Franciaországból török földre. A hullámok zugnak, a vízhe-gyek magasra csapnak. Mikes szinte érzi: a tenger vizében van. Élményi hangulatának kifejezésére akaratlanul is az evangé-liumban kellett példát találnia. Félelme természetesnek tűn-hetik mindenki előtt, hisz »még Szt. Péter is megijedt volt, mikor a vízben sippadoztak a lábai« (Math. 14, 29–30). A kép teljes, a hasonlat hiánytalan. Hajó itt is, ott is; mindkettő a tenger közepén a haboktól háborgattatva (u. o. 14, 24), s a tengerbe merülő Péter rémülete egy a magát tengerben érző Mikes félelmével. E hasonlatsor első tagjainak elmaradásával az utolsó tag érzelmbeli egyezése veszi át a helyzeti azonos-

ságtól a képhordozás súlyát, midőn Mikes bukarest—cserna-vódai utjáról közli: »A Dunán száraz lábbal mentem és jöt-tem által. Attól igen féltem, hogy a lábam belé ne sipadjon. Roszabbul jártam volna, mint szent Péter« (134. lev.).

A víz-motivum köré csoportosítható bibliai vonatkozások sorába tartozik Mikes 84. levelének újtestamentumi célzása is. Rodostótól ötmérföldnyire volt egy gyógyforrás. Ide ment ki Mikes a fejedelemmel és fiával. Mielőtt a vízből ittak, meg kellett fürödniök. Erről írja: »a jeruzsálemi piscina tisztább volt még akkor is, mikor az angyal felzavarta; mert a nem egyéb valóságos sárnál.« János evangéliumában (5, 2–9) ol-vasható, miként gyógyultak meg a betegek a Bethsaida (Bethesda) tavában, melyre időnként leszállt az angyal és fel-zavarta vizét (u. o. 5, 4). Mikes ugyan nem említi nevet, de a jeruzsálemi piscina megjelölés pontosan egyezik a Vulgata adatával: »est autem Jerosolymis Probatica piscina« (u. o. 5, 2).⁴⁹

A sátorlakás bibliai vonatkozásai.

A rodostói magyarok eseménytelen élete részben a sátor-falakon belül fult bele a reménytelenség kiuttalan végtelenjébe. (3, 17, 44, 45, 53, 54, 62. stb. lev.). Az állandóság veszélyé-vel fenyegető sátorélet, a bujdosók lakóhelyének kezdetleges berendezése, Mikes szállásának primitív kiállítása természet-szerűen gondolatközelbe hozta a bibliai multat. A zsidók pusztai vándorlásának, sátorozásának a bujdosókkal egyező sorsazon-sága az író képzeletében egymás mellé állította a rodostói élet magyarjait és a pusztában vándorló zsidókat: »Itt mi csak várjuk, hogy szállást rendeljenek, addig sátorok alatt leszünk, mint az izraéliták« (18. lev.). Utóbb megszűnt a párhuzam hasonlóság jellege, a mult és jelen távlati pontjai közössé váltak s a gondolatkapcsolódás metaforikus egységgé olvadt. És amidőn Jenikőben házakba költöztek, Mikes már így ír: »Azt is észre veheti kéd, hogy már a bujdosó izraéliták a sátorok alól házakban szállottanak végtire« (19. lev.). Mikes a zsidók sátorlakásáról nemcsak a bibliában olvasott, hol lép-ten-nyomon rábukkanhatott a pusztai életet élő zsidók lakó-helyének említésére, hanem olvasmányai alapján is bevéso-dott tudásába a zsidó életmód kezdeti lakásformájának ismerete. Fleury idézett műve részletesen festi a zsidók bibliai történeté-nek azt a korszakát, midőn a földmíveléssel és pásztorkodással foglalkozó nép sátraiban lakott, e körül tevékenykedett, ennek

⁴⁸ Fleury-Kopácsy i. m. 236. l.

⁴⁹ L. még Szenvedés — bujdosás c. alatt.

elkészítésével foglalatosskodott.⁵⁰ Két körülmény is igazolja, hogy Mikes a sátorélethez fűződő gondolatban felhasználta Fleury munkáját. A 19. levélben említi, hogy új lakóhelye nem a kényelem paradicsoma, házának berendezése hiányos, háziesszököknek nyomára sem akadni. Mikes derűsen fogja fel a helyzetet és azzal a megjegyzéssel kíséri: »Nám a zsidóknak nem volt székek.« Ugy tűnik, hogy a gondolat még ebben a kitételben is a zsidók sátorlakására van irányítva s még nem engedett fel a beállítottság huzamosabb ideig tartó erőhatása alól, és amire Fleuryból, akár mint régi olvasmányának emlékeként, akár mint a közelmúltban szerzett ismeretei alapján emlékezett, hozzákötötte a sátor eleven képzetéhez. Fleury ugyanis művének a zsidók házi eszközeiről szóló fejezetében⁵¹ a bibliai adatok megmutatásával, részben pedig az éghajlati viszonyok követelte szokások felemlítésével, arra a megállapításra jut, hogy az izraeliták a szőnyeget, amelyeken ülni és feküdni szoktak, a mezőn és a táborban használták, mert házaikban már székek is voltak. Ebből tehát jogosan következtethetett Mikes arra, hogy a zsidók a táborban nem használtak székeket.

A másik körülmény, melyre feltevésünket alapítottuk, nyomósabb okokkal támogatja a bizonyítást. Mikes 74. levelének elején értesít, hogy a bujdosók talán bucsut fognak mondani a házaknak és csak sátorok alatt fognak lakni. Ezzel a híradással kapcsolatosan említést tesz a Perzsia és Egyiptom szélén élő sátorozó népekről. Amit Mikes ezután mond, párhuzamba állítható Fleury munkájának megfelelő helyeivel. A francia szerző művének első fejezetében, mely három rövid szakaszból áll, a bibliai patriárkák korát tárgyalja. Szól a patriárkák nemességéről, javairól, foglalkozásáról, mértékletességéről. Ennek a résznek mintegy szűkszavú kivonata Mikes levélének további részlete.

Mikes:

De mi, édes néném, nem követjük ezeket, ha sátorok alatt lakunk is, hanem inkább a patriárkákat, a kik megmutatták, vászonpalotájokkal, hogy az ember ezen a világon csak szarándok, idegen és utonjáró. Való, hogy azok a szent szarándokok gazdagon bujdosanak, — — — —

Fleury:

(A pásztorélet, sátorlakás) igen helyesen ábrázolta a Patriárkáknak állapotjukat, ugymint akik csak szarándokok gyanánt lakták a földet. (20. l.)

... a patriárkák — — — nagy bőségen éltek. (11. l.)

⁵⁰ I. m. 17—22. l.

⁵¹ I. m. 107. l.

azok a szent juhászok csendes életet éltek A rettentő nagy pusztaság, mezőség övék volt, ott verték fel sátorokat, a hol akarták, és ott addig maradtak, amég marhájuknak eledelek volt. — — — —

— — — — abban az országban az eső ritka lévén a víz is szűk — azért is emlékezik az irás annyiszor a kutakról. Azzal nem volt bajok, hogy palotákat építsenek — — — A sok kies mezőben válogathattak, és minden nap újabb-újabb helyre építhették vászonvárosokat — a helyhez úgy kötelesek nem voltak, mint mi. Gyermekeiségtől fogvást a közönséges eledelet megszokták volt. Közönséges ruhával fedezték magokat, kivált a férfiak, mert az asszonyok — — — — — a czifraságot akkor is szerették — arany pereczet, fülbe valót [külödtöttek nekik jegybe]⁵² — — —

— Egy szóval, mennyi sokféle baj nélkül éltenek — — — — — A való, hogy ezeknek a pásztoroknak életök szent és ártatlan volt — — — De én nekem úgy tetszik, hogy az olyan élet igen vándorló és helyi élet.

... mindig a mezőn laktak sátorok alatt, s szállásokat a legelőnek alkalmas volta szerint gyakorta változtatták, következésképpen gyakran foglalatosskodtak a sátorlétessel. (19. l.) ... számos nyájok kedvéért szerették annyira a kutakat és víz gyűjtőhelyeket egy olyan tartományban, ahol a Jordánon kívül más folyó víz nincs, és az eső ritkán esik (17. l.) ... könnyebb sátrakat ütni, hogy sem házakat építeni (19. l.)

... (e'mellett a legtökéletesebbnek is tartott mindenkor) mert az embert legkevésbé köti le a földhöz (20. l.) A patriárkák éppen nem voltak kényesek az edelben — — a lencse étkekből — — ítéletet tehetünk az ő közönséges eledeleikről (23. l.)

A karpereczek és fül-függők, melyeket Eliezer szolgálja maga részéről ajándékozza Rebekának, tizenkét lat aranyat nyomtak (18. l.)

A jámborok a szabad ég alatt éltek minden fellelem nélkül (20. l.) ... az ő életük együgyű, munkás és fáradságos vala (11. l.) ... a pásztori élet együgyűbb és nemesebb, nem oly fáradságos, nem is köt le annyira a földhöz. (20. l.)

A szövegrészek összevetése után nyilvánvaló, hogy Mikes, midőn a patriárkák korát, az idillikus pásztorélet mozzanatait festi, Fleury művének hatása alatt a bibliai őskor rajzát adja. Az adatokat a francia író »Moeurs des Israelites« című munkájából vette és azokat átszötte megjegyzéseivel, bíráló kijelentéseivel s szembeállította a maga felfogásával. És az a hangulat, mely Fleury művében a zsidó ősatyák társadalmának

⁵² A zárójeles szöveg Császár (Bp. 1905) kiadásában nincs meg. Abafi kiadása (Nemzeti Könyvtár 10. köt. Budapest, 1880) közli. Az Emlékiadásban is (Bp. 1906.) megvan.

leírásából kiad, ott érzik a maga teljességében Mikes leveleinek szellemén is.⁵³

Mikes Rodostóból keltezi 61. levelét, »Holott — mint írja — nem vagyok a városban, hanem mellette, mert tegnap-tól fogvást sátorok alatt lakunk. Ha tanácsot kértek volna tőlem, másszorra hagytuk volna a táborozást.« Ennek a levélnek a végén Mikes sátorozásuk unalmasságát, a történet nélküli némaságot bibliai eseményre vonatkozó hasonlattal teszi megfoghatóbbá: »A mi táborunk olyan, mint az izraeliták tábora, a hol egy puskaszót sem hallani.« Konkretizáló kép ez, melynek bibliaszerűségét mintha Mikes tudatos anachronizmussal homályosítaná el. A Jerichó bevételére készülő zsidók táborképe tűnik fel előttünk, amint a vezér Jósua kiadja a parancsot: »Ne kiáltatok, se ne hallják szótokat, se semmi beszéd szátokból ki ne menjen« (Jos. 6. 10). Teljes csend a zsidó táborban, bántó egyhangúság a bujdosók között.

Budapest

Dr. Zsoldos Jenő.

⁵³ Zolnai Béla (Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez. E. Ph. K. 1916. 93—94. l.) ebben a levélben egy boldog pásztorország életének festését látja, melynek elemeit Mikes olvasmányából: Montesquieu Lettres Persanes-jából, Fénelon Télémaque-jából, D'Argens Lettres Juives-éből és az Espion Turc-ból vette. Azonban e műveknek és Mikes levelének minden gondolati és szellemi egyezése s hasonlósága mellett sem tagadhatni, hogy Mikes valójában a bibliai ósatyák korát rajzolja a Genesis adatai alapján, Fleury művének közvetítésével. Egyébként Mikes e mondata: az ember ezen a világon csak zárandók, idegen és utonjáró, melyet Zolnai Montesquieu műve és a Spectator megfelelő helyei mellé állít (u. o. 101. l.), a bibliában nagyon sokszor előforduló kitétel. Pl. Gen. 23. 4. I. Par. 29. 15. Ps. 118. 19. Heb. 11. 13. I. Pet. 2. 11. stb.

IRODALOM.

Magyar írók a bécsi héber sajtóban.

A császárváros századokon keresztül volt a soknépű, soknyelvű monarchiának gazdaságilag alátámasztott szellemi központja. De tán sohasem olyan mértékben, mint a hirhedt bécsi kongresszus után, mikor a nagyhatalma fényében sütkérező Bécs vendégül látta fél Európát. A vendégek és vendéglátók tarka seregében pedig ott találjuk immár a zsidók mostaniban rétegeződő társadalmát is. Köztük mint legújabb színfoltokat: a gazdasági élet homlokerében diszló zsidó bárót és a szellemiekben vezető zsidó Schöngelistot. Utóbbi résztvesz a Vormärz minden irodalmi, politikai mozgalmában, a rendőrtől, cenzortól ellenőrzött, de már a szadadság felé érlelődő miliőben hittel hódol a haladásnak, boldogan bizik a mendelssohni eszmék győzelmében, a zsidóság művelődésében, németesedésében. — — — Am azt alig sejtette literátus uram, hogy mellette olyan területen is jelentkeznek elv- és munkatársai, ahol legkevésbé várta, hogy a német Bécsből egy héber folyóirat kezdi széjjelküldözgetni füzetét, mely más eszközökkel ugyanazon célokért küzd, mint ő. Tán nem bécsiektől és nem bécsieknek íródtak az első számok, azonban a lap úgy is kiindulópontja lett egy sok évtizedes fejlődésnek, melynek hatását nem lehet lebecsülni. Históriai eredményeit, bibliografiai adatait most foglalta össze a bécsi hitközség tudós és fáradhatatlan könyvtárosa, Wachstein Bernát dr.: „Die hebräische Publizistik in Wien“ címen.

A hatalmas kötet 3 részből áll. Az első, legterjedelmesebb részben maga Wachstein állítja össze annak a héber időszakos sajtónak az anyagát, mely a Haszkala jegyében indul és részben szépirodalmi, részben tudományos termékei útján tisztultabb felfo-

* Die hebräische Publizistik in Wien, in drei Teilen. I. von Dr. B. Wachstein, II. von Dr. J. Taglicht, III. von Dr. Alex. Kristianpoller. Wien. Selbstverlag der Historischen Kommission 1930. 8°, C + 296, X + 40, X + 105.

gást akar terjeszteni a zsidóság lénye körül. Felöleli a כבורי העתים 12 füzetét, 1821—1831, rokonhangzású folytatásaival együtt; a כרם הדור Bécsben, Prágában, majd Berlinben megjelenő 9 számát, 1833—43 és 1854—56; a német Évkönyvek mellékleteként szereplő אוצר נהדר 1—1 füzetét, a szintén rövidéletű אוצר נהדר 4 kötetét; végül a Stern M. E. szerkesztette יצחק כוכבי folyóiratot, mely egy negyedszázadnál nagyobb időközben 37 kötetcskét bocsátott ki 1845—1873. A II. részben Dr. Taglicht, bécsi rabbi, a בית המדרש és בית הלמוד c. folyóiratokkal foglalkozik, melyeket a bécsi rabbiképző későbbi lektora, J. H. Weisz szerkesztett az 1865 és 1881—1889 esztendőkből és melyek tisztán theologiai jellegűekkel a Talmud és Midras tudományos megismerését tűzték ki célul. A III. rész tárgyalta folyóiratok a השחר, 1868—1884, I.—XII. kötet sok melléklettel, a האמת és המינים, szintén a felvilágosodás korának késő szülöttjei azonban orosz szerkesztőik, P. Smolensky és A. Liebermann (Freemann), a zsidó nemzeti ill. szociális gondolat szolgálatába állítják lapjukat. Ezt a részt Dr. Alex. Kristianpoller redigálta.

Mindhárom szerkesztő a lehető legnagyobb körültekintéssel és lelkiismeretességgel dolgozta fel a nem könnyen hozzáférhető anyagot, tudományos akribiával és apparatussal arra törekedvén, hogy minden adatuk megbízható legyen. Az anyagot szerzők szerint csoportosítják, azok személyi adatait lehetőleg első források alapján identifikálják, a kbl. 6000 cikk közül azoknak, melyek fontosak, rövid tartalmát is közlik. Egészében könnyen kezelhető, áttekinthető, elsőrangú alkotás, melynek kiadásával a bécsi hitközség történelmi bizottsága ismét nagy érdemeket szerzett az ujjbkkori héber irodalom egy értékes korszakának megismertetése körül. Aki azonban ismeri Wachstein egyéniségét és kutatási módszerét, az előre is tisztában van vele, hogy ez a litván élelemjűséggel és modern kritikai szellemmel telített fő, a történelmi és társadalmi életnek egyéni felfogású filozófusa, nem elégszik meg a száraz, bármilyen gazdag adattárral, hanem az írások mögül az író szemléli, a könyvek sorozatában a szellem fejlődését vizsgálja. És száz oldalra terjedő Bevezetésében valóban a 19. század szellemi történetének elemzését adja, amint az a héber írók lelkében tükröződik. Terünk nem engedi, hogy W. tömör, mélyjárású gondolatait yomon köves-sük; nekünk arra kell szorítkoznunk, hogy a folyóiratokat röviden jellemezzük és bennük a magyar szerzők részességét kimutassuk.

Nem neves, de lelkes ember indította meg 1821-ben a *Bikkure ha-Ittimot*. Salom Cohen egykor a Measszef munkatársa volt, most Bécsben nevelősködik és a monarchiaszerte ismeretes Anton Schmid-féle nyomdának a korrektora. Mint vérbéli Mendelssohnianer nemcsak a császárvárosban akart volna híveket szerezni a maga ideáljának, hanem olyan tájakon is, ahová a német művelt-

ség még nem hatolt el. Közége tehát csak a héber nyelv lehetett, melynek megújódását 36 évvel azelőtt épen a התאחדות indította meg. A B. I. első számaiban szerkesztő nincsen megemlítve, de S. Cohen verssel köszönti a העברים קן-ot, melyen elburjánzott ugyan a dudva, azonban most reméli, עתה יושלו כל כבורי עמך, hogy íme megérnek „az idők zsengei”. Ezt a címet persze szimbolikusan kell érteni. Külön műsoron nem sokat tőri fejét a kiadó: szörszerint lenyomatja a Measszef négyestagoltságú, az apostolok és autodidakták hazája, egész sorát küldi a fiatal tehetségeknek, kik vagy költői zsengeiket teszik le a nyilvánosság oltárára, vagy — mint a jeles Erter — szatirikus éllel mutatják be hazájuk elmaradottságát. A kezdők közt Rapaport is megszólal, a tarnopoli fiatal óriás, először Schiller fordításával, majd természetrajzi értekezéssel a fehér hangyáról, „közbeszűrt teleológiai megjegyzésekkel”. Cseh- és Morvaországból rabbik jelentkeznek bibliamagyarázatokkal, kisebb tanulmányokkal, de megszólal az első politikai hang is a prágai J. L. Jeiteles tollán, a Noe-féle ábrándos honalapítási tervet bírálva. Rövidesen szót kér az akkori Ausztria egyik zsidó centruma, az olasz tartomány is. A paduai collegio rabbinico tanára, S. D. Luzzatto egész verskötetet közöl, azonkívül nyelvészeti, exegetikai cikkeket, akár idősebb kortársa, S. I. Reggio, ki élte végéig kételyektől nem ment kutatója az igazságnak. Mindketten halálukig buzgó munkatársai a bécsi héber sajtónak.

Magyarországról a Bikkure II. kötetében esik először szó. A „Vaterländische Notizen” rovatában, mely a lapban tulajdonképpen az aktuális ujdonságokat jelentette, a pozsonyi hitk. titkár beszámol az ottani kézműegylet megalapításáról és első esztendejéről. „Bár minél több iparost látnánk ezentul, — mondja bevezetőleg a kiadó, — és minél kevesebb kereskedőt”. A jelentés szerint, az ifjak a keresztény és zsidó mestereknél szorgalmasan tanulnak, a mesterek „lassen ihrer Moralität Gerechtigkeit widerfahren und suchen die Jungen an ihre Religion zu ermahnen”. Mihelyt a szombat órája üt, fel kell kelniök munkaasztaluktól és hazamenniök, amint azt a hitk. előjárók feltételül kikötötték. Boldog idők! Az első magyar munkatárs a IV. füzet elején mutatkozik be, méltó módon. Aron Choriner, Arad 57 éves rabbija, hosszabb értekezést ír Hillelről, ki tanítványával folytatott platói beszélgetésben az emberszeretetet és emberi fermészet adottságaiból akarja megmagyarázni. A szerkesztő,

akkor már M. I. Landau, megkülönböztetett tisztelettel fogadja az új szerzőt és az egész értekezést, melyet pontos német fordítás is kísér, a rendesnél nagyobb betűkkel nyomtatja.

A magyarországi poeták közül elsőnek B. *Schönfeld* lépett fel Szenczből, ki több morva és magyar községben tanítóskodott és verseit később külön kötetben is kiadta. Szüreti és nyári gondolatokkal kezd, majd Klopstockból, Schillerből és Horatiusból fordít, exotikus népek népdalaival foglalkozik, de néhány archeologiai kérdést is fejtget. Földije, *Bauer Cewi* ben Mordechaj ברוך אביעזר azaz Hlubokából, „főtanító a makói kir. német és magyar és vele egyesített héber iskolában“, később Márkfi Herman néven a szegedi hitk. jegyzője lett,* Mislé első fordítója és egy Phaedon-tanulmány szerzője. Szintén Schillerből fordít és a 10 igét parafrázálja hosszadalmas versekben. *Bergel* József, ki Kaposvárott 50 évig orvoskodott, amellet kitünő hebraista és külön ritmusra szedi verseit, Konfutseből és Herderből fordít; 1879. majd egy magyarországi zsidók történetét is ki fog adni. Realschulprofessor in Arad nevezi magát egy szintén morvaszületésű férfit, *Skreinka* Eleazar, ki Chorin mellett működött mint rabbi és két filozófiai költeménnyel szerepel a B. I.-ben. A dii minorum gentiumnál érdekesebb egyéniség *Südfeld* Gábor, Nordau apja, ki egy הישירי (Egyenlőség) c. verset közöl, melynek eredetijét nem ismerjük. Ha fiától nem tudnók, hogy apja nem tudott magyarul, magyar forrás után kutatnánk.** Európai érték a pozsonyi születésű *Dukes* Lipót, „a Luzzattora emlékeztető egyéniség“, ki egész életét a régi héber költészet kézirati kincsei felkutatásának és kiadásának szentelte. Egyelőre a B. I. csak első versét közli, melyet 13 éves korában írt. Címe: מברכין על הרעה כשם שמברכין על הטובה

A B. I. közkedveltségét mi sem mutatja jobban, mint hogy megszűnése után nem kevesebb mint négyszer kívánták hasonló-névű cégér alatt feltámasztani, mindannyiszor kevés eredménnyel. 1841-ben a pozsonyi születésű *Stern* M. E., kiről később lesz még szó, próbált új העתים-ot kiadni. Mindössze csak egy szám jelent meg belőle, de ebben tűnedeznek fel először a magyarországi felvilágosodás irodalmi centrumai; — mert ilyenekről bátran beszél-

* Ferenc Józsefet 1852. szegedi időzése alkalmából hódoló ódával köszönti, melynek utolsó két sora, — Mandl Bernát igazgató szíves közlése szerint: Für Franz Josef blüh das Glück in Dauer, Der da liebt den Adel und den Bauer.

** Álljon itt a 10 hatsoros versszakból álló költeménynek egyik „demokratikus“ strófája:

אח אהי אנכי מבקש לאהוב אותם	כי אם אשר ישנו פה שפל, מר, ורל
לא אהבה על דלים, לא מעביר חיותם	שמה יעלה למרומים, ירוטם אל על
אח אחר בראנו, לכלנו אם אחת.	ויחי עוד לנצח ולא יראה השחת.

hetünk. Eperjesről ír *Friedländer* Abr. rabbi és *Josefsohn* V., később *Joseffy* V. néven kalandos életű magántudós, ki állítólag misszionárius is lett. (Mandl B. közlése) Előbbi „perzsából“ fordít, modern iskolák fontosságáról értekezik és utánzandó példaként egy földbirtokos Schwarz családot mutat be Somosból, Eperjes mellett, melynek három tagja fog a héber írók sorába állni, érdemes tanítójával, *Frühauf* Józseffel együtt, ki bár Galiciából származott, magyar polyhisztor lett és mint a sárosmegyei zsidóság előjárója sok jót tett hittestvéreivel. Bittséből írja meg *Neubauer* Mózes, az oxfordi orientalista apja, לנגה ער című cikkét, melyben hivatkozással a magyar országgyűlés zsidóbarát hangulatára, egy rabbiszeminárium felállítására szólítja fel a zsidóságot. Ugyanő indítványozza később egy magyar collegium rabbinicum szervezését. A Dunántúlról még csak elvéve jelentkeznek az írók, így Rohonc-ról egy *Stern* S. G. nevezetű tanító, ki később tudós korrektor lesz Bécsben és az ottani zsidóság régi forrásait kezdi kutatni. Ellenben itt jelenteti meg első ifjúkori verseit, *Bacher* Simon, Liptószentmiklós szülöttje. Ő nemcsak leggazdagabb termésű héber poetánk, hanem a bécsi lapoknak tán legszorgalmasabb munkatársa, főleg a כוכבי יצחקnak, melyé a második B. I. egy év múlva, szintén *Stern* M. E. szerkesztésében alakult. Második számában kezdődik meg *Bacher* híres fordítása, Schiller: *Glockeja*, (rajta kívül még hárman próbálkoztak meg itt egyes részleteivel), mely elé lendületes rigmusokban ír Előszót: אולי זאת תעיר אותן האנשים | ולקול זה הפעמון יתאזרו השמים | לצור כמוני בחר...

A héber nyelv studiumának fejlesztését tűzte ki maga elé célul a *Kochbe Jizchok* is, melynek fellengős héber neve *Stern* szerkesztője családi és apja előnevére céloz, német címe pedig: Eine Sammlung ebräischer Aufsätze, literarhistorischen, philologischen, exegetischen und poetischen Inhalts, zur Förderung des ebräischen Sprachstudiums. *Stern* Mendel Em., ki ügyesen verselt németül és héberül és aki tudvalevőleg a Machsort is lefordította, ügyes szerkesztőnek is bizonyult. Tekintélyét megalapozta mint „Mitglied der deutsch-morgenländischen Gesellschaft zu Leipzig und Halle, és mint Inhaber der k. k. österr. goldenen Medaille für Wissenschaft und Kunst“, mely címeit teljes neve mellé kitenni el nem mulasztotta. 1862 óta a bécsi császári Akadémia szubvencióját is élvezte és attól fogva, — mint Wachstein szellemeskedve megjegyzi — „a császárváros képzetéhez, mely sok vidéki bámulója lelkében élt, a császáron, Rothschildon és egyéb nevezetességeken kívül feltétlenül hozzátartozott Mendl Bri (ביר) Stern is, a Kochbe Jizchok ura“. Bizonyos, hogy *Stern* első zsurnalistája a kornak, aki értett hozzá, hogy összeköttetéseit az egész monarchiára kiterjessze és munkatársaival bizonyos személyes viszonyba is lépjen. Aminek

viszont egyik nem épen rokonszenves következménye, hogy azok szinte számról számra elhalmozzák a hódolat különféle jeleivel (Wachstein nem kevesebb, mint 32 ilyen udvarlást olvasott meg.) Ő maga is megragad minden alkalmat, hogy honfiúi vagy hit-testvéri érzelmeinek ódában, ünnepi felköszöntőben, esetleg bombasztikus nekrológokban adjon kifejezést. Lelkesen üdvözi Montefiore-t és Crémieux-t a keletre való visszatérésük, Rothschild bárót Pozsonyban való időzése vagy Ferenc Józsefet első magyarországi útja alkalmából.* Elégében bucsuztatja Szófer Mózes-t, Luzzattot, S. Munkot, Letterist, de családja tagjait, tanítóit is. Ez az „alkalmi” poezis különben is igen sűrűn járta a K. I. berkeiben, pl. a király szerencsés megmenekülését Libényi késétől 7 háladal ünnepli.

Különösen megbotránkozik az egyik szerző azon, hogy magyar ember követte el ezt a gonosztevényt: *הנה אחד מילדי הנר | חיש עררי* és hozzáteszi méltó felháborodásában: *איררה הארמה בעבור: איררה הקורא דבר*. Aki ezt írta, Löwy József, Boldogasszonyról, most nagykanizsai lakos, érdekes, vonzó egyéniség. Első cikke, a *הנר* szó etymológiája még merőben délibábos, későbbi szövegei elfogadhatóbbak. Büszke örömmel üdvözi az orgona bevezetését Nagykanizsán, versben, prózában gyönyölgia a magyar orthodoxiát; szonettet ír Deák Ferenc dicsőítésére** 1846 és egy tréfás versikében, melynek célzásai ma már alig érthetők, kisserkeszti Kanizsát, Zágrábot, Varasdót és Pápát. Levelezésbe kezd a halicsi község karaita chachamjával, megírja egyes tannaiták életrajzát és adatainak helyességéért vitába száll a Brockhaus Lexikkal. Közben egy zsidó numismatika tervezetét is kidolgozza saját erémgyűjteménye alapján. És ez az ember, — mint épen utóbbi dolgozata bevezetésében megjegyzi: *ואני חי תורת אימתי, אבל צמאה נפשי לה כראין ציה* — nagyanyai vagy még személyesebben, szellemesebben más helyen: *איני לא רב ולא מורה, לא תלמד חכם ולא אחד משניהם, רק סוחר* (K. J. 17) *ובאשר אספור דלתי ברחי (Büro), איני לחרת תורתו, ומבית הספר לבית הספר*. „Nem rabbi és nem tanító” akkoriban Goldzieher Ignác sem, ki egy Gulisztán-fordítással, Bacher Vilmos, ki születésnapjával verssel és Horn E., ki egy kritikával szerepel a K. I.-ban. „Laikusok” Friedländer M. deési orvos, ki korfeszítő leveleiben megírja ifjúsága változatos történetét, miért nem lett rabbi, ugyszintén a nagykanizsai magánzó,

* melyet a P. T. Mechitaristák 1858-iki Császáralbuma számára külön írt.

** Kezdd sorai: *אחת על שפתותיו ושלום ידבר* | מאיזה isteni jelzők halmozása után két párhuzammal végzi:

אולי ציערע (Cicero) הוא כי בחוכו כחיו? | *אפוא אולי ארפעם (Orpheus) המשורר?*
לא! שלום ידבר! | *אפוא מי זה הוא?*
לא! שלום ידבר ולא מדנים יעורר.
בעל נהיה: דעאק פערענין שמו!

Pressburger I., aki a reformerek ellen fordul korszerű gunyverseiben, mégis szemére veti Hildesheimernek, hogy egyesült a Frömmelerekkel. A magyar munkatársak zöme azonban természetesen a honti tanítói gárdából került ki, mely — ha elég sokszor idegen eredetű volt is, — bámulatos módon asimilálódott a kor műveltségéhez épűgy, mint a magyar haza szeretetéhez.

„A magyarországi héber költők” poezisát nálam hivatottabb toll, Patai József méltatja Anthológiája I. kötetének tartalmas függelékében; én hát inkább némely prózájukról emlékezem meg. Buzgó önművelődésük és iskolai tanításuk közben sok bibliai problémával találkoztak, azokat kisebb-nagyobb tanulmányokban fejtegetik; filológiai, esztétikai, sőt néha biblikritikai megjegyzéseket közölnek. De a gyakorlati élet kérdései sem idegenek előttük. Micsoda lelkesedéssel küzd a bittsei iskolafelügyelő, Friedler Ábr. a „tisztultabb vallás” helyreállításért, a szabad ég alatt való esküvő hagyománytalansága mellett: ugyanő francia forrás után az Egyenlítő beosztásáról értekezik. Saphir K. Pozsonyból felhívást bocsát ki a magyar zsidó tanítók nyugdíjintézetének megalapítása érdekében. Hirschsohn Kurimából a felsőmagyarországi kulturális állapotokról ír, a kismartoni Willheimer szintén korrajzi adatokkal szolgál autobiográfiájában. A pesti aggokházában meghalt Porges Chananeh a nevelés megjavításáért száll sikra 1832, de mire felhívása megjelenik, az utóiratban kénytelen bevallani: *האחרונים הופסו סרה*, hogy az iskolák immár a hit alapjait támadják meg. Fischer (Hafsz) Náthán, ki Győrött az első magyar iskolai Értesítőt és ifjúsági lapot szerkeszti, egyelőre még nem szól hozzá iskolai kérdésekhez, csak hű családi érzésének ad többiben kifejezést. Egy pozsonyi bölcsészethallgató, Ehrenthell A., ki ott egy tanárának József nádorhoz intézett, szanszkrit hódoló költeményét fordította le, mint kaposvári rabbi verset ír „Izrael pásztoraikhoz”, megható hangon kérielvel őket, ne veszekedjenek egymással, mert romlásba dőlnek így községeiket: *במטה הרועה תעשו האמות*. Később, mint Horic papja, vesz búcsút a Múzsától.

Legmegkapóbb azonban ezen szegény néptanítók tüzes lelkesedése, melyel — bécsi környezetben — magyar érzésüknek adnak kifejezést. Már a K. I. első füzetében olvassuk a fent említett somosi Schwarz-fiuk egyikének versét: *אין מולדתנו | צפרת תפארתנו* | *בעד מובת מען | נמותה הפס* | *אין מולדתנו | צפרת תפארתנו* | *בעד מובת מען | נמותה הפס*. A másik testvér már zsenge korában a liberális eszmék harcosa, a szabadságot köszönti fel. 1849 után kivándorol Clevelandba, ahol halálakor az egész város gyászolja. Még öntudatosabban hangzik a sátorlajújhelyi mintatanoda főtanítójának, Löw I. H.-nak* „Szabadság látomása”: *!הנאמיים אוננו!* Magyarországon 1848

* Mandl B. szerint az ottani híres Jeremiás Löw rabbi fia.

után elhallgat a „hazafias líra“, a K. I.-ben ellenben 1856-ban megjelenik a „Szózat“.

נאמן בבריתך. ברת ארץ אבותך | בן ארץ חונאריה היה לעולם!

הוא תהיה קבורך. הוא חובתךך | היתך וחבסך לעת קץ הימים.

Fordítója Schiller-Szinessy S., az óbudaí dajon fia, eperjesi rabbi és theologiai tanár, kit a szabadságharc után halálra kerestek, de ő megmenekül és mint a cambridgei egyetem tanára szerez dicsőséget és segítséget a magyar nemzetnek. Egy másik, szintén emigrációba kényszerült hazafi, Kossuth egyik titkára, Heilprin Mihály Vörösmarty „A hontalan“-ját fordítja le: עמי ומולדתי! אה! אבדו: Pedig nem is volt magyar, hanem orosz-lengyel zsidó. És érdekes egy harmadik, változatoséletű szerzőnek két fordítása a magyarból. Dr. Hübsch A. Liptószentmiklósból, ki New-Yorkban végzi életét, mint „Rabbiner und Prediger an der Neuschule in Prag“ elég híven ülteti át Eötvös „Mohácsát“ héberre. Címül azonban a ברת nevet írja föléje, sőt bevezető jegyzetnek odateszi eléje a Midras egyik helyét: mért olyan buja még mindig a Szentföld Zsidósítani akarta-e a témát, avagy a cenzurától félt? Másik témája már általános emberi. ברת לב cimen 42 soros fordítást közöl, melynek eredetijéül Kisfaludy Sándort említi. Végignézttem Kisfaludy S. összes verseit, forrásul azonban legfőlebb a Kesergő Szerelem 27., 57. és 75. szonettjét nevezhetném meg, melyeket a fordító persze egészen önkényesen kontaminált össze. Úgy sejttem éperli azokat a kevészámu strófákat dolgozta fel, melyekben szerelemről nincsen szó. Petőfi: „Borús, ködös, őszi idő“ fordítója, M. Ehrentheil, később az orthodox, felekezeti sajtó munkatársa, szintén ellaposítja a hangulatot, 5 versszakból 12-t csinálván; a befejező petőfies fordulat: Barna lányka, ha itt volnál... persze egészen elcsikad. Minthogy ez a szabad átdolgozás, az át- és beleköltés általánosan divott és a kor izléséből folyt, annál nehezebb azon versek eredetijének megállapítása, melyeknek egyetlen jelzése: Aus dem Ungarischen. Az egyiknek fordítója ugyancsak Ehrentheil M.: „Az elmélkedés az évszakok, az élet mulandóságáról“, a másik Löwentritt B. szerelmes verse: האהבה. Végül még két epigramma Veith E.-től: „Az igazi bölcs“ és „A fősvény és a leves“, melyek Péczeli vagy Szentmiklóssy-féle tanító mesékre emlékeztetnek.

Amíg így a magyar tanítók, legalább 60-an, szinte tömegesen sorakoznak a K. I. zászlaja alá, addig a rabbikar kezdetben, úgy látszik, bizalmatlansággal viseltetett iránta. A 8. füzetbe Luzzatto beküldi Rachel Morpurgo egyik versét, aki azontúl a folyóirat ünnepelt starja lesz. Ehhez a vershez a szerkesztő a következő megjegyzést fűzi: „Ez a nő megsejgyenithetné az összes magyar rabbikat, kik közül eddig egy sem csatlakozott a mi „heilige Institut“-unkhoz; ami persze nem nekünk, hanem nekik válik

szégyenére“. Nem sok vártatva azok is megjelennek. Hivatásukkal összefüggően egy részük sirfeligatokkal, költői és prózai búcsúztatókkal köszönt be; így a két földtekét járt Bettelheim Szigfried, a kulai Strasser, az úrményi Wiener rabbi, a Rasi-fordító Dessauer Gyula és apja, Schwab Márk, ki testvérét, a pesti rabbít, siratja, vagy Klein Móritz, kiben valószínűleg Kiss Arnold apját kell látnunk. Utóbbi Sachs Mihály emlékét örökíti meg egy ódában, egy másikban „Izrael ifjait“ a héber nyelv használatára buzdítja: לכן אה! נחוקה! נאמן לבנו | לדרוש ולכתוב בשפת קודש הנעימה.

Verselnek még Back Ignác, a Ung. Israelit leendő szerkesztője, akkor ker. rabbi Gyulán, ki Isten és az ördög párbeszédét mutatja be vízió alakjában, Tauber Izrael, vágújhelyi, Unger I. I. homonnai, majd iglauri rabbi és Friedmann Simon, Galantháról, ki a kártyajáték ellen ir tanítókölteményt. De a legtöbb rabbi mégis biblíamagyarázatokkal, történelmi és exegetikus szelvényekkel gazdagította a K. I. tartalmát. Köztük elsősorban Weiss József, későbbi vágújhelyi pap; 16 éves korában Lessing-féle tabulákkal kezdi, majd epigrammákat ir és prófétát, pijutot, midrast magyaráz: tudós rabbijainknak tán első képviselője.

Mert közben Bécsben is a szépirodalmi, almanachszerű folyóiratot felváltotta már a tudományosabb irányzatú! Érdemes elolvasni Wachstein társadalom-lélektani fejtegetéseit, hogy a Vormärz naiv világszemléléséből miképen lesz tudatos magáraeszmélés, a Maszkil hogyan válik kutatóvá és ebből kifolyólag a zsidóság történelmi tudományának a megalapítójává. Tapogatózva indul meg 1833-ban egy 23 éves galíciai ifju szerkesztésében a „Zsengéneknek“ mintegy megérlelődése: a „kedves szülőhegy“, a מכתבים יקרים אשר הריצו חכמינו וזמנינו איש אל | ברוך המד. Kiadója, S. L. Goldenberg tarnopoli magántudós, a levelezés kedvelt formájában megszólaltatja Északkelet és Délnyugat tudósait, kik a szerkesztővel és egymással közlik gondolataikat, kutatásaikat „hitről és tudományról“. Az egyre terjeszkedő chaszidizmus ellen közös frontot alkotnak. I. Erter ismét satirikus látományban támadja, I. Perl, „a lengyel Jacobson“ és Krochmal, a „Haszkala Sokrates“-e tudományos alapon, míg az olaszok egyáltalában nem tudják még megérteni, méltatni. De csakhamar egymást sem tudják megérteni. Luzzatto, egyik megindítója az új iránynak, immár aggódva szemléli a német bibliakritika előtörését, mely Hióbot a babyl. fogság utánra akarja helyezni és Deuterójeseiaist ismer el. Szenvedélyesen kiált fel: „Ha saját becsületemet nem is volnék hajlandó felszólalni, Isten nevéért nem hallgathatok“. Rapaportnak, ki mint prágai főrabbi később átvette a lap szerkesztését, szintén harcokat kell folytatnia, nemcsak Jost, Carmoly ellen, hanem saját földieivel szemben is, kik közé mint a „רואים“, egyike,

a magyarországi Rosenthal Em. is beállt. Egyéb magyar tudósok közt csak Chorinnak Löw Lipóthoz intézett levele érdemel említést, melyben a korabeli rabbik elleni harcairól referál és Weisse J. értekezése a Rasinak tulajdonított דברי חיים kommentárjáról.

A Kerem Chemed szellemében kezd meg munkáját 1856-ban az אורי נחמד. Egy kereskedőember, Blumenfeld I. szerkeszti, ki személyes utazásokkal tartja fenn az érintkezést az eddigi munkatársak között. Egyik legérdekesebb írója az öreg Reggio, az örök kutató, ki fiatal kabbalistából szemléletmást válik radikálissá, míg Luzzatto ismételve bizonyítgatja, hogy „állásfoglalása a racionalizmus ellen nem elfogult hitéből, hanem szabad kutatásából folyt”. Zunz, Just, Sachs mellett kezdi Urschriftjének építőköveit öszerakni A. Geiger, egyuttal vallomást tevén a héber nyelv mellett, melyet élőnek ugyan nem tart, de „ha testvéreit keresi”, azon ír. Hasonló szellemben lép fel Steinschneider, az utolérhetetlen bibliografus és Lévy, a későbbi szótáriró. Nagy érdeme az utóbb említett két folyóiratnak a sok középkori és ókori editio, mely lapjain megjelent. E téren szorgalmas munkatársuk a már említett Dukes Lipót. Am a „Wissenschaft des Judentums” mozgalma, mely íme Bécsben is éreztette hullámain, nem állhatott meg a Talmud sérthetetlensége előtt sem. Szükségessé vált, hogy századoknak eme hatalmas konglomeratuma szintén átkutassák a földrajz, néprajz és főleg a történelem világító lámpásával. Ennek a célnak szolgált a Beth ha-Midrás, mely 1865-ben jelent meg egy izben, majd 15 évi szünetelés után 1880-ban folytatódott Beth Talmud néven. Szerkesztőjük I. H. Weiss, a bécsi Beth hamidrás későbbi lektora és a magyar Friedmann Meir, a Theol. Lehranstalt tanára, mindketten a talmudtudósoknak abból a fajtájából, mely az alapos verzáltságot modern módszerrel és műveltséggel párosítja. Kezdetben főleg a morva községek lelkeszei és tanítói jutnak szóhoz, csakhamar azonban egész Európa felfigyel erre a szószékre és a megújított folyóiratban már 49 új munkatárs jelentkezik a bel- és külföldről. Magyarországból a következő tudósok szerepelnek betűsorban: Brill S. L., talmudmagyarázatokkal, Deutsch Henrik szófetejésekkel; Ehrlich M. I. L. körmendi, Hochmuth A. veszprémi és Klein M. nagybecskereki rabbik szövegemendatciókkal. Kaufmann D. gaonresponsumokat ad ki, Kohn S. a tanítóképzőből a Toszeftáról értekezik, Oppenheim I. Nagybecskerekéről irodalomtörténeti témáról, Perls A. a Szifráról, Rosenthal F. Targum Onkeloszról; Steinhart I. kritikai megjegyzéseket közöl, Unger I. I. a naptárról ír. Végül két névtelen szerző. Az egyik a felső vidéken elharapódzó chasszidizmusról panaszkodik, a másik Pozsonyból szigorú orthodoxnak mondja magát, bár elismeri a világi tudás szükségességét. Amiből látható, hogy ez a tudományos folyóirat nem hunyt szemet a kor aktuális kérdései előtt sem. Hisz a zsidóság elismertetése, becsülete forgott kockán.

„Tanítások tanítványaitokat”, — így szól a szerkesztő a jesivák vezetőihez — a Biblia, Misna, Baraita kincseire. De gondoskodjatok arról is, hogy a logika törvényeit megismerjék és főleg az országuk nyelvét! Mäsfelöl nem hallgatja el némely modern prédikátorok gyengéit sem, kiknek beszédjében semmi zsidó jelleg nincs, hisz nyelvben, tartalomban keresztény hitszónokok utánzói.*

Evvel be is fejezhetném kissé hosszúra nyúlt ismertetésemet. Azonban a 19. század szellemiségének képe nem volna teljes, ha meg nem szólalna a héber irodalom terén az a két eszme, mely a század második felének megadta a jellegét: a zsidó nemzeti és a szociális gondolat. És valóban mindkettő megnyilatkozik, elég korán. 1868-ban egy orosz író, P. Smolensky, megalapítja a Hasachart, olvasóközönségét főleg Oroszországban toborozván, ahonnan több mint 600 előfizetője volt. Két front ellen akart harcolni: a műveltség, valamint a héber nyelv ellenségei ellen; de már az első évfolyamban feltűnik az a keleti „Hajnal”, mely az orosz pogromok után vezető csillaga lesz: a cionizmus. Ennek a gondolatnak — jóval Herzl előtt — állandó propagatora lesz ez a lap. Tudományos rovatai, melyben Buber Salamon, Gaster, Harkavy, Jawetz, Mandelkern, Müller D. H. és egyebek kivül pl. a nagy szótáriró Ben Jehuda is megkezdte Palesztináért és a héber nyelvért való küzdelmét, szintén megállják helyüket. Hazánkban Kaufmann D. a szerkesztő baráti körébe tartozott, Back I., Löw I., Löw S. Nagyváradról, Kohut, Schiller — Szinessy kisebb-nagyobb munkálatokkal szerepelnek, Sokolov N. pedig Vámbéry Á. munkája alapján ismerteti a mohamedánok életét.

Még élt a Hasachar, mikor egyik munkatársa: A. Liebermann (Freemann) 1878. új lap prospektusát küldi szét 3 × 2500 példányban. Bár a חמץ (Igazság) szerkesztője radikális-kozmopolita alapon állott, a zsidó kérdés megoldását mégis az összes zsidó szociálista csoportok egyesülésétől várta az internacionálén belül. Liebermannnak csakhamar menekülnie kellett és Amerikában önkézzével vetett véget életének. A lap négy számának minden cikke névtelenül jelent meg, magyar szerző alig volt közöttük. Budapesten akkoriban már megindulóban volt a Magyar Zsidó Szemle, a magyar-zsidó tudomány közlönye, mely héber mellékletével a világ tudósait is a maga köré vonta. Méltó folytatása ilyformán a császárváros imént vázolt héber irodalmi szerepének.

Budapest.

Dr. Fürst Aladár.

* A szerkesztők megbeszélte sok könyvujdonság közöttakad Bacher V., Kaufmann D., Kohn S. és Hochmuth I.—I műve, továbbá a két Singer rabbi דברי חיים-ja, melyet ma is külföldön jobban ismernek és használnak mint idehaza.

A zsidóság mint földismereti-ethnológiai problema.

(S. Passarge, Das Judentum als landschaftskundlich-ethnologisches Problem. Mit 153 Abbildungen. München, 1929. 460 lap.)

A politikusok, teológusok, historikusok, nemzetgazdák, sociológusok, filozófusok, ethnológusok és egyéb kutatók után végre egy *geográfus* akarja megfejteni a zsidó problémát. Hangsúlyozza, hogy nem áll faji alapon, csak a tudományos igazságot keresi. Csak azt felejtette el, hogy abban a pillanatban, midőn a zsidóságot *problémakép* kezeli, már állást foglalt a zsidóság ellen, problémának minősítette. Német probléma nincs, ilyet csak a német nép ellenségei hangoztattak. „A zsidókérdés hánytorgatása már antiszemizmusz” mondta mély felfogással Balthazar református püspök. Ettől eltekintve, mondhatjuk, hogy a jelen mű egész új alapon szól a zsidó kérdéstről. A nagyobbik fele geográfia és ethnológia, melyek a probléma megoldását előkészítik. Nagyon érdekes ismeretek lennének, ha tendenciamentesek lennének. Az a benyomásunk van, hogy a „zsidó” befolyásolta a geográfust és ethnológust, más szóval, hogy a zsidóprobléma szemüvegével tanulmányozta a geográfiát és ethnológiát. Ahol látását ez nem homályosította el, bizonyára elfogulatlan tudományos ismereteket közöl. Sokfélét és értékeseket. Hogy a mű tartalmáról némi képet adjunk, ideiktatjuk a szakaszok címeit:

- I. Bevezetés a zsidó problémába (15—43).
- II. A probléma fajismereti oldala (44—103).
- III. A zsidó probléma vizsgálatának alapjai (104—173).
- IV. Föld és ember a Keleten (174—258).
- V. Palesztina-Föld és ember (259—284).
- VI. A zsidóság Ó-Palesztinában (285—323).
- VII. A zsidó Ghetto (324—399).
- VIII. A IHWV vallás földismereti-ethnológiai alapon való megmagyarázása (400—450):

A szakaszok e címeiből az olvasó nem is sejtetheti, hogy mi mindenről van e műben szó, ami a zsidó kérdést közvetlenül nem is érinti. Az előadás tömört és így nem bőbeszédűség okozza a mű nagy terjedelmét. A kérdőjeleknek, melyeket tenünk kellene, se szeri se száma. A tartalmat sem reprodukálhatjuk, még nagy vonatkozásokban sem. Altalában csak annyit mondhatunk, hogy a legtöbb irányban nem ismertünk rá a zsidóra. Passarge talán ismeri a hamburgi zsidókat, ahol egyetemi tanár, de a zsidóság, ahogy ő látja, saját külön megkonstruált zsidósága.

A tudományos fantázia zsidósága, nem a historiáé és nem a valóságé. Dobálódzik a Ghetto és az Emancipáció zsidójával, eleve feltételezi azonban, hogy a zsidó „bomlasztó elem”. Ez az ítélet már ott is kifolyik a tollából, ahol a zsidóról még nincs is szó. Ezzel a kész ítélettel megy neki a problémának, ez a szempont mutatja neki a probléma megoldásához előkerített tudományos anyagot. Hogy más néposztályok is „bomlasztó elem” az ő felfogása szerint, nem tünteti el az antisemita hatást. A beduinak sem fog P. állításaitól egyetlenegy hajszála sem meggörbülni, csak a zsidónak fájulhat meg tőle a feje. A legveszedelmesebb az objektív tudomány tőgájában megjelenő gyűlölet. A hatás szempontjából teljesen mindegy, hogy a szerző milyen érzelmű, vagy hogy milyen hatást kívánt elérni. A zsidónak minden árt, még az is, ha a szinpadon kifigurázzák. Más hitfelekezeti vagy társadalmi osztálynak pedig semmisen árt. Ez a fundamentális különbség a zsidó kérdés és minden más kérdés közt. Ezt érzik a zsidók és szemükre vetik azt is, hogy érzékenyek. A zsidó kérdés tárgyalása nem babra megy. P. hangsúlyozza ugyan, hogy ő szemrehányást nem tesz, csak magyarázatot ad a Ghetto-zsidó keletkezésére (pl. 305. lap.), az ilyen nyilatkozat azonban nem változtat nyilatkozatainak hatásán a jelenkorra. Minden fajta beduinról, nomádról, sőt görögökről, szírekről, örményekről és más népekről se mond ugyan az általa ismertett viszonyoknál jobbat, itt-ott még rosszabbat is, a különbség csak az, hogy ezeknek nem fájul meg P. könyvtől a feje, a zsidókról mondottakat azonban azonnal rákenik akár a hamburgi zsidókra, hol P. egyetemi tanár.

Jobb lett volna a tanulságos ismereteket zsidómentesen közölni. A mű ugyanis igen érdekes alapon világítja meg a különböző néposztályok tulajdonságait, melyek a faji különbség nélkül fejlődnek ki a település természeti hatásánál fogva. A tartalom elég gazdag és változatos, hogy részleteiben képet nem is adhatunk róla. Ez meghaladná egy ismertetés keretét főképp pedig azt a teret, amely itt rendelkezésre áll. Ugyanazért csupán néhány észrevételt teszünk meg.

P. a jelenkori zsidókról külön könyvet írt, még pedig két kötettest, melyet nem ismerünk. Tette pedig, mint a 320. lapon mondja, a minski Ghetből származó „Kahalhatározatok protocolluma” alapján. Ilyenről sohasem hallottunk, csak azt tudjuk, hogy ez époly antisemita koholmány, mint a „Cion bölcsei”, ha nem azonos vele. Hogy egy tudós ily naiv legyen, meglepő volna, ha nem tudnók, hogy a zsidó szótól némely körök megbokrosodnak. Ugyanezért P. tárgyalossága lepelnél egyébrek nem tekinthető. A szeg elég sűrűn ütközik ki a zsák-ból ott is, ahol még nem a zsidókról van szó, teljes világossággal

természetesen ott, ahol a Ghetto kerül tárgyalásra, csak úgy hemzseg a tudatlanságtól.

A himjarita királyi család nem a 3., hanem az 5. század végén tért át a zsidó vallásra (87. l.). — Nagy tömegekben olvadtak be a zsidókba litvánok, szlávok, magyarok, románok (98. lent). Hogy ezt az állítást honnan vette, szerző nem mondja. — „A „turáni” kazárok erősen részesek a jelen keleti zsidók (Ostjuden) átképzésében” (100 lent), — Antiszemita nyilatkozatok 101, 115, 132, 217 s máshol. A legutólatosabb 134. hol azt mondja, hogy a zsidó felesége és leánya becsületét is feláldozza, minek két lappal alább maga az ellenkezőjét állítja. — Az egyistenhit kedvezőtlen befolyással volt a zsidókra, mert ez a kultúrának ellenzője, míg a sokistenség barátja” (200—201).

A 231. lapon idézi egy gazdag damaszkuszi zsidó lakásának leírását. Egyebek közt ezt olvassuk: „Wir bemerkten dabei, dass so oft er (der Hausherr) durch eine Tür ging, er mit einem Anschein von Ehrfurcht bald ein Stück Holz bald ein Zinnbüchchen berührte, welche eins ums andere an dem Türpfosten aufgehängt war, in den der Türriegel einfasste. Was diese Zeremonie bedeute, konnten wir nur vermuten” (231). Természetesen a Mezuzát érintette a jámbor zsidó. Akik a zsidó életet ennyire nem ismerik, hivatva érzik magukat a zsidókról ítélni. A messiási eszme Isten incarnációjával és lélekvándorláshittel sok századon át a Keletet csatátérre változtatta és az emberek millióinak életét oltotta ki. A kultúrának ez az eszme a legveszedelmesebb ellensége. Mohamedánokról, nem zsidókról van szó, de P. nem állhatja meg, hogy két vonás közé ne tegye e szavakat „eine die heutige Chassidensekte mit dem Zaddikkult beherrschende Idee”, amely Abdallah Ibn Sabah délarab zsidótól származik. A messiási eszméből keletkeztek mohamedán szekták, melyek a kommunizmusra voltak beállítva. (241). Szóval a csodarábbi — ezt a benyomást keltik P. megnyilatkozásai — kommunista. — Nagy fejezetben tárgyalja P. a kulturális életformákat a biblia előadásában. Annak jellemzésére, hogy az előítéllettől elhomályosult agy, hogy kutató, ideikatok eredetiben egy részletet:

„1. Mose 26, 12; „Isak aber säete in jenem Lande und erntete in jenem Jahre hundertfältig, den IHHW segnete ihn”.

„Hier wird zum erstenmal der Gedanke ausgesprochen, der sich später noch wiederholt: IHHW's Schützling bereichert sich auf Kosten des Herrenvolkes, wird zu reich und mächtig, und deshalb ausgetrieben” (297). Hogy Izsák a „Herrenvolk” rovására gazdagodott volna meg, azt a biblia nem mondja, sőt ép az ellenkezőt, hogy t. i. vetett és százszorososan aratott. P. saját gondolatát hamisította be a szövegbe. Folytatólag P. azt

mondja, hogy ez a gondolat csak később keletkezett, midőn a zsidó „zárt szervezkedése folytán képes volt, a gazdanépeket kizsákmányolni”. Az éleseszü szerző szerint a biblia zsidó írója Keleten már évezredek előtt tudta, mit fog kitalálni a Nyugaton a 20. század és beleírta könyvébe, hogy a zsidó kizsákmányolja a népeket. Tudomány. Hogy milyen a szerző bibliaismerete, hogy 298. és 299. lapokon összetéveszti Ráchelt Rebekával.

A „tejjel mézzel folyó ország” kitételhez elfeluttatást fűz P., azt híven, hogy *méhmérvöl* van szó (289). Nem elég a fordítást olvasni, a *debas* gyümölcszst jelent. Hogy P. bibliaismerete mily csekély, mutatja a 300. lapon megköcskázott állítása, hogy az isz. előtti 2. században élt Tobiada József, aki az egyiptomi adót bérletre és meggazdagodott, volt a bibliai József mintája (300). A 302. lapon az *arab* bibliát idézi, nem tudva, hogy ez a Szádja gáon fordítása és a szóban forgó helyen nem mond egyebet, mint a héber eredeti. Talmudi tudásának jellemzésére szolgáljon csak az az egy állítása, miszerint Jeruzsálem elpusztulása után minden „kuhal” község maga állapította meg az ünnepeket (325). A tárgyilagos tudomány álarcá alatt és a zsidó tudás csillogtatása mellett készült méregkeverő könyv.

Külön fejezet szól a kétneműségről (Zweigeschlechtigkeit). A primitív népek így képzelik a szerves és nem szerves lényeket. Vallásuk kétnemű istent képzel. Részletesen 157—163. A talmud (Barákót 61a és Erubin 18a) Ádámot kétarcúnak tartja, azaz elől és hátul arc, vagy is két személy. Ugyanez Lev. r. 14, 1, hol egyenesen ki van mondva, hogy Ádám, mikor Isten megteremtette, androginos volt, vagyis férfi és nő. Hogy az amóra, hogy jutott erre a gondolatra, csak a hit elterjedt voltából érthető. Lehetne a gondolatot még tovább is fűzni. Az állatokról is említve van a talmudban az androginos.

Az oázis lakójának csak egy félelmetes ellensége van, a Szá-mum, amely a gabonát lábon elégeti. „Er weht . . . nach dem Volksbewusstsein zwischen Ostern und Pfingsten in einer Zeit von 50 Tagen” (199). A *chamsin* Dél-Palesztina ostroma (272 s máshol). Az említett időszakot szerencsétlennek érezték. Analógia a Szeфирához, melynek eredete és kora nincs felderítve.

A kereskedelmi utazás (karavánok) veszélyes volt (226). Ennek tartja a talmud is. A szerencsés visszatérők külön hálát adtak Istennek, a résztvevők valólelet adtak feleségeiknek, ha gyermektelenek voltak, nehogy a levirhez legyenek kötve. Ennyit röviden e nagy fejezetről. Végül idézek még egy hamis következtetést a nemzeti írás megtartásáról: „Während die Gastkolonisten die eigene Sprache aufgaben . . . behalten sie die ehemalige Schrift als *Geheimschrift*. So sprachen in Syrien, Griechen, Syrer, Juden nur arabisch, dagegen wird die griechische, syrische,

jüdische Schrift benutzt, obwohl der Text arabisch ist. Genau so schreibt der polnische Jude mit hebräischen Buchstaben das „Jiddische“. Darin liegt deutlich ein Hinweis auf *Geheimbündelei*“ (228). A közzététel hamis, a tény az, hogy az írás szívsóbb, mint a nyelv. Számos bizonyíték M. Mieses könyvében „Die Gesetze der Schriftgeschichte“ (Wien—Leipzig 1919).

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Magyar városok monográfiája.

(Kiadótulajdonos Dr. Ladányi Miksa Budapest, VII. Dohány-utca 84.)

A háború előtt a „Magyar Vármegyék“ című vállalkozás-megjelent, tudomásom szerint, 13 monográfia, minek érthető okokból nincs folytatása. Hozzá hasonló vállalkozás a címben nevezett, amely elég gyorsan halad. A legújabb két kötet *Miskolc* és *Makó*, melyek 1929-ben kerültek ki a sajtó alól. A monográfiákat az illető városok ismerői írják, még pedig — minden egyestől. Le van írva a város jelene és multja, úgy hogy minden tudnivaló megtalálható benne. A hitfelekezetekről minden egyes munkában külön-külön szakasz szól, természetesen a zsidó hitfelekezetről is. Ugyanezt a helyes eljárást követték a Magyar Vármegyék szerzői is. A magyar zsidók története ezekkel a monográfiákkal értékes anyaghoz jutott.

Ez azonban nem az egész anyag, amelyre a mult teljes ismertetéséhez szükség van. Két teljes munka hiányzik. Először egy *Hungaria Judaica*, amilyen a Gallia Judaica és a Germania Judaica. Ezek oly munkák, amelyek a helységek abc sorrendjében nyújtják az összes adatokat, melyek az illető helységek zsidó lakosairól még ismeretesek. A francia művet egy ember maga alkotta meg. Gross augsburgi rabbi és a Société des Études Juives adta ki. A német munkán többen dolgoznak: hosszú évek óta, az első fele rég megjelent, a második fele befejezés előtt áll. A Germania Judaicát a berlini „Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums“ adja ki. Nagy szellemi erőt kívánó művek, melyeken évtizedeken át dolgoznak.

Az ilyen mű alapja, forrása az illető ország zsidósága történetének. Az eddig nélkülözött francia és német zsidó történetek a megalkotott előmunkákon biztosan fel is fognak épülni. A Hungaria Judaica kezdeteinek tekinthetők a Magyar Vármegyék és a Magyar Városok Monográfiája c. gyűjtemények. Csupán kezdet két okból. Először nem teljesek, mivel nem ölelik fel az egész anyagot, rendszerint csupán áttekintések. Nem is készültek egységes terv szerint, ezen felül a zsidó forrásokból, nem a megyei vagy városi levéltárból merithető adatok hiányosak.

Másodszor pedig nincs meg bennük minden helység és nincs alfabetikus sorrend. Kíváncsú, hogy a monográfiák teljessé váljanak, ne maradjanak félbe, mint sok nagy koncepcióos irodalmi vállalkozás. De ha minden meglesz, akkor sem lesz együtt a zsidó anyag, mivelhogy a gyűjtemény maga felette nagy és nem szerezhető be a mellékcélra. A zsidó részeket külön kellene egy kötetbe összegyűjtve kiadni. Elég érdekes olvasmány lenne és bizonyára volna vevőközlése.

Folyóiratunkban kifejtettük már, hogy a magyar zsidók történetének alapkövei csak az egyes hitközségek monográfiái lehetnek. Ajánlottuk ezt a témát a rabbiknak, megígérve támogatásainkat. Ezt most megismételjük azon alkalomból, hogy felhívjuk a figyelmet az említett monográfiákra. Kecskeméti Armin szép dolgozatát külön is kiadta, amiért köszönettel tartozunk neki. Ajánljuk ezt az eljárást minden szerzőnek, sok érdeklődő zsidó olvasó az ily külön kiadást szívesen megszerzi, míg az egész munkára nincsen pénz.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

IRODALMI SZEMLE.

Niebergall F., Im Kampf um den Geist. Von Weltanschauungen und Religionen, München 1927 238 lap.

A jelenkor zavaraiiban sokan keresnek szilárd pontot, amelyen megállhatnak. A nagy vágyakozás a láthatatlan után az idők nyomása alatt érthető és az is, hogy sokféle irányba vezet. Feltámadt az okkultizmus, a miszticizmus, a spiritizmus. Nem haltak ugyan meg soha, az utolsó években azonban nem várt erőre kaptak. Keresik a lesújtott emberek a kiutat a jelen nyomorúságaiból, a káoszából. Bölcselők és teológusok, némelyek mindkettők egy személyben, segítségére sietnek az ingadozóknak, a tépelődőknek, a csüggettegeknek, a lesújtottaknak, a keresőknek. Nem a mi táborunkban — sajnálattal konstatáljuk, — hol a talmichaszidizmus, a külvilág miszticizmusának reflexjeként, terpeszkedik, de választ semmiresem ad, megnyugvást nem szerez. A bölcséleti szükséglet kielégítésre zsidó művekben egyelőre nem talál, nem született még meg az új Maimuni. Ezzel szemben a keresztény világban bölcsészek és teológusok versenyezve keresik híveik számára a kor labirintusaiból a kiutat. A címben nevezett mű is ebbe a körbe tartozik, bár keresztény szempontot és célt tart szem előtt, mindenki tanulhat egyet-mást belőle, különösen abból, amivel a materia fölött létező szellemről mond, illetve abból, hogy ily szellem létezik. De ezen kívül is általános érdekű az első szakasz, melyben a világnézetek (Weltanschau-

ungen) vannak ismertette. Ideiktatom eredetiben az itt tárgyalt pontokat: Positivismus, Illusionismus, Fiktionismus, Subjektivismus, Pragmatismus, Materialismus und Naturalismus. Geschichtsmaterialismus. Atheismus. Nietzsche. Spenglers Relativismus. Haeckel. Idealistischer Monismus. „Sie“ und „Es“-Religionen. Aufklärung, Rationalismus und Idealismus. Bildungsreligion. Deutschkirche, Judentum. A második szakasz az evangéliumi kereszténység, a katolicizmust és az orosz szellemiségnek van szentelve. A harmadik szakasz tartalma eredetiben a következő: Mystik. Indisches Geistesleben. Christian Science. Okkultismus. Spiritismus. Schlusswort. Néhány részlet. Fleischmann és Spengler kritizálták Darwin fejlődélméletét. Egyebek közt Spengler a következőkhez hozza fel a darwinizmus ellen: Schicksalhaft, ohne erkennbare Zweckmässigkeit sei nach dem Ausweis der fossilen Funde alles auf einmal da, auch der Mensch, und zwar gleich in hoher Vollkommenheit. Werden und Vergehen, die Epochen in der Geschichte der Organismen — das sei alles in ein Geheimnis gehüllt, das sich jeder Erklärung entziehe (83. lap). Az általam aláhuzott mondat szóról-szóra egyezik a talmud mondásával: כל מעשה בראשית בקומתו נבראו לדעתו נבראו לציון נבראו (Ros Hasána 11a = Chullin 60a). Levy fordításában (IV, 165a): „alle Schöpfungen der Urzeit wurden in ihrer „Statur“ erschaffen (d. h. völlig ausgewachsen, nicht der Vervollkommenung bedürftig); sie wurden ferner mit ihrem „ausgebildeten Verstand“ erschaffen, sie wurden endlich in ihrem „Glanze“ erschaffen.“ Spengler nem ismerte a talmudot, a talmud sem Spenglert, a kettő közt csak az a különbség, hogy a „felvilágosodottak“ Spenglernek hisznek, a talmudnak nem hisznek. A fosszilis leletek azonban mindakettőnek igazat adnak. Még egy különbség: a létesülés és elmúlás Spengler szerint titok, a talmud szerint Isten akaratá.

A műveltség vallása fejezetben kerül szóba az újgermán vallás. „Ihre Verkünder gehen von dem Grundsatz aus, dass die Religion auf Rasse beruhe, und dass darum jede Rasse ihre eigene Religion haben müsse; darum sei für die germanische Rasse die gebotene Religion das altgermanische Heidentum. Die niedrigste Stufe dieser Frömmigkeit bildet eine Verbindung von naturalistischen Zielen und naturalistischer Weltanschauung. Rassische Hochzucht in Züchtungsgemeinschaften. Pflege des deutschvölkischen Gedankens im Gegensatz zu jeder allgemeinen Menschenverbrüderung bilden die Ziele dieses germanischen Gottums . . . Stärker als diese positiven Ziele aber sind . . . die polemischen Kräfte: vor allem ist es der Hass gegen alles, was Jüdisch ist, das sich auch zu einem starken Gegensatz gegen alles christliche Wesen erhebt“ (119). Az általam aláhuzott szavak mutatják, hogy a fajgóg hovavezet. Először a zsidó,

azután a keresztény. Niebergall (120) azt mondja, hogy a vallás és vér összekapcsolása naturalizmuszhoz vezet, amely a szellemet megtagadja. Közvetlen ezután (120—122) N. a zsidó vallásról szimpatikusán szól Baeck „Wesen des Judentums“ alapján.

Van egy „Komoly bibliakutatók“ nevű szekta, melyet az amerikai Russel alapított, kiről a szektát Russelianusoknak is nevezik, 1914-ben kezdődik az ezeréves birodalom és 2914-ben Isten maga veszi át az uralkodást. A halottak feltámadnak, az emberek nem halnak meg többé. „Die Welt wird von dem dazu ausersehenen Mittelpunkt von Jerusalem aus regiert, und zwar von Abraham und den anderen Männern des Alten Testaments: Sie werden mittels Funkspruches vom Berge Zion aus die Angelegenheiten der Erde leiten“ (140). Vasut, automobil, rádió már mind meg van jósolva a zsidó bibliában, magyarázza ez a keresztény szekta. Még csak a 191 lapra utalunk, hol Steiner nagy teozófus rendszeréről van szó, melyben a főlem zsidó eredetű. „Es ist die spätjüdische, die es liebt, in der Weise der kosmetischer und kabbalistischen Geheimweisheit mit Zahlen und anderen geheimnisvollen Zeichen zu spielen, nicht ohne den Gedanken eines national-jüdischen messianischen Imperialismus zu pflegen.“ (191).

*

Scharfstein Z. A nevelés Palesztinában (יראון בארץ ישראל), Newyork 1928 191. lap.

Az ismert héber író ebben a munkában a szentföldi nevelést és nem csupán az iskoláztatást ismerteti. Tarka kép. Vannak régi, félig régi, modern, ultra modern iskolák és olyan nevelési rendszer, amelyre az iskola szó megszokott értelmében nem is illik. Nem is nevezik iskolának, hanem munkahelynek, a vezetőt pedig nem tanítónak, hanem munkásnak. Ezeket a bevándorolt orosz-lengyel zsidók állították. Csekély számban vannak, de vannak. Az iskolafenntartók is sokfélék, cionista szervezet, orthodox közület, filantróp intézmények, egyesületek stb. A tanítás nyelve mindenütt a héber. Az olvasmány vegyes érzelmeket kelt. Például: Tel-Avivban 150 orvos van, kik között soknak nincs betevő falatja, a héber iskola neveltjei telepeket nem létesítettek, a gimnázium neveltjei külföldre mennek, mindez egy oldalon, a 171-ik lapon. A 15 fejezetből álló, 7 képpel illusztrált szépen kiállított mű nemzeti alapon álló szerzőtől ered, aki kritikájával használni kíván a szentföld iskolaügyének épügy, mint a palesztinai új állam megalakulásának, konszolidációjának. Sokat markoltak.

*

Müller K., Die Forderung der Ehelosigkeit für alle Getauften in der alten Kirche, Tübingen 1927. 25. lap.

Az egyháztörténész ebben az előadásban a tényekre szorít, azok magyarázatát mellőzi. Az 5-ik századig voltak keresztény közösségek, melyek csak házasságban nem élő embereket kereszteltek meg, illetőleg csak ilyeneket tekintettek keresztényeknek. A gnosztikusokon kívül eső körökben is voltak ilyen áramlatok. Jézus tudvalevőleg nőtlen volt, de a nőtlenséget tartalmazó nyilatkozatait — így gondolja Müller — félreértették. Pál apostol nyilatkozatait már nem lehetett félreérteni, de a nemi élet elítélése más forrásokból is táplálkozott, miről egy átfogó mű ismertetésénél fogunk szólni. M. röviden és világosan foglalta össze a tényeket. A nőtlenség követelése az 5-ik század végén megszűnt, csak a szerzetesek és a klerus számára maradt meg, „oly jelenség, amely más téren is mindig előáll, hogy azt, ami eredetileg az egész kereszténység számára életrend volt, csupán a klerustól és a szerzetesektől követelik”. Müller e befeszítő mondása mintha mutatis mutandis némely modern zsidó körrel is szólna. A zsidó vallás 3000 éves múltjában ily hang nem hallatszott, ellenkezőleg a törekvés odairányult, hogy a hiveknek egyenlő vallási kötelességeik legyenek, sok laikus a kohen tisztasági törvényeit is vállalta. Fordított világ.

*

Smith, William Robertson, Lectures on the religion of the Lewites. The fundamental institutions. 3rd edition by St. A. Cook, London 1927 LXIV + 718 lap.

Ez igen híres könyv, korszakalkotó a vallástudományban, mint a kiadó mondja. Új elméletet állított fel különösen az áldozatokról és a sacramentumokról. A fő az új felfogás és az új módszer. Fraternél, a híres folkloristánál azt olvastuk, hogy Smith tanítványa és hogy tudományát neki köszöni. Angol szokás szerint a felolvasás nevét megtartja a mű akkor is, mikor kibővítés folytán rég nem felolvasás többé, 11 felolvasásban sem lehet ily terjedelmes könyvre hallgató közönséget kapni. A Lectures ne keltsen tehát hamis képzeteket. A kiadó Cook kiegészítő jegyzetei terjedelemre, ha nem is lapszámra, a művet magát majdnem eléri, amiből megállapítható, hogy a tárgyalt kérdések mily ösztönző hatást váltottak ki a tudományban. Az első kiadást annak idején olvastuk, a jelenlegire a tudományon kívüli nagy elfoglaltság miatt sajnos eddig nem telt idő. Lapoz-

gattunk a Cook észrevételeiben, melyek az egész új irodalmat ölelik fel, és azt látjuk, hogy speciális zsidó tanulmányokhoz is gazdag anyaggal, főleg pedig sok ösztönzéssel szolgálnak.

Hogy a sémi népeknél az unoka a nagyapa nevét kapta, bizonyítja S. 45. lap. 2. jegyzet. A talmudban is megfigyelhető, mint mai napig a zsidóknál általában. Bisexualitást Mózes V, 32, 18 vagy Ezs. 44, 3-ból kiolvasni nehéz, beolvasni könnyebb (517. l.). Ugyanez áll az „anyaföld” kiolvasásáról Jób 1, 21-ből, sőt Szirach 40, 1-ből is, mert az utóbbi helyen „ő minden élő anyja” oly kitétel, amely Mózes I, 3, 20-ból van átvéve. Mint-hogy Ádám a földből lett teremtvé, Éva pedig Ádám bordájából, Szirach mondhatta, hogy a föld az élők anyja. Nem az mértékadó, hogy mi egy kitétel eredetét hogy magyarázzuk, hanem az, hogy az író, aki használta, hogy értette. Már pedig Szirach egész biztosan nem ismerte a „Mutter Erde” fogalmát, aminthogy az új valláskutatók előtt a bibliában sem találta meg senki évezredek óta (517. laphoz). S. tagadja, hogy a sémi népeknél lett volna képesség a monotheismusra (Renan ismert thesis ellen), Cook azonban az ellenkezőt próbálja plausibilissé tenni (526—31). Ilyen tendenciáról sem tudott a világ a legújabb korig, Mohamed is a zsidóktól vette át, — koronatanu. — Majdnem az egész biblia kerül e munkában szóba, a legkülönfélébb vonatkozásokban. Cook olvasottsága bámulatos.

*

I. Elbogen, Die Feier der drei Wallfahrtsfeste im zweiten Tempel. (46. Jahresbericht der Hochschule für die Wissenschaft des Judentums in Berlin. Berlin, 1929. 27—42).

Az összes adatok felhasználásával vonzó képet fest E. a szentföldi három zárandók ünnepéről. Mint E. minden dolgozata, ez is kiválik, magvas és szép stílusa van. A jámborság volt ugyan a mozgató erő, de kétségtelen, hogy gazdasági okai is voltak, Jeruzsálem emelni óhajtotta az „idegen forgalmat”, noha ez a forgalom még nem volt tudatos.

Budapest,

Dr. Blau Lajos.

334. szám.

KÜTFÖK.**Miniszteri leiratok.***A m. kir. vallás- és közoktatásügyi Minisztartól.*

160

205—1930. szám.

Több oldalról panasz érkezett hozzám, hogy a vallás-változtatások eseteiben egyes lelkési hivatalok nem tesznek eleget az 1868: LIII. t. c. 7. §.-ában előirt rendelkezésnek, mely szerint „azon lelkész, kinél az áttért bizonyítványait előmutatá, tehát akinél az átmenet befejeztetett, köteles erről értesíteni azon egyházközség lelkészét, melyhez az áttért előbb tartozott.”

Minthogy ilyen értesítésnek egyházi közigazgatási és lelkipásztori szempontból is nagy jelentősége van, van szerencsém tisztelettel felkérni az Irodát — méltóztassék a joghatósága alá tartozó lelkési hivatalokat saját hatáskörében utasítani, hogy a fenti törvényes rendelkezésnek minden esetben eleget tegyenek.

Budapest, 1930. évi július hó 3.-án.

Dr. gróf Klebelsberg Kunó s. k.

250

232—1930.

Tárgy: Az anyakönyvi kivonatok
díjának megállapítása.

Tudomás és mihez tartás végett értesitem az Irodát, — hogy az izraelita hitfelekezeti anyakönyvekből kiállított anyakönyvi kivonatokért fizetendő és az 1885. évi 1924. eln. sz. körrendelet 6. §. 3. pontjában, 1 forintban megállapított díjat ezentul a bélyegilleték hozzászámításával 3 (három) pengő 50 fillérben állapítom meg. Az érdekeltek igazolt szegénysége esetén, valamint hivatalok megkeresésére közérdekben, végül ha a díjmentességet külön szabály állapítja meg, az anyakönyvi kivonatok és egyéb anyakönyvi bizonylatok díjtalanul állítandók ki.

Az idézett rendelet 6. §.-ában a többi anyakönyvi teendőkért az ott — akkor még forint és krajcárban — megállapított díjtételek helyett mindig az ott felsorolt összegnek pengőre átszámított értékei számíthatók fel, megjegyezvén, hogy 1 forintnak pengőre átszámított értéke ezidő szerint 2 pengő 32 fillért tesz ki.

Budapest, 1930. évi július hó 30.-án.

A miniszter helyett: *Dr. Petri Pál s. k. államtitkár.*Közli: *Dr. Bakonyi László.*Felelős kiadó: Dr. Blau Lajos: *Neuwald Illés utódai könyvnyomdája, Budapest.*

MTA KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

GYŰJTEMÉNY